

НБ ЛНУ ім. Івана Франка

372328

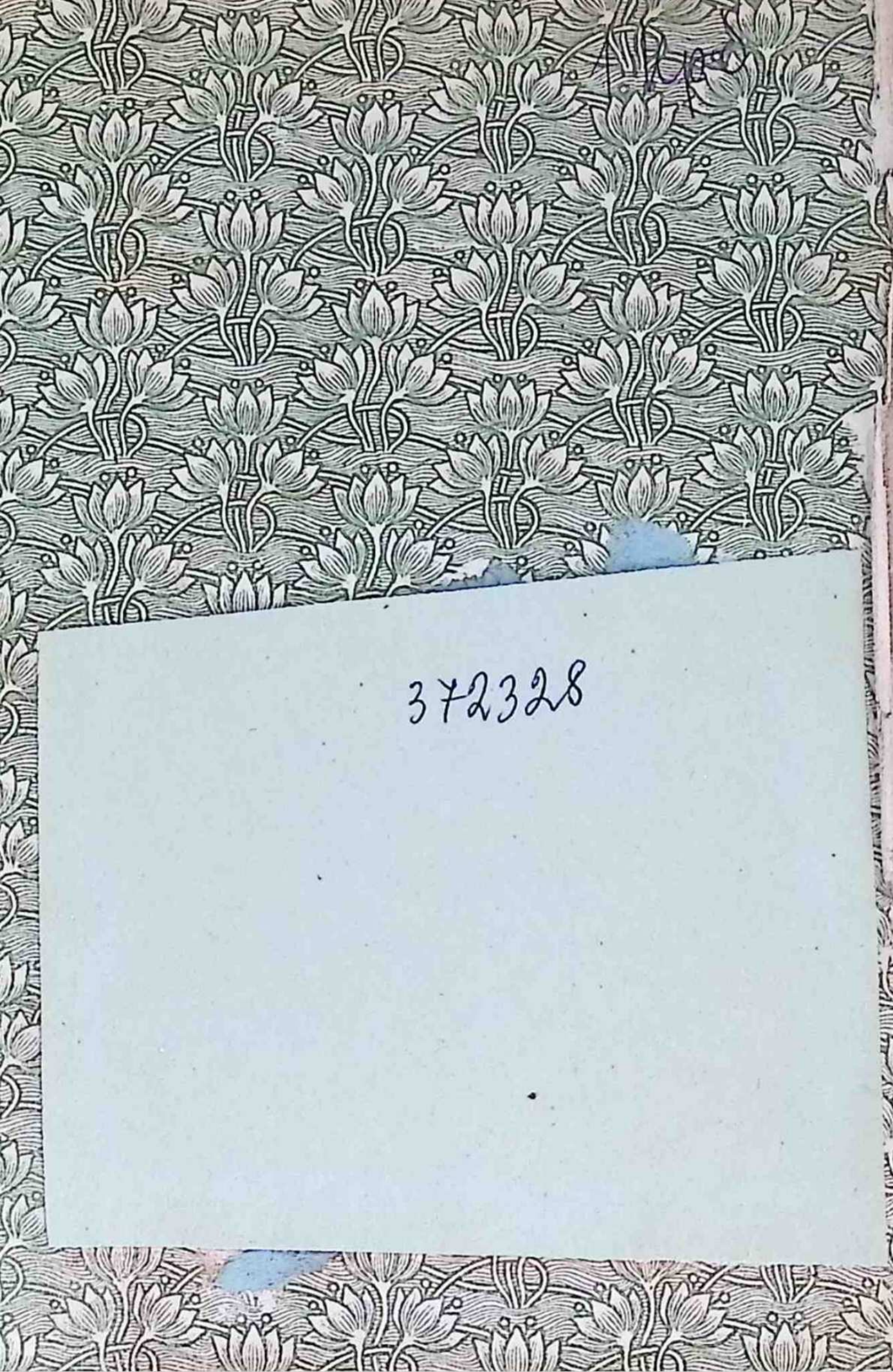
НБ ЛНУ ім. Івана Франка

БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавства

І. ФРАНКО

ТВОРИ

XXX

372328

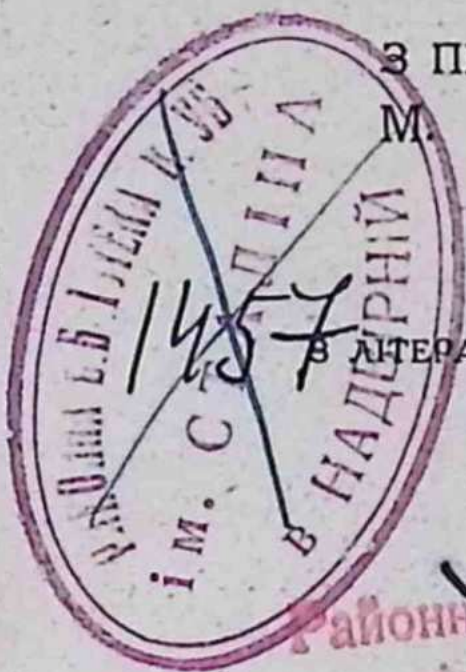
ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

$\phi - 82$

СУЧАСНА ПОВІСТЬ

~~4-366~~

В ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ
Кн. 2.

~~Районна Бібліотека Клубу
ім. СТАЛІНА
в Надвірній~~

~~847~~

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книжкової
Палати.

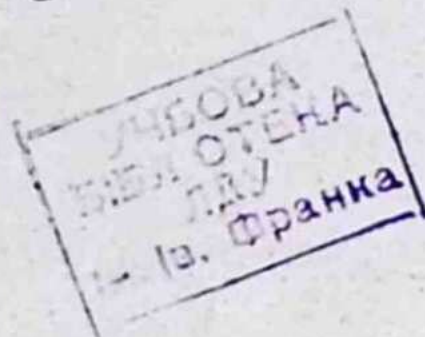

ДЕРЖТРЕСТ „ХАРПОЛІГРАФ“
ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО

Укрголовліт 2045 Тир. 5000
Зам. 1819

1929

В копію
франкознавства
позначував. О. Терещенко.
8. 12. 55 р.
Ікв. № 3589
372328
С. Франка

З ІСТОРІЇ „ЛЕЛЯ Й ПОЛЕЛЯ“ ІВ. ФРАНКА

На початку 1887 р. розписала редакція щоденника „Kurjer Warszawski“ конкурс на оригінальну суспільну повість, призначуючи дві нагороди, одну в сумі 1000, а другу в сумі 500 карбованців, крім гонорару по п'ять копійок від рядка. Реченець до надсилання конкурсних повістей визначено зразу на 30 вересня 1887 р., а пізніше продовжено його до кінця грудня 1887 р. На конкурс надіслано 40 повістей. Подаючи їх наголовки, навів „Kurjer Warszawski“ на 15-ому місці ось що: Lelum i Polelum, powieść współczesna Godło: „Gdy Lelum umrze, żyć będzie Polelum“.

До комітету суддів належали: Людвик Єніке, Петро Хмельовський, Адам Плуг, Юзеф Котарбінський, Станіслав Кшемінський, Генрик Сенкевіч, а з редакції „Kurjera Warszawskiego“: Теодор Єске Хоєнський і Віктор Гомулицький. Збір суддів вирішив конкурс на „обичаєво-суспільну повість“ у суботу дня 28 квітня 1888 р. Першої нагороди не признали судді нікому, а другу в сумі 500 карбо-

ванців признано Марії Родзевичівні за повість п. н. „Девайтіс“.

З інших надісланих повістей одержали три повісті почесні згадки, а повість Франка „вирізнено“, як писав до нього 17 травня 1888 р. редактор „Kurjera Warszawsk-ого“ Францішок Ольшевський. Тут повідомляв він Франка, що його повість одержав із канцелярії генералгубернатора, яка відчинила коверту. Не належачи до комісії суддів, сховав коверту враз із іншими конкурсними документами до теки, а повість залучив до її товаришок. Ніхто не знав нічого про долю коверти. Така заява була викликана тим, що до Львова дійшла звістка про „Lelum“ і про його автора. Ольшевський не дивувався цьому, бо говорив це Фрилінгові (одному з членів редакційного персоналу „Kurjera Lwowsk-ого“, де був і Франко), але вже по залагодженні конкурсних справ, коли вже не було потреби скривати авторів, отже й що Франко станув до конкурсу, про що Ольшевський довідався випадково. Писав також, що конкурсний справоздавець обіцяв надрукувати в „Kurjer-i“ доповідь, де й подасть причини, чому повість „Lelum і Rolelum“ не одержала нагороди. Одначе обіцяна доповідь про конкурс не появилася.

З листу Целіни Журовської, що вже тоді стала й довгі роки потім, до самої смерті, була предметом сердечної туги Франка, писа-

ного у Львові 13 вересня 1887 р., виходить, що вже тоді Франкова повість „Lelum i Rolelum“ була готова або бодай близька до закінчення. Тут писала Журовська по польськи: „Шановний Пане! У відповідь на Ваш шановний лист заявляю, що моя цікавість не сягає так далеко, щоб я мала аж переглядати Ваші манускрипти. Дивує мене лише й не можу зрозуміти, що дало підставу помістити мене у Вашій повісті, бо я нічим не дала причини до цього, а знову не хочу посудити Вас у злій волі, а тим самим у бажанні виявити неповагу до мене, тому полишаю собі при відповідній нагоді прочитати її тоді, коли буде для всіх приступною. — Щодо зацікавлення моїм здоров'ям можу Вас запевнити, що я вернула зовсім здоровою на душі й тілі. З високим поважанням Целіна Журовська“. Франко поновив своє прохання й одержав листовну відповідь із датою 25 вересня 1887 р., що починалася так: „Шановний Пане! Мое минуле, а тим менше мій життєпис так далеко не інтересний, щоб надавався до повісти“. В дальшому тексті листу висловила Журовська небажаність листуватися з жонатю людиною.

Таким робом щасливо заховані два листики Целіни Журовської до Франка стверджують, що вона надхнула автора писати повість і зробити з неї героїню свого твору на рік перед „Маніпулянткою“, в цілості присвяченою її

особі. В своїй повісті змінив Франко ім'я Целіни на Регіну, як і в пізнішій повісті „Перехресні стежки“. Та сама Целіна Журовська надхнула поета створити „Зів'яле листя“, що появилось друком окремою збіркою 1897 р., але що поодинокі вірші з нього почав складати Франко ще в 1886 р., правдоподібно в році свого особистого познайомлення з Журовською. Доля й смерть героя „Зів'ялого листя“ зокрема близько нагадує долю й смерть одного з братів-близнюків у повісті „Lelum i Rololum“, а саме Начка.

Коли не у вересні, то в листопаді '1887 р. була конкурсова повість Франка вже цілком готова. В листі до Михайла Драгоманова з 26 листопада писав Франко ось що: „Роман, на котрий я числю, що принесе мені троха грошей і позволить вибитися з довгів, вже готов і швидко буде переписаний на чисто! Штука вийшла доволі обширна (арк. може 12 або й більше) і, смію думати, інтересна (сцени з львівського життя газетярського, розправа судова, сцени з тюрми, сцени з життя вуличних дітей, з бомбардування Львова в р. 1848 і т. д.). Хоча б надія на премію показалася ілюзією, то все таки я маю вже майже запевнену можливість надрукувати роман рівночасно в однім варшавським тижневнику і в „Kurjer-i Lwowsk-im“, що в усякім разі повинно принести кілька сот рублів доходу“.

Пишучи до Драгоманова про варшавський тижневик, в якому сподівався надрукувати свою нову повість, мав Франко на думці суспільно-літературно-науковий тижневик п. н. „Swit“, що його задумував видавати в поступовому дусі від 1 жовтня 1887 р. Станіслав Зелінський. Майбутній редактор звернувся листом до Франка з 16 вересня й прохав його писати кореспонденції для свого тижневика про український літературний, науковий, політичний і суспільний рух, обіцяючи платити по дві копійки від рядка. Та з цих плянів не вийшло нічого позитивного.

Що сам Франко цинив свою конкурсową повість, доказ цього маємо в листі Михайла Павлика до Драгоманова з 23 грудня 1888 р. Ось що писав тут Павлик про Франкову повість: „Франко, взагалі, відколи його народовці особисто образили, став дуже нервно відноситися до них. Недавно дав був „Зорі“ до рецензії свою повість „Лелюм—Полелюм“ з просьбою сказати, чи могли би надрукувати і як би її слід переробити (вона написана по польськи на варшавський конкурс, де перепала). Борковський поробив йому свої уваги й пляни, кажучи згори, що робить це без найменшої претенсії, Франко ж відписав йому прямо: „Швець знай своє шевство, а до кравецтва не мішайсь!“ Борковський, звісно, вразився,—як це мені казав учера. Чудно, як Франко зовсім

не вважає на уваги людей, котрих сам просить сказати свою думку про свої рукописні повісті. І протів „Лелюм“ він почув дещо від Кобринської, а ще більше від мене, я йому її детально скритикував; перед Кобринською казав, що цілком слушно, а тепер і чути не хоче. Взагалі, найвище ставить те, протів чого найбільше закидів,— наприклад Захара Беркута та от і Лелюм,—а жаль, що не переробить її порядно, хоть по свому, бо темат чудовий і дещо чудесно й викінчено“.

В архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові заховався текст рецензії Олександра Борковського, гімназійного вчителя й тодішнього редактора „Зорі“, на повість Франка й може не від речі буде подати її тут у цілості як історичний документ. Ось як виглядає рецензія Борковського в дещо змодернізованому правописі:

„Без найменшої претенсії, щоби мій суд мав бути судом знатока, заслугуючим на увагу,—тим менше тої, щоби автор мав його послухати, позволю собі висказати лиш коротко і побіжно мої замітки по перечитанню повісти „Lelum — Polelum“.

„Ціла річ дуже мало зв'язана з справдішнім життям місцевим. Лише ілюстрації поменшої ваги нагадують Галичину. Кинувши Вульку, львівську поліцію, львівський суд львівські барикади, і т. і., можна би цілу

дію так добре перенести і в якунебудь іншу країну. Притім багато дечого є занадто фантастичне, з обставинами галицького життя незгідне, або й взагалі неімовірне. Десять літ слідчої в'язниці, — закопаний скарб, — баль (мабуть руський, коли починаєсь коломийкою), на котрім знаходяться графи, ексцеленції і т. і. ба навіть той вечерок у Калиновичів, — „Gopies“ з його поранним і вечірним виданням, — Лютовиска, — те все не згідно з справдішним життям або неімовірне, або і впрост неможливе. Дещо за слабо умотивоване (ціла тая Регіна, розлука братів, переворот в „Гоїси“). Деякі ілюстрації або над міру широкі або й злишні. А цілість з дуже неясною провідною гадкою.

„Коли так висказав я з всякою резервою мій суд, то позволю собі ще з більшою указати плян до перерібки.

„Виправа на кукурудзу і т. д. (хлопці, при всім своїм ледарстві, нехай більше показують на дев'ять літ) — грайзлерня — поліція — походження хлопців (коротко, без барикад) — поліційна кара (без слідчої в'язниці) — новий опікун. Пильність і спосібність хлопців — хороша наука (не без боротьби о життя), — укінчення наук — хороші початки самотійного життя. Баль (без графів, ексцел. і т. і.) або й яка скромніша забава, або й так сама вулиця, або яке сусідство спроваджує їм під очі яку там жінку без моральної вартости; оба зарівно

влюблюються; обох зарівно водить за ніс, міркуючи, з якого їй буде більша користь. Незгода між братами. Вона вибирає одного; другий марно пропадає з розпуки (не конче, щоб стрілявся,— а так собі сходить на пси, стаєсь без пожитку чи то для народньої справи, чи для громади, чи взагалі для людей і для себе). Той, що оженився, запізно пізнає моральну нікчемність або й гниль жінки і через те сходить також нінащо.

„Була б провідна гадка: руська молодіж по більшій часті з нічого добивається власною працею, спосібностями, серед тяжких злиднів, якогось становиська, та пропадає відтак марно, залізши нерозважно під першу ліпшу погану спідницю. Он де гинуть так часто найкращі наші сили!“

Що Франко не дуже погоджувався з оцінкою й бажаннями рецензента Борковського своєї повісти, це видно з того, що він не тільки не переробив своєї повісти, але й надрукував три вривки з неї в незміненому тексті. Перший розділ своєї конкурсної повісти надрукував він у фельєтоні „Kurjer-a Lwowsk-ogo“ 1889 р. в чч. 205—207 і 209 п. н. „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“, а початок другого дав п. н. „Bohater mimo woli“ до календаря „Lwowska“ на 1890 р. (стор. 37—45). Третій розділ своєї повісти надрукував він щойно в 1894 р. п. н. „Ciwaksy“ в літературно-науковому

тижневику, додатку до „Kurjera Lwowsk-ого“ п. н. „Tydzień“ в чч. 2—5. Перший розділ, що увійшов пізніше в збірку „Obrazki galicyjskie“, переклав Франко також на українську мову й п. н. „Яндруси“ надрукував у збірці „На лоні природи“, що вийшла у виданнях Видавничої Спілки в 1905 р.

Решта тексту повісти Франка полишилась у рукописі, переписаному з автографу рукою його дружини, збереженому в архіві Франка в головній основі під ч. 298. До цієї течки довелося постягати листочки рукопису, знайдені в інших течках чи купках паперів. Зокрема дуже багато часу забрало мені відшукування відтятої частинки тієї сторінки рукопису, де кінчився текст, даний для календаря „Lwowianka“ на 1890 р., а йшов дальший текст, що задержався тільки в рукописі. Останнє речення тексту, друкованого в „Lwowianці“, таке: „Kalinowicz stał się jej drugim ojcem, a po kilku miesiącach i mężem“, а дальше речення в'яжеться прямо з попереднім і виглядає так: „Ciche, szczęśliwe dni popłynęły teraz w domku na Gołębiej“.

Відбудований у цілості текст повісти Франка переклав я на українську мову й таким робом одержують читачі нову, досі невідому його повість із 1887 р.

М. Возняк.

I.

- Владку, Начку, куди вас чорти носять?
- Лізе один з другим, як Лель і Полель.
- Свинтухи! Кажуть, що в першій будуть на місці, а оце вже швидко другого битимуть.¹
- Дати їм у карк по разу, нехай учаться додержувати слова.
- Споневіряти їм фронт.²
- Закобзати їх попід шаблі!³
- Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закапував.⁴

Такі окрики й делікатні вказівки чути було з великої, галасливої громади вуличних дітей на одній із малолюдних вулиць Львова одного гарного осіннього дня. Діти прирадили саме зробити собі спільну прогульку на Пелчинські „гори“—на тернівки, печериці, глогові ягоди, при нагоді також на картоплі, моркву, брукву, що їх можна було „намухрати“⁵ з сусідніх засаджених піль. У Волецькім ліску мали розложити вогонь, пекти картоплі та гриби,—загалом увесь пополудень, проведений на свободі, серед багатой осінньої природи, по словам головного ватажка Стефка, недавно прогнаного з столярського варстату учня, мав бути „приємний, як сто чортів“.

¹ В значінні: битиме друга година.

² Набити по пиці.

³ Поштуркати попід ребра.

⁴ Ударити їх між очі, щоб їм аж місяць засвітив.

⁵ Накрасти.

Діти посходилися вже година тому назад, але не вирушали, не зважаючи на налягання деяких надто нетерпеливих. Стефко, хлопчик уже майже під вусом, що держав провід над усією цією громадою виключно на основі своєї переможної фізичної сили, зупиняв галасливу голоту, доки не зберуться всі учасники задуманої прогульки. Особливо були йому потрібні Владко й Начко, два брати-близнюки, підростки у віці по дев'ять літ, відомі з своєї зручності та швидкості в ногах. Ніхто з усієї компанії не вмів ліпше від них упоратися в огороді чи серед овочевих дерев, не здужав зручніше втікати перед погонею, користати з найнезначніших криївок і вертати з багатшою добиччю. Тим то й не диво, що в очах Стефка, що на всю цю прогульку дивився чисто з практичного погляду, Владко й Начко були неминуче потрібні учасники й що він волів цілу годину видержати на місці свою нетерпеливу галайстру, як без них вирушати в поле.

Нарешті дожидані показалися на закруті вулиці і їх привітано градом погроз, докорів та жартів.

— Де ж ви так довго сиділи в дідька?— запитав їх Стефко, коли станули серед компанії.

— Мусіли ждати на обід. Войцехова рано була десь там на христинах, вернула аж в одинадцятій і то вже на підпитку. То насамперед поки нас обох набила, потім поки висварилася з чоловіком, потім поки розпалила вогонь і зварила бульби до борщу, то й перша минула.

— А за що ж вона вас била?

— Або я знаю—відповів Владко.—Їй богу, не знаю, чи за котеня, чи за молоко.

Вся компанія вибухла голосним сміхом.

— Як то, чи може котеня виїло молоко?

— Е, де там!—спокійно відповів Владко.— Захорувало котеня на живіт, мабуть від тих гнилих огірків, що ми ними нагодували його вчора. Радимось сьогодні рано обидва: чим допомогти б котеняті, бо шкода, якби мало здохнути. Каже Начко: знаєш що, скупаймо його в молоці! Добре, молоко помагає, особливо, коли тепле. А наша стара, знаєте, має ґрайзлерню,¹ то й молока щодень рано купує грубий горщик, спарить і продає по півкварті. І сьогодні так само. Спарила це молоко, відставила на бік, а сама забралася, пішла на христини, а свого глухого Войцеха залишила в ґрайзлерні, нехай продає. Нам тільки цього й треба було. Зараз ми хоре котеня з печі, помацали йому живчик,—овва, кепсько! Неминуче треба лікувати. Ану, взяв Начко за хвіст я за голову, котенятище вам тільки лапки розставило й тихо. Питаю я Начка: а що, Начку, чи помалу занурювати, чи відразу? А Начко каже: хто знає, може це наврочено, то треба відразу, щоб перелякалося, то й уроки перелякаються і втечуть. Думаю собі: має рацію. Як вам шубовснено легесенько котеня до молока, як котеня відразу не м'явкне, мов скажене, як не вхопить мене пазурами за руку, я як не перелякаюся й не стріпну рукою, а мое котеня ціле затонуло в молоці, тільки Начко за хвіст держав. Подержав хвилинку, витягає, а котенятище вам зовсім голе, мов бубон, і напухле, як бочка, тільки пара з

¹ Крамниця з харчами й усякими речами для щоденного вжитку.

Ум.с. № 7584 392328
нього бухтить. Розуміється, що неживе, бо молоко, пся кість, було ще майже кипуче, так що відразу вся шерсть із нього облізла й лишилася в горшку. На маєш!—кажу до Начка.— Оце ж ми вилікували котеня. Е,—каже мені Начко:—байка котеня, але що буде з молоком?—З молоком?—кажу я.—Іди, дурний, що має бути з молоком! Молоко стара процідить і продасть по півкварті, але котеняти шкода. Почали ми сваритися, чого більше шкода, чи молока, чи котеняти, й пішли на суд до глухого Войцеха. Але заки ми йому вияснили, в чім діло, аж ось і Войцехова прийшла й побачила, що ми наробили.

Це оповідання Владка, виголошене зовсім невинно й навіть подекуди патетично, від початку до кінця викликало ненастанні вибухи сміху в усій компанії. Стефко аж за боки хапався. Навіть Начко, стоячи з боку, всміхався добродушно, не стільки з самого оповідання, скільки з радості задля успіху брата, що серед усіх вуличників відомий був із свого гумористичного таланту.

— Ну, й що ж,—запитав Стефко, насміявшись до сита,—розсудила Войцехова вашу суперечку?

— Ні!—відповів Владко майже з плачем.— Вибила нас, що правда, порядно, але на моє питання, за що саме нас карає, чи за котеня, чи за молоко, дала мені по гамалику та й на цім кінець. Але я все гадаю, що їй більше шкода котеняти, бо молоко стара чарівниця дійсно зараз процідила, певно ще сьогодні продаватиме.

— Ото стара чарівниця!—залунали довкола окрики дітвори.— Адже це хвороба, не молоко.

— Овва! не бійтеся—відповів, уговкуючи їх Владко.—Знає вона що робити. Молоко ще раз переварить, змішає з чистим пів на пів і ніхто й не пізнає, що в нім хоре котеня зварилося.

Всю компанію безмірно забавило це оповідання. Серед голосних сміхів і жартів рушили всі під проводом Стефка до цитаделі, повторюючи між собою різними способами та з різними додатками Владкову повість про котеня і його оригінальне лікування. Тільки автори цього веселого оповідання, Владко й Начко, не брали участі в загальній веселості. Вони йшли на чолі товариства, по обох боках Стефка, пильно слухаючи пляну кампанії, який він уложив на сьогодні і в якому на них припадали важні ролі.

— Знаєш що, Владку,—мовив Стефко, нахилиючися направо,—ти підеш отам на картоплі. А ти, Начку,—тут Стефко нахилився наліво,—підеш на брукву.

— Ні,—відповіли обидва одним голосом,—ми підемо обидва разом.

— Але в такому разі лишимося без брукви!—скрикнув Стефко.

— Чорт бери брукву! Картоплі старші від брукви. А коли тобі так хочеться брукви, то йди сам або пішли кого іншого.

— Кого тут післати, коли все це такий дріб'язок, такі нездари! Найкраще було б, як би так один із вас...

— Ні, про це немає що говорити!—заявив рішуче Владко.—Ми тільки разом ходимо.

Стефко знав про це не від сьогодні, але, не зважаючи на це, пробував іще раз намовити хлопців, щоб розлучилися. Однак всі

намови були безуспішні. Хлопці, здавалося, не могли навіть уявити собі, щоб вирушив кудись один без другого. За те обидва разом ішли мов у дим навіть на найнебезпечніші прогульки та звичайно виходили без шкоди для себе.

— Правдиві з вас Лель і Полель,—сказав Стефко, плещучи їх обома руками по плечах.— Ніяким світом вас не розлучити!

— А хіба ти не знаєш,—мовив, оживляючися раптом, Начко, що досі мовчав,—що коли вмирала наша мати, то нам виразно так наказала!

— Як вам наказала?—спитав зацікавлений Стефко.

— А так нам наказала, щоб ми, борони боже, не пускалися один без одного. „Пам'ятайте собі,—мовила,—всюди й завжди держіться разом! Бог покликав вас разом на світ, бог також щаститиме вам, доки держатиметеся разом“. Ну, а коли так, то сам бачиш, що нам не випадає йти окремно.

— Про мене йдіть обидва разом—сказав Стефко, не знаходячи ніякої відповіді на такий доказ.—А з бруквою вже ми дамо собі якось раду.

З шумом і галасом перебігла громадка обдертої, босої й замурзаної дівчорі через греблю Пелчинського ставу й розсипалася по корчах що покривали протилежні згір'я.

Ожили сугорби від частих криків, вигуків і проклять, що дуже неприродно звучали в дитячих іноді устах. Але щож, вулиця це також свого роду школа, де тон і словник для всіх однаковий і обов'язковий.

— Владку! Начку!—гукав Стефко, видряпавшись вже на верх горбика, що з нього міг вигідно оглядати сусідні поля.

Владко й Начко були вже біля нього.

— Ну що, знаєте вже, куди маєте йти?

— Знаємо, знаємо!

— А уважайте добре! Там є й кукурудза!

— І кукурудзи наламаємо.

— Тільки треба добре шпанувати,¹ бо в кукурудзі може кимати жолоб,² то щоб вас не заскочив,

— Не бійся, ніщо нам не станеться!—скрикнули брати й, побравшись за руки, пустилися чвалом із гори на поле.

— А знаєте, куди йти потому?—кричав за ними Стефко.

— Знаємо, знаємо! До Волецького ліска!—кричали у відповідь йому хлопці й незабаром сховалися в грядках, засаджених високою кукурудзою. Немов у воду канули в гущавину сутої, шелестячої зелені.

Стефко довго придивлявся з гори, чи не побачить якого сліду їх, але даремне. А прецінь поле, засаджене кукурудзою, зовсім не було таке широке, бо обіймало ледве десять грядок. Щойно за кукурудзою йшла ширша смуга картоплі.

— Куди могли подітися ці відміни?—муркотів сам до себе Стефко, даремне силкуючися своїми очима здалека проникнути гущавину кукурудзи.

— І що там вони роблять так довго? Чому не копають картопель?

Але в цій хвилині він перервав пасмо своїх питань і аж у долоні плеснув із здивування. На протилежнім кінці картопляної нивки з-посеред високих рядків і на пів висохлої натини

¹ Глядіти.

² Лежати хлоп.

мигнула йому чорна, коротко обстрижена голова одного з братів.

— Бачиш їх! Бухацькі¹ душі—скрикнув Стефко, пройнятий здивуванням.—Я думав, що вони ще в кукурудзі, а вони вже всі картоплі спліндрували. Ну, не хотів би я слухати того, що скаже жолоб, коли на своїй ниві побачить сліди їх роботи.

Та в цій хвилині пасмо Стефкових міркувань іще раз перервано зовсім несподіваним робом. З-посеред кукурудзи вихилилася кремезна, плечиста постать господаря й відрізала братам відворот. Запізно вже було ховатися, бо власник скрикнув до робітників, що віддаєки працювали:

— Тримай! Лови злодіїв!

— Тримай! Лови!—почулося нараз з різних боків.

— А тут ви мені, пташки!—заревів власник, наближаючися з розпростертими навхрест руками до братів, як хазяйка, що хоче зловити нараз дві курки.

Хлопці, виполошені з своїх криївок, схопилися разом на рівні ноги й у першій хвилині немов задеревіли. Владко розігнався, щоб бігти до потоку, але з-за потоку вже надходила погоня. Він задержався й нараз мов куля кинувся до брата, що з поблідлим лицем і закушеними губами все ще стояв на місці, мірячи оком великість небезпеки.

А господар звільна, з розхрищеними руками, червоний і грізний, наближався до них.

— Разом на нього, Начку! Вали йому головою в живіт, щоб на місці перевернувся!—

¹ Злодійські.

скрикнув Владко, й обидва брати, немов викинені з пращі, кинулися до господаря.

Але вони перерахувалися. Замість ударити його головами в живіт наскочили на міцні, жиласті руки, що відразу вхопили їх обох за обшивки.

— Ага, маю вас—скрикнув радісно господар і потрусив обома молодими злочинцями так міцно, що їм аж кості в шиї затріщали й в очах замиготіло по сто свічок.

— Ще не маєш, песя твоя мати була!—запищав Владко, що йому аж сльози станули в очах.—Начку, вали його в живіт, як це ти вмієш!

Начкові не треба було говорити цього. Ледве став добре ногами на землі по сильнім потрясенні, а вже, уставивши свою коротко обстрижену голову мов баран до бодення, з усієї сили вдарив господаря чолом під бік так міцно й несподівано, що він аж зойкнув і лівою рукою вхопився за бік, випускаючи з неї обшивку Начка. Але в цій хвилині крикнув голосно з болю й підніс праву руку до вуст: рука обливалася кров'ю з довгої та глибокої рани, що зробив йому Владко ножем у долоню.

— А щоб вас чорти побрали, прокляті бахурі!—закляв неборак за втікаючими братами, сплюнувши і зо стоїцьким супокоем вийняв із-за пазухи хустку й почав нею зав'язувати скалічену руку.

А хлопці тим часом як вихор ускочили в кукурудзу, тільки зашелестіли бадиллям.

— Тримай! Лови злодіїв!—загукали сусіди, що саме надбігли на поміч пошкодованому власникові.

— Е, дідька ви зловите, не їх,—мовив власник

— Навіть не трудіться. Нехай собі погуляють. Я вже дам їм за своє.

І сказавши це, притримав зубами один кінець хустки, щоб могли здоровою рукою зав'язати вузол на скаліченій долоні.

— Що вони вам зробили?—питали сусіди.

— Та от дивіться, я вхопив їх обох за карки, думав собі, щож, діти. Я був би трохи потріпав їх і пустив. Чорт знав їх, що це таке ще мале, а таке вправлене в злодійським ремеслі. О, певно з них ні один не згине своєю смертю!

— Ну, ну, й що ж вам зробили?—допитувалися сусіди, більше цікаві на штучки хлопаків, ніж співчуваючи пошкодованому.

— Та ось бачите що! Один із цього чортівського накорінку як стусонув мене головою в бік, під саме серце, то я мало не зомлів. Здається мені, що там зламав мені пару ребер. А другий у тій самій хвилині вийняв ніж і розфалатав мені руку аж до кости.

— А!—закричали в один голос сусіди.—Ото діточки! Бодай не вирости більші! Бодай їм батько повісився! Щоб і слід їх загинув! Ну, дивіться, добрі люди, що то тепер за покоління виростає. Ісусе Назаренський, наверни їх куди на зламання карку, але не між християнський народ!

Такі менше або більше побожні бажання лунали з громадки людей, що обступила пошкодованого власника. Він стояв посеред них, блідий, але спокійний і водив очима по своїй ниві, оцінюючи знищення, що його заподіяли йому в картоплях зухвалі вуличники.

— Ну, й дивіться, люди, скільки ці шельми наробили мені шкоди—сказав, коли втихли безцільні падькання кумів і кумась.—На рин-

ського я не дивився б. Ну, й скажіть, як тут жити при такій зграї? Але ні, я не подарую їм цього! Я їм покажу, куди стежка в горох. Вони думають, що бігатиму за ними по дебрях, мов шалений. Ну, нехай летять собі, я віднайду їх у самім гнізді. На щастя знаю, де їх шукати. Це цієї грайзлерки на Гончарській харцизяки. Не знаю, чи синки, чи вихованці, але мені це все одно. Запакую я їх до кармелітів,¹ нехай там трохи пересидяться, а вже гунцвот² мое ім'я, якщо їм там не вигарбують шкури.

Не так був би ще співав власник, якби був знав, що роблять хлопці, вирвавшись з його рук. У гряничнім рові, що відділював його кукурудзу від толоки, між лопухами лежала ціла купа наламаних шульок кукурудзи, кілька великих бруквів і купа картоплі. До цього саме складу скермували свої кроки втікачі й, навантаживши себе, не зважаючи на близькість пошкодованого, накраденою яриною, полетіли разом до сусіднього яру, а яром угору до своїх товаришів.

Стефко з гори, схований за корчем тернини, бачив усю цю історію, бачив, як брати попалися в руки власника, як вирвалися від нього й зникли серед кукурудзи. Відтоді минула добра хвилина, а хлопців не було видно. Вже Стефко думав, чи вони не перелякалися й не втекли додому, коли нараз із дна яру, що роззявився тут же перед його ногами, почув легке псикання.

¹ Бувший монастир кармелітів, що його перемінено на тюрму.

² Собаче ім'я.

— Пст, пст!

— Хто там?—скрикнув він, похиляючи голову в той бік, звідкіль ішов голос...

— Чи це ти, Стефку?—почув притишений голос Владка.

— Я, а що там?

— Ходи сюди, допоможи нам забрати. А швидше!

Не надумуючися довго, Стефко на лоб, на шию, кинувся вниз по стрімкій стіні яру. Потовкся порядно, подряпав собі лице об якесь зілля, покривавив руки, що ними силкувався задержатися, та за те в одній хвилині був на дні яру й, важко сапаючи, стояв біля братів.

— Не летять за нами?—запитали брати в один голос.

— Ні, ніхто не летить. А ви що тут маєте?

— Як то що? Те, по що ми ходили. На, бери, допоможи нам нести й ходімо швидко до ліса.

Стефко стояв остовпілий на вид здобичі, принесеної в такій великій силі, не зважаючи на таку грізну небезпеку.

— Чорт у вас сидить!—скрикнув.—Аджеж жолоб мав вас у руках! І ви не боялися ще рвати?

— Боятися то ми боялися, бо якби був хотів летіти за нами, то був би міг нас зловити. Але знов як ми нарвали, то гріх було лишати.

— Ну, а якже ви вирвалися від жолоба?

— Га-га-га!—зареготався Владко.—Попам'ятає він нас! Бачиш, цим майхром¹ я розфалатав йому руку, як полядицю.

¹ Ножем.

— А я як кобзнув його маківкою¹ під шаблі, то певне зламав йому зо два!

— А він поміркував собі, що забагато два гриби в борщ, і пустив нас на фрай.²

— Га-га-га! — засміявся Стефко. — Козаки з вас, немає що казати. Га, буде троєння,³ аж усі чорти розвеселяться. Ану, голото, до ліса! Мовлячи це, Стефко свиснув на свою компанію й, ховаючися по ярах, поспішили до недалекого ліска.

Не минуло й пів години, а вже у віддаленім закутку ліса, в ярі, біля коріння кріслаготого дуба палився вогонь із сухих гіляк і листя, пеклися в жару картоплі й обтереблені з листя шульки кукурудзи, а Стефко, сидячи на грубім корені, мов який король, видавав накази й обділював розсілу довкола дітвору рівно покраяними шматками брукви.

Начка й Владка знов нема в компанії. Разом із двома іншими хлопчиками вони пішли на губи, — ніхто так добре не знає в цім лісі полянок і корчів, де завсіди, не зважаючи на численних аматорів грибозбору, можна знайти кільканадцять гарних голубінок, сиріжок і інших губ, придатних до печення. Заки вони вернуть, компанія перегризає по шматку брукви, але найліпшіші, найсоковитіші шматки лежать на боці, на зеленім лопусі, захищені для тих, що збирають губи. Картоплі ані кукурудзи ніхто не сміє їсти перед їх приходом: упечені штуки відкладають набік, у гарячий попіл.

Боже, як чудово довкола! Тиша, сонечко гріє лагідно, хиличися вже до заходу. Старі дуби стоять, простягаючи вгору свої могутні

¹ Ударив його головою. ² На волю. ³ Їдіння, баль.

рамена, й гріються до сонця. Лише задумана береза над яром посумніла й, мов золоті сльози, ронить без вітру своє пожовкле листя. Жовна застукала в гильці. Капають від часу до часу на пів достиглі жолуді з дубів і лише десь-колись ледве чутно долетить до цього відлюдного сховища голос бляшаного дзвінка нашої у корови, що пасеться десь там за битим шляхом у зубрянськiм зрубi. Діти мимоволі затихли, слухають легкого хрускоту вогнища, озираються довкола широко витріщеними очима, що в них із-під грубої кори міського зіпсуття, передчасного сирітства, нужди й занедбання проблискує щира радість, те хвилене, але чисте щастя, що його вливає в людську душу гарна природа. Ось маленька, жовтава лісова мишка вибігла із своєї норки, приваблена теплом і лісовою тишею, сіла на пні під густим корчем ліщини й нараз немов закам'їлася, вліпивши оченята в ніколи невиданий кривавий блиск горючого вогнища, піднесла навіть до мордочки свої дрібні оксамітові лапки, немов би хотіла ближче придивитися дивному явищу, нарешті, рухаючи живо білими вусиками, скочила на лісовий корч, ухопила навислий на гілячці горіх імоментально сховалась із здобиччю в своїй норці. Діти з німим подивом гляділи на прегарного звірика, але ніхто навіть не поважився крикнути, тим менше кидати за ним патиками, щоб не сполошити його. Пощо сполошити? Адже воно не робить нікому нічого злого, та й діти так само в цій хвилині не хотіли робити нікому нічого злого. Це не зграя львівських вуличників і обшарпанців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільности, — це купка добрих,

тихих дітей, що бажають пестошів і любови, здатних до всього, що добре й благородне, тулилася в ярі коло коріння могутнього, старого дуба, біля вогнища. На жаль, це вогнище незабаром загасне, пречудовий день добігає до кінця, мине хвилина впоєння тишою й красою природи, а суспільність, як була, так і лишиться байдужою на долю тих виродів, як була, так і лишиться вдсятеро схильнішою до пімсти й кари, ніж до любови, пробачення й материнської дбайливости.

— Гурра!—почувся голосний окрик із другого кінця яру й з зеленої гущавини, немов шуки з очерету, виринули почервонілі, обшарпані, з розчіхраним волоссям, але веселі по статі хлопчаків. Шапки несли в руках, а в кожній шапці повно губ.

— Гурра!—привітала їх уся компанія.

— Оце раз кляві яндруси! Шпануйте, скільки губ намухрала!¹

— Щоб вас качка копнула! Де ж ви такі кляві голубінки наскочили?

— Ні, я кажу, що бестії мають до всього щастя. Кинь їх із поду, то вони певно так, як кіт, упадуть на ноги.

— Вибери їм очі, то вони так, як той багач, бачитимуть плечима.

Серед таких радісних окриків уся компанія обступила вщасливлених хлопчаків. Особливо Владко й Начко були в гонорах, до них були звернені всі вищенаведені делікатні промови, вони були, так сказати, героями дня. Від них забрали губи, що під доглядом Стефка почали їх чистити й пекти, відламавши від кожної

¹ Славні хлопці! Глядіть, скільки губ назбирали!

корінець і посипавши це місце щедро сіллю. Губ було стільки, що на кожного з товариства випадало по 3 штуки, а надто лишилося ще по одній для Стефка, Владка й Начка. Розділу губ, як і всіх інших речей, dokonувано гуртом, серед сварні й гармідери, але з найбільшою сумлінністю й з увагою на всі можливі вимоги справедливості. Тільки Владко й Начко, почувачи свою заслугу, не мішалися до цих суперечок, але сиділи біля вогнища під дубом, смачно заїдаючи полишені їм шматки брукви й радісно оповідаючи про свою мандрівку по лісі за губами; слухала їх пильно, з витріщеними очима, з відкритими вустами купка наймолодших у компанії хлопчиків, п'яти й шостилітніх хлопчатків, що з заздрістю й подивом гляділи на кожний крок братів, хапали кожне їх слово й певне всю ніч, лежачи десь по брудних, вонючих і вогких кутах своїх нужденних помешкань, мріятимуть про ці чудеса природи, про пригоди серед лісової зелені, про ці приємності й розчарування грибозбору, що їх у цій хвилині так проречисто, доповнюючи один одного, малюють перед ними Владко й Начко.

— Кукурудза готова! Гей до кукурудзи, бахурі! — кличе Стефко й усі кидаються до нього. За кукурудзою йдуть печені картоплі з губами — панська страва, як висловився хтось із товариства. Все це споживають серед голосних сміхів, жартів і добродушних дотинків. Цей згадує свій „дім“, своїх „старих“ батьків, чи опікунів, той клене майстра, що нагнав його з терміну, інший висміює школу й столярів, — словом, розмова йде загальна, оживлена, суто переплітана пластичними дотепами

у вуличній мові. Діти, що ще перед хвилиною були лише дітьми, створіннями в ряді інших створінь природи, тепер незначно, але вповні перемінилися в представників деякої суспільної класи, деякого людського типу й виразно виявили всі особливості цього типу.

Сонце зайшло вже, коли весела, гутірлива громадка по пам'ятній прогульці вертала до Львова. Громадка розбилася на групки, що йшли собі вільно, не слухаючи вже ніякої команди, тим більше, що Стефко, обпакований досить значними рештами неспожитих картопель (придадуться на голодне завтра), йшов із самого заду. Дивна річ, що Владко й Начко йшли самітні й пригноблені, немов нараз упали з тієї висоти, що на ній стояли перед хвилиною. Ніхто якось ними не займався, ніхто не старався притягти їх до своєї групи, йшли окремо, один обік другого, й мовчали. Чим більше наближалися до Львова, тим сильніше змагалось в них почуття якогось неспокою, якоїсь тривоги, щось, що немов чорна, вагітна громи хмара, при своїм наближенні насичує повітря електричністю й викликає незвичайне напруження й тремтіння в нервах людей і звірів. Ні один із братів не силкувався вияснити собі причини цього незвичайного й неприємного стану; на дні дитячих душ клубилося темне почуття вини, але свідомість не осмілювалася зірвати з неї останню заслону.

— Владку,— сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці,— як думаєш, дуже цілуватиме нас Войцехова, коли побачить нас по таких довгім небаченні?

Тон і слова мали, очевидно, намір викликати у Владка кращий гумор, але хибили цілі

вже хочби тому, що були висказані холодно, очевидно, по довгим і зусильнім надумуванні.

— Ет, що там про це говорити!— відповів поважно Владко. Що буде, побачимо.— Але і його думка зовсім не була така стоїчна, як його слова, навпаки, працювала сильно, творячи фантастичні пляни, якби то й де би то так сховатися, щоб ніхто на світі не міг побачити ані його ані Начка, щоб нависле над ними лихо—яке, від кого й за що, про це він силкувався не думати—минуло, а вони з своєї безпечної схованки заграли б йому на носах. І пішли сцени за сценами, як то вони живуть собі ні для кого незримі, а самі бачучи все, всюди маючи доступ: беруть, що їм подобається, мають усе, ні за що не платять, роблять, що хочуть, і сміються з усякої біди. А тим часом ноги, хоча з кожною хвилиною стають важкіші, несвідомо й ніби против їх бажання несуть їх наперед, усе наперед, щораз ближче до цілі, до помешкання їх опікунки Войцехової. Вже вихилилися з-за сугорба, нижче їх стіп розсипавсь увесь Львів півмісяцем на дні долини, левик на міськїм ратуші блискотить і горить в останніх проміннях заходячого сонця, бернадинський¹ годинник видзвонює сьому, б'ють у дошки мулярі на „фаєрант“² десь коло св. Миколая; на пів прозорий, блакитнуватий туман стелиться над містом і зливається у віддаленні з темною зеленню густого ліска на Високім замку. Але що ж це за народ стоїть купою на Гончарській, саме перед ґрайзлернею Войцехової? Муштини й баби, дрово-

¹ На костелі бернадинів.

² Кінець роботи.

різи з пилками й сокирами, муляр із кельнею, служниця з двома коновками води, бойко з сливами в кошику, ганделес із перевішеною через плечі парою старих, штанів, усе це когось обступило, чогось слухає, киває головами, жестикулює. З-поміж чорних халатів, рядняних сорочок і перкалевих фартухів миготить жовта, мосяжова бляха поліціяна. Іншим разом подібний вид був би для хлопців принагідніший від медяника й вони побігли б щодуху, щоб своїми фігурками побільшити вуличне збіговище, але тепер раптом видалось їм, що було б далеко краще, якби перед ґрайзлернею Войцехової не було живої душі. Що більше, придивившись згори трохи ближче тій вуличній групі, обидва брати почули нараз, що вони знаходяться занадто близько від неї, й немов на команду завернули назад і пустилися навтеки. І не без причини. В середині групи біля поліціяна знаходилася кремезна постать господаря з Вільки, що йому вони сьогодні крім шкоди на ниві зробили також шкоду на тілі.

— Лови їх, лови!—залунали голосні окрики з групи перед ґрайзлернею, і раптом видалось братам, що небо покрилося густими хмарами, що дерева, отінюючи вулицю, нахиляють свої гіляки аж до землі й спинюють не лиш їх кроки, але й віддих, і що вулична курява перемінюється під їх ногами на липку смолу, що чіпляється їх ніг, тягнеться й зупиняє їх кроки.

— Ага, тут ви, пташки!—чути грубий голос над їх головами, і якісь тяжкі руки мов молоти спадають на їх плечі й валять їх обох разом на землю.

— Мамцю! Мамочко! Рятуй нас? — зойкнув Начко й занісся конвульсійним хлипанням, коли тим часом Владко, закусивши губи аж до крові, бив руками й ногами, силкуючися вирватися з рук переслідовника. Та даремно. Незабаром майже вся вулична юрба зібралася довкола них, поліціян узяв їх обох за карк і попхнув наперед себе; обік нього, кленучи лобурів, ішов пошкодований господар, а за ним цікава, галаслива вулична юрба.

— На поліцію з ними, до арешту! Ще сьогодні хочу зложити протокол — галив господар.

Хлопці йшли машинально, майже не бачучи ані не чуючи, що довкола них діялося. Начко все ще хлипав, а Владко гриз уста. А довкола них лунали грубі лайки й прокляття побожних кумась, грубі дотинки робучого люду й вереск вуличної дітвори.

— Мій боже, таке ще мале, а таке вже зіпсоване — зідхала якась бабуса, милосерно киваючи головою.

— А щоб їх і повісили, то не було б шкода, моя кумо! — викрикав хтось пискливим голосом посеред вулиці. — Бо ви не знаєте, скільки я з ними щодня нагризуся, намучуся, скільки їх натовчу й напоминаю, але де там! Видно, що вже одно з одним уродилося під такою злодійською зіздою! Богу дякувати, що тепер беруть їх, бодай клопоту позбудуся.

Владко, йдучи перед поліціянном поруч із своїм братом, чув ці слова. Голос був йому знайомий, аж надто добре знайомий, — це була Войцехова. Наперекір своєму звичаєві цим разом хлопець нічого не відповів, але, порівнявшись з нею й бачучи, що вона дивиться на нього, показав їй язик.

— О, бачите його, злодійське насіння!—заверещала Войцехова. — Ведуть його на кару, а воно своїх чортівських штук іще не покидається. Чекай, чекай, ти урвителью, знатимеш тепер, що це значить показувати кому язик. Пізнаєш ти, до чого саме ведуть твої збитки!

— Але цей другий видається якийсь тихіший, спокійніший—сказала якась добродушна молодичка.

— Де там!—скрикнула Войцехова—як один, так другий росте для шибениці! Це тиха вода, що береги лупає, але ні на волос не ліпший від тамтого. Де один, там і другий. Ні, кумо, я завсіди це повторюю: що вродилося під злодійською зіздуоу, це хіба шибениця направить!

Брати не чули вже цього суворого засуду: в товаристві поліціяна, пошкодованого господаря й кількох свідків попростували до поліції.

II.

Гриць Калинович був канцеляристом при львівській скарбовій бухгалтерії ще за панщини. Двадцять літ рахував він скарбові доходи, двадцять найкращих літ життя провів в одній темній канцелярії, на однім дерев'янім кріслі, над рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно й пунктуально, мов добре накручений годинник, не мріючи про ніякі зміни й інше життя. Треба було аж випадків 1848 року, щоб до дна заколотити і його тихе, самотнє життя. Що правда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував, у вуличних збіговищах, агітаціях і котячих музиках участі не брав; протягом усіх бурх-

ливих сцен від березня до листопада сидів пунктуально на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші й рахував, рахував, рахував, немов би патримоніальний лад стояв незахитаний, а не розпадався на шкamatтя. Аж нараз дня першого листопада бідний канцелярист, не зважаючи на всілякі зусилля й напружену увагу, якої вимагала його праця, спостеріг незвичайний рух довкола себе. Правда, до окликів, бігання, масових збіговищ, грімких многолітсвій і верескливих парад він уже зовсім привик був цього року, але цим разом, очевидно, робилося щось незвичайне. Великих криків не було, але за те чутні були короткі, сильним голосом видавані накази; не бігали товпами й без цілі, але щохвилини перебігали то члени міської ради, то поліціяни, гвардійці, члени Ради народової до залі засідань міського відділу й з поворотом. Нараз наступила німа мертва тиша, немов перед бурею. Калинович випустив перо з руки й підніс голову. Йому видалося, що знаходиться в кам'янім, замуrowанім гробі, й він почув нараз, як мороз переходить йому поза плечима.

— Що ж це таке може бути? — подумав і, вставши звільна зо свого крісла, пішов до дверей, щоб від гвардійців, що перебігали сінями, довідатися, що там чувати на світі. Нараз забренчали вікна, задрижали грубі стіни будинку й могутній гук гарматного вистрілу потряс повітрям. Гарматні удари застукотіли об хідник і стіни ратуша.

— Боже, а це що? — скрикнув бідний канцелярист і, не оглядаючися, без шапки, калошів і плаща, вибіг із канцелярії, що її вже ніколи в житті не мав побачити. В коридорі було

пусто, гамір людських голосів і стукіт ступенів долітав до нього здалека, здається, десь із першого поверху. Він стояв хвилину коло дверей і слухав, нараз підскочив, немов укушений; другий вистріл залунав над містом. Як сполошений кінь, закусивши вудила, так Калинович, наляканий, з прудко б'ючим серцем, біг здовж коридора до брами. Біг без пам'яті, наосліп, доки не наткнувся на збиту масу міщан, євреїв і гвардійців, що залягали браму ратуша.

— Не вільно виходити! — крикнув до нього один із гвардійців.

— О пробі, а що ж там таке? — зідхнув іще більше переляканий Калинович.

— Хіба ви не чуєте? город бомбардують!

— Город бомбардують! Як то, за що бомбардують? — питав здивований канцелярист. — Коли город бомбардують, це значить, що й мене бомбардують. Адже стріляють кулями, правда? І наосліп, правда? Ну, а все ж така куля мене першого може влучити.

Гомеричний сміх був відповіддю на ці жалібні висновки канцелярійного моля.

— Смійтеся, — сказав він, — але це все таки очевидний факт. Вийду на ринок, а тут бух, і вже по мені! І за що? Що я кому злого зробив?

Знову вибух сміху, цим разом у товаристві третьої сильної гарматної сальви й нового граду стрілів.

Калинович не був героєм. Не був навіть звичайним смільчаком. Він не бачив великої почеси в тому, щоб бути в будинку, що на нього були звернені гарматні стріли, а надто ути в нім серед людей, в значній частині

узброєних і, очевидно, схильніших до бунтівничої боротьби ніж до покірної урядницької лояльності. Не чув також у собі схильності до мучеництва за справу, якої не розумів і яка не обходила його. Думав, що було б найкраще, коли б був тепер вдома, в своїм тихім відокремленім дімку, на Голуб'ячій вулиці, під охороною цитаделі. Там певно нема бунту, отже й гарматні стрільна не летять. Тому видобутися з ратуша було тепер його найбільшим бажанням, тим більше, що в додатку до тривоги перед бомбардуванням мучило його ще інше побоювання; ану ж довідаються, що він у такій важній хвилині знаходився серед бунтівників, і позбавлять його посади! Про те, що там на дворі літають кулі, що кожна з них може зробити кінець його життю й надіям, він тепер не думав. Щоб тільки на вільний, білий світ!

Але як видобутися звідсіль, коли всі виходи обсадила ця проклята гвардія народова? Як Марко по пеклі, товкся бідний канцелярист по нескінчених, темних ратушевих коридорах, від брами до брами, виглядаючи, чи не можна куди видобутися на вільність.

— Прошу пустити мене, адже вже не бомбардують! — благав Калинович біля одних дверей.

— Не можна! Ще депутація не вернула. В кожній хвилині можуть знов почати! — була відповідь.

Кленучи в душі всі революції на світі, Калинович майже машинально пішов до іншої брами. О, радости! Брама була вільною! Як камінь із пращі, вирвався Калинович із ратуша, щоб бігти додому. Та це не було так

легко, як йому здавалося. Ринок залягали многотисячні галасливі й бурхливі товпи. По рогах чутні були оклики, накликування, тріск ламаних меблів, розпучливий брязкіт фортеп'яну, викиненого через вікно з першого поверху, плач і галас власників забирааних предметів,— словом, там кипіло ціле пекло голосів, звуків і швидких, майже гарячкових рухів,—там будовано барикади. Гвардійці в своїх мальовничих мундурах, реміснича челядь у полотняних куртках і хвартухах із засуканими руками—стояли в рядах, із зброєю в руці. Між рядами й коло будованих барикад крутилися цілі рої вуличників, верещучи, кленучи, співаючи пісні, збираючи відламки гранатів або й у спілці по кількох вириваючи теробовельські плити з хідника.

Калинович остовпів на цей вид. Отже дійсно така сама революція, про які стільки написалися в цім році газети в донесеннях із Парижа, Берліна, Відня!..

Барикади у Львові! І він, найвірніший підданий, що ніколи не думав ні про яку конституцію, замкнений у цім гнізді шершенів, зданий на ласку й неласку цієї революційної зграї! Чув, що ноги під ним хитаються, немов підкошені, що йому в голові починає плутатися. Але ні, це не може бути! Треба спішитися, доки спокій. Барикади ще не викінчені. Може замішатися б між тих, що їх будують, видряпатися нагору й ізскочити на другу сторону! Ця думка видалася йому незвичайно щасливою, отже побіг щодуху до Краківської брами. Від Краківського барикада сягала вже вікон першого поверху,—скакати з неї це значило наражуватися на каліцтво або смерть.

Але вуличка до єзуїтів була вільна, отже туди він спрямував свої кроки. Одначе ледве звернувся з ринку в цю вуличку, з бідою протискаючися через товпу, зайняту будівництвом і укріплюванням барикади, як нараз залунав крик із ратуша — голосний, розпучливий, а разом посипалася ціла сальва карабінових вистрілів із сторони губернії. Розставлені там вояки, не дбаючи ні про які умови й переговори, взяли за ціль собі гвардійців, що стояли для обсервації на галерії ратушевої вежі, й почали змітати одного по однім влучними вистрілами. Увесь ринок заревів страшним криком обурення:

— На барикади! На барикади! Боронитися до останку! — верещали товпи. — До зброї! До зброї!

Калинович скам'янів на місці, не знаючи що робити. Посипалися карабінові сальви з Галицької площі, з Марійської площі, від головного одваху¹ й з Краківської площі; увесь ринок із сумежними вулицями оточило залізним перснем цісарське військо. Щоб видобути з цього персня, не було ані мови, тим більше, що саме біля костела єзуїтів, на поставленій там, але ще не викінченій барикаді, закипіла найгарячіша боротьба. Тут, за заслоною цілої купи постелі, лавок і одного фортеп'яну, стояло кільканадцять гвардійців і кількох старших людей у пошарпанім одязі, з огнем запалу чи божевілля в очах і з карабінами в руках.

— Бери його на ціль! Того, що скрадається попід мур!

¹ Російське: гавптваха.

— Вали каменем, вали!

— Пильнуйся, бо стріляють!

— Jeszcze Polska nie zginęła! — вистрілює з-помежи цього пекельного гармідеру чистий, дитинячий голос хлопчача, убраного цілком порядно, що з усміхом щастя на обличчі підбігає до борців на барикаді й подає їм свою шапку, повну карабінових куль, назбираних на вулиці.

— Спасибі, товаришу! — мовить до нього вусатий пан, висипаючи частину куль до своєї торби, а решту роздаючи по жмені товаришам. А хлопчик знову біжить із порожньою шапкою й з тим самим усміхом щастя збирає кулі, немов збирав би суніці в лісі.

Калинович стояв серед цього хаосу мов неживий, попиханий хвилями людей, що припливали й відпливали, бачив і чув, та не розумів нічого, що біля нього діялося. Кілька разів падали кулі тут же обік нього, але він не звертав на це уваги. З верху Високого замку знову загриміли гармати, ратуш і театр обсипано бомбами, що незабаром викликали великий пожар, — він стояв на своїм недогіднім місці, немов милевий стовп. Від ринку наперла на нього товпа, виполошена картами, що ними Гаммерштайн намагавсь „очистити“ Галицьку вулицю. Він станув під муром, коло дверей якоїсь щільно замкненої крамниці. Його очі мимовільно спочили на барикаді єзуїтського костела, й нараз загоріло щось у цих сивих, трохи вже притуплених бюровою працею очах, немов електрична іскра. З усієї товпи живих картин і постатей, що роїлися перед ним, одна група звернула його увагу на себе.

На верху барикади, під самим костелом, стояв високий мущина в сорочці й камізельці, без шапки й сурдугу. Грудьми й обличчям він приліг до костельного муру, ноги розставив широко, щоб мати сильну опору на неміцній барикаді, лівою рукою держався гзимсу, а в правій мав міцний штуц із відведеним курком. Вихилить пів голови з-за вугла муру, в одній секунді вимірить і випалить і знов ховає голову за мур. Не опускаючи становища, схиляє праву руку з штуцом униз і віддає його скуленій постаті, що сидить біля його ніг. Що це за постать? Не видно її, видно тільки темну сукняну хустку, що накриває її голову. Та оце вихилилася з-під хустки біла, делікатна, дрібна ручка — їй богу, жіноча ручка! Узяла вистрілений штуц, а подала стрільцеві другий, набитий і приготований до вистрілу, знов мущина вихиляє голову, ціляє та стріляє, а скулена постать під сукняною хусткою щось там живо маніпулює в своїй криївці, за заслоною бельків, лавок, подушок і всіляких старих речей, що з них збудовано барикаду.

Але оце по п'ятім чи шостім вистрілі постать під хусткою вихилилася трохи вгору та крикнула так голосно, що аж Калинович міг почути:

— Татуню, кулі ще є, але пороху вже нема!

— Шкода! Добра позиція! — відповів їй мущина так само голосно й опустив своє становище. Що ж це? Його голос видався Калиновичеві дуже й дуже знайомим! Мущина обернувся обличчям до вулиці.

— Боже! Та ж це Закшицький, його найближчий бюровий товариш! Що це стрілець із покли-

кання, про це Калинович знав віддавна, бо ж обидва вже п'ятнадцять літ сиділи поруч себе в одній канцелярії. Та не знав Калинович двох речей: що цей стрілець із покликання може з однаковою пристрасстю стріляти до людей, а надто до австрійських вояків, як і до качок, а подруге, що цей старий, понурий дідусь, із величезними, сивими вусами й червоними шрамами на обличчі, може мати молоду доньку. Що ця донька молода, те пізнав Калинович із її стрункої постаті, а головню з чистого, срібного голосу, що викликав якісь дивні відгомони в його серці,— немов би старий канцелярійний міль (45 літ, чи ж це не поважний вік?) нараз скинув із себе двадцять літ і знайшовся серед зелених піль, повних цвітів і запаху й співу пташок, повний здоров'я, сили в тілі й надії в душі. Він стояв немов зачарований цим голосом. Могли свистати собі кулі попри його вуха, могли зойкати ранні, видавати несамовиті оклики хвилові переможці, тріщати шмигані картечами барикади, гриміти у віддалі бубни й бойові сигнали та гучати гармати над городом, заглушуючи гук подвійного пожару поблизько,— для Калиновича все це не існувало. Його очі, вуха й уся душа затопилися в однім пункті, в овій димом вистрилів групі батька й доньки на барикаді.

— Капітане, нам треба пороху! — закричав Закшицький до якогось ветерана з обвислим вусом і в високій рогатій шапці, що стояв у підніжжя барикади з пачками амуніції.

— Бери, брате, а пали! — сказав капітан. — Тримаймося до вечора, то наша буде виграна. Повстануть передмістя, випremo військо з міста,

а тим часом і на провінції, дасть бог, рушаться народи.

— Це вже ваша річ рахувати, що там буде, а моя річ палити,— сказав Закшицький,— уже маю п'ятох, а дасть бог, що... о Ісусе!

В цій хвилині Закшицький, обернений боком до одваху, а обличчям до капітана, що від нього одержав порох, захитався і, вхопившись обома руками за бік, з голосним зойком як довгий упав із барикади на діл, головою просто під ноги капітана. Куля прошила йому правий бік і застряла в лівім, перейшовши через саме серце. Порох, що його приніс капітан, лишився без ужитку.

— Мій батьку! Мій батьку! — почувся розпучливий крик дівчини, що в одній хвилині зірвалася з криївки, і зскочила з барикади й присіла на почіпки біля трупа.

Та в тій самій хвилині загриміла страшна сальва, затріщала барикада й упала розсипуючись у звалища й покриваючи своїми руїнами батька й доньку. Розсипались її оборонці в скаженім переляку, загриміли бубни, на площі, перед єзуїтами мигнули високі вояцькі бермиці¹, що понад ними їжилися вістря багнетів, але Калинович не чув, не бачив нічого.

— Але ж вона там згине під звалищами! — оце була його єдина думка. Її роздавлять, а може навіть відгреблють і розстріляють!

На цю думку кров заледоватіла йому в жилах. А це можливе, коли знайдуть при ній кулі й штуц. І не надумуючися, не знаючи, що робить, Калинович кинувся до барикади. З надлюдською силою він почав відкидати

¹ Бермиця з нім. *Bärgmütze* — ведмежа шапка.

набiк вiдламки дошок, скринь, шаф i iнших старих рiчей, доки не вiдгребав дiвчини. Лежала скривавлена, штивна, може наvть мертва на трупi батька. Калинович хотiв пiднести її, але зштивнiлi руки конвульсiйно стиснули шию батька. Шарпнув що сили й, ухопивши дорогий тягар на плечi, почав утiкати з ним що сили, як злодiй iз краденим скарбом. Вояки саме влазили на барикаду, були заледве пару крокiв вiд нього вiддаленi, але, не сподiваючись уже опору, не були приготованi до стрiляння. Пара секунд, заки першi встигли пiднести карабiни й нацiлити на нього,—вирятували Калиновича. Мов гонений дикий кiт, скочив вiн за рiг дому, де бодай трохи був заслонений перед стрiлами, i побiг вуличкою на ринок. Упав у товпу, iнстинктивно чуючись тут безпечнiшим.

— Славно, старий, славно!—почулися голоси кiлькох свiдкiв його поневiльного героїства.—Ти вирвав її з самого вогню, ти вирятував вiд неминучої смерти!

Цi оклики похвали отверезили його трохи. Боже, що вiн наробив! Та ж ця дiвчина, що вiн держав її в руках, що для неї вiн наражував своє життя, була злочинницею, боролась на барикадi, заслужила на смерть. Що скажуть, коли довiдаються, що вiн, найлояльнiший з лояльних, найпокрiрнiший з покрiрних, вирвав її з рук справедливості? Очевидно, що строга кара й його не мине. I вся його хвилева вiдвага, що походила швидче з притуплення свiдомості нiж iз почуття сили, щезла без слiду. Колiна задріжали пiд ним, в очах темнилося на саму думку про те, що вiн зробив, i що його чекає, i вiн дрижачим, майже плачливим голосом почав благати:

— Мій боже! змилосердіться, панство! Поможіть мені сховати цю бідну сироту. Батько втратила вона перед хвилиною! Як знайдуть її, то й її і мене чекає смерть. Пробі, змилосердіться!

Та його крик пролунав без відгомону. Хто мав милосердитися над ним, коли кожний дрижав за власну шкуру. Барикади впали, вояки штурмом вдиралися на ринок. Довкруги ратуша, що горів мов величезна свіча, відогравалися сцени пекельного замішання й переляку. Все, летіло, кричало, кляло, ховалося й тиснулося, не знати куди. Двері були позамикані, вікна позаслонювані, тут і там переполохані товпи з напруженням останніх сил добивалися до замкнених брам, верещучи та благаючи милосердя—не знати від кого. В цім хаосі нещасливий Калинович із скривавленою, все ще неприпомною дівчиною на плечах уявляв картину безсильної тривоги й повної непорадности.

— Ну, чого тут стоїш, старий дурню?—відозвався нараз до нього грубий голос.—Чекаєш, доки не прийдуть бермиці й не заколять вас обох, як зайців. Ходи, а швидко!

І якась тверда, міцна рука вхопила його за плечі, обернула в півоборот і похала сильно до найближчої замкненої брами. Він хотів стати, опам'ятатися, але рука держала його за ковнір і пхала до дверей. Ударився об них—і... о диво—двері відчинились, і Калинович із своїм тягаром знайшовся в темних, тісних крамничих сінях. І тут за ним запали залізні засуви, заскреготів замок, і майже в тій самій секунді на розі ринку відізвалась остання карабінова сальва, знак, що вояки проламали

всякий опір і вступають на ринок. Хвилина опізнення, а Калинович і дівчина були б без вороття погibli.

— Далі, далі! Немає тут чого стояти!—відозвався за ним той самий грубий голос, але вже далеко лагідніше.— Можуть сюди прийти, можуть зажадати відчинити браму, можуть вас знайти. І так іще божа ласка, що ми вирвалися.

І обидва побігли що духу здовж сіней до подвір'я.

— Стійте тут, у цій темній фрамuzі, щоб вас із нею ніхто не бачив у подвір'ї—сказав грубий голос,—а я піду по ключі від льоху. Я сховаю вас, не бійтеся, будете безпечні.

І звільна, немов від якого заняття, власник грубого голосу пішов на подвір'я, вимахуючи мітлою, що її взяв звідкись із кута. Був це каменичний сторож, що в цій страшній хвилині змилосердився над Калиновичем і, виглядівши відповідний момент, вибіг і втягнув його до камениці. По хвилині він вернувся з ключем від льоху за поясом.

— Ходіть за мною!—сказав стиха сторож.— А що ж ваша дівчина, жива?

— Жива, я чую, як б'ється її серце, але зомліла й усе ще не може прийти до себе.

— Ну, богу дякувати, що жива, ми вже якось очутимо її. Дайте мені її, я сильніший, то я понесу. Тут сходи стрімкі, уважайте, щоб ви не впали.

Узявши все ще штивну й нерухому дівчину на одну руку, мов дитину, сторож пішов наперед, другою рукою опираючись об стіну. Вхід до льоху був стрімкий і зовсім темний.

— Держіться мене, щоб ви не згубилися, бо тут між бочками без світла можна заблудити—сказав сторож.

— Калинович ухопив його за плече, й так ішли досить довго цим темним підземеллям, що в нім тільки тут і там, мов сірі плямки, мигали малі, заґратовані віконця.

— Ми дійшли до мети!—сказав сторож, задержуючися в найдальшій і, як здавалося, найтемнішій куті.— Тут будете безпечні. Прошу тільки добре схилитись і за мною!

І схилившись удвоє, сторож уліз у якусь ніби нору, ніби фрамугу, вибиту в стіні. Від сторони льоху замикала цю нору стіна величезної дубової бочки, що спочивала на двох спорих беляках. Ця бочка сама займала цілий один відділ льоху, але тепер також була порожня, заслонюючи собою одно віконце. Одначе, саме в стороні від віконця в її величезнім дні вибита була одна дошка знизу, а одна згори так, що з цієї сторони, доступної лише через вищезгадану фрамугу, можна було дістатися до середини бочки, мало що менше широкої, ніж маленька темна кімнатка. До цієї саме криївки впровадив сторож Калиновича й дівчину, що її він вирятував.

— Тут можете, панство, бути безпечні хоча б і тиждень, доки все не втихомириться — сказав сторож, укладаючи дівчину в куті бочки.— Я зараз принесу вам сюди пару подушок, води й ще там чого, що буде під рукою, то ми очутимо її, а й з'їсти може щось знайдеться.

— Пане, — промовив, відіхнувши трохи по стільки сильних і незвичайних потрясеннях, дрижачим голосом Калинович і стиснув широко обома руками руку милосерного сторожа, — пане, пан-біг зослав нам вас у хвилині найстрашнішої небезпеки, в хвилині розпуки. Чим я віддячуся вам за стільки доброти?

— Е, що там говорити — сказав сторож. — Тепер така пора, що людина мусить людині помагати. Адже я через віконце над брамою бачив і чув, як вас хвалили за те, що ви вирвали цю дівчину з найстрашнішого вогню. І думаю собі: а що ж я маю бути гірший від вас?

І по цих словах чесний чоловік чим швидче відійшов, полишаючи Калиновича сам на сам із дівчиною, що її він вирятував. Через вибиту з дна бочки вгорі дошку падали з льохового віконця слабкі відблиски сонячного світла до середини бочки. При цім блідавім блиску міг Калинович перший раз трохи уважніше придивитися дівчині, що все ще лежала нерухома, бліда, з обличчям обризканим кров'ю батька, і як здавалося Калиновичеві, з невеличкою ранкою на чолі, що з неї кров слезилася каплями. Була це дівчина літ може 18, але вутлої будови й неособливої краси, з подовгуватим обличчям, високим, опуклим чолом, великими вустами й трохи загострою бородою. Конвульсійно стиснені кулаки були зложені на грудях, велика, круча коса в два спліти обвинена була довкола голови, накритої грубою, чорною сукняною хусткою, що попід пахви зав'язана була вузлом на хребті. Стан і спідничка з грубого перкалю, добре вже зношені, не мали нічого спільного з пануючою модою й, очевидно, були власного крою; на ногах, трохи за великих для її незначної постаті, мала шнуровані черевики, літні, так само добре вже зношені. Все на цій постаті свідчило про незвичайно скромний її спосіб життя, про незвичайно нужденні засоби, про щоденну безупинну працю, про неособливо добре відживлювання внеособливіших гігієнічних умовах.

Якщо Калинович у звичайнім часі зустрів би таку постать на вулиці, не звернув би ніякої уваги на неї, як на тисячі подібних постатей, зустрічаних щоденно. Якщо хтось сказав би, що ця постать здатна в своїм житті до чого іншого крім шиття, прання й варення, що в її душі можуть роїтись якісь вищі, ідеальні, ба навіть патріотичні мрії, — висміяв би такого чоловіка, як хорого романтика, він, що не зважаючи на скінчену німецьку школу й не зважаючи на 45 літ життя, не знав ніякого іншого патріотизму крім бюрової пунктуальності. А все ж це був незбитий, безсумнівний факт, що та сама мізерна маленька особа без сліду боязні сиділа на барикаді під градом куль; що ті самі негарні, спрацьовані руки так само звинно набивали штуци, як може сьогодні вранці ще звинно замітали підлогу й варили снідання. Її голос, її слова, висказані на барикаді до батька, досі живо відзивалися в душі Калиновича, викликаючи якісь таємничі, солодкі відгомони в найтаємніших закутках цієї душі, що самотно в'янула.

Якась дивна задума опанувала його. Він відвернувся від лежачої дівчини й почав вдивлятися в ясну шпару віконця, немов би бажав при допомозі цієї невеличкої, ясної шпари дійти до повної свідомості свого положення, вияснити собі докладно всі пригоди нинішнього дня. Докруги панувала глибока тиша: ринок, що недавно ще кипів життям і тисячними голосами, тепер, здавалося, завмер цілком, тільки десь у віддалі дудніли мірні тяжкі кроки кінної патрулі, що переїжджала по вулицях. Та не зважаючи на цю тишу, думки Калиновича плуталися, немов би якась невидна рука

замотувала їх навмисне. Нараз він почув шелест за собою, обернувся й мало що не скрикнув із подиву, радості й перестрахи. Дівчина сиділа й на пів непритомно вдивлювалася в нього своїми великими, чорними очима.

Що це були за очі! Калиновичеві видалося, що в цій хвилині дивиться на нього зовсім інше обличчя, як те, що його бачив перед хвилиною. Ці очі надавали їй стільки виразу, стільки вогню й життя, що Калинович аж змішався й засоромився, сам не знаючи чого. По довгій хвилині томлячої мовчанки промовила нарешті дівчина дзвінким, енергійним голосом:

— Де мій батько?

Калинович змішався ще більше. Він уже укладав собі в думці увесь плян, як то він делікатно й дипломатично приготує цю бідну сироту на страшну звістку про те, що сталося з нею та з її батьком, але це просте питання відразу попсувало увесь його плян...

— Про... про... шу... пан... пан... ночки — пробелькотав він і урвав.

— Де мій батько? — повторила дівчина спокійно, не спускаючи з Калиновича своїх гарячих очей. Скажіть мені відразу й щиро. Адже я знаю, що батька вцілила куля в бік на барикаді. Чи він помер?

— Помер на місці.

— Це добре — промовила дівчина спокійно. — Це краще, бо не дістанеться в їх руки, не мучитимуть його. А де ж його труп?

— Лишився під барикадою. Не можна було врятувати його.

— Чому? Хіба здобуто барикаду?

— Очевидно. Скоро ви, панночко, ізскочили з неї до батька, то й барикада впала й привалила вас обидвоє.

— А ви вирятували мене, а? Дякую вам, хоча може краще було б для мене, якби я була разом із батьком згинула.

— Та що ви мовите, панночко! — скрикнув із правдивим переляком Калинович. — Нехай бог боронить! Пан-біг, очевидно, бажав мати вас, панночко, живою, бо хоронив вас у найбільших небезпеках. Раз, коли я видобув із-під звалищ барикади й видер майже з-перед носа штурмуючих вояків, а другий раз, коли я стояв із вами на ринку, серед переполоху, тривоги й замішання, і тільки милосерне серце сторожа цієї кам'яниці вирятувало нас обидвоє від неминучого розстріляння через надходяче військо.

— Ви хоробро списалися — промовила дівчина, мірячи очима худу, трохи згорблену постать Калиновича. — Але хто ж ви властиво й що склонило вас наражувати своє життя, щоб вирятувати незнайому дівчину?

— Може й не зовсім таку незнайому — сказав Калинович трохи змішаний. — Правда, вас самої, пані, я не мав приємности знати й навіть дивуюсь, як це сталося. Бо все ж ми з вашим батьком, пані, працювали п'ятнадцять літ в однім бюро!

— Чи так? А як ви називаєтеся?

— Калинович.

— Ага, знаю, знаю! Батько не раз оповідав мені про вас, хвалив вашу чесність, але проклинав вашу підвладність. „Добрий чоловік, але такий чорно-жовтий, що аж обридження бере“. Не гнівайтесь, але я говорю, що правда.

І тому батько з нічим не звірювався перед вами. Батько був великим польським патріотом. О пане, коли б ви були знали, як він любив Польщу, нарід, вільність! І мене так учив! Щасливий батько! Умер за те, що так гаряче любив! Боже, а я! Що буде зо мною!

І вхопившись руками за голову, дівчина залилася сльозами, ревне плачучи. Цей раптовний вибух дитинячого й патріотичного почування ще більше змішав Калиновича ніж попередні слова. Він став навколішки перед нею заплаканою й старався потішити її, повторюючи розмаїті фрази про вільність і любов вітчизни, що їх не раз чув протягом цього року, але вони досі завсіди відбивалися від його душі, як горох від стіни.

— Мовчіть! — скрикнула нараз дівчина. Що ви говорите про речі, що їх не розумієте й не відчуваєте! Позвольте мені виплакати!

До краю змішаний і засоромлений Калинович сів у темнім куті бочки й тільки збоку дивився на цю дивну дівчину, що кожне її слово, кожний рух, кожний погляд порушували до живого всю його душу.

Прийшов сторож і втішився щиро, що паночка прийшла до себе. Приніс коновку води, що на її дні знаходилася пляшка з вином. Обмито дівчині рану, що показалася зовсім легкою; вино покріпило її, як також і Калиновича. По хвилині сторож приніс також у бляшаній мисці росіл і два шматки м'яса. Доки незвичайні гості їли, сторож, сівши обік них, оповідав, що діється на світі. Нехай бог боронить, що там за страхіття! Заборонено всім показуватися на вулиці. Військові вози возять трупи з барикад і з ринку до труп'ярні. Може

Гаммерштайн схоче робити трус по всіх домах, шукати зброї та схованих повстанців. В усякім разі ви, панство, можете в цій бочці бути безпечні, знайти вас тут ніякий трус не може, але також виходити звідси на світ зовсім не можна, доки все не втихомириться. Ратуш, театр і університет горять без перерви; вояки стоять коло пожегу й не дозволяють нікому рятувати.

— Ну, то вже й до нашого помешкання немає чого вертати — промовила з сумом дівчина. — Коли ми сьогодні вранці виходили з батьком із нашої кімнатки на піддашші в театральнім будинку, то батько мовив мені: Ганю, здається мені, що останній раз бачу ці стіни! І мав слушність. Бідний батько!

І вона знову залилася рясними сльозами.

Короткий був роман старого канцеляриста й бідної бездомної сироти. Коли все втихомирилося, обидвое опустили свою криївку, сердешне подякувавши милосерному сторожеві. Калинович предложив Гані замешкати в нього, а властиво в тієї господині, що в неї він винаймав одну чисту кімнатку в малім партеровім дімку на Голуб'ячій вулиці. Ганя присталанаце предложення, бо зоставши без батька, без свояків і знайомих, не знала, куди звернутися в цих бурхливих часах. Калинович став її другим батьком, а по кількох місяцях і чоловіком.

Тихі, щасливі дні поплили тепер у дімку на Голуб'ячій. Побоювання Калиновича, що втратить посаду по спаленні старої бухгалтерії в ратуші, не здійснилися, навпаки, наслідком якоїсь невідомої протекції він одержав посаду при податковім уряді з значно підви-

щеною пенсією. При молодій жінці віджив старий канцелярійний міль, відмолодів і почав ясніше на світ дивитися. Щоденні розмови з Ганею розбуджували в його душі нові, незнані досі почування, розвивали навіть його розум, бо ж не зважаючи на своїх 45 літ і скінчені німецькі школи, бідний чоловік не прочитав у своїм житті майже ні однієї книжки й не цікавився ніякою політикою яко небезпечною й забороненою річчю. Тепер щойно відкривались йому очі, починав бачити й розуміти багато такого, що подибував у своїм житті, а чого зовсім не бачив і не розумів.

Його щастя дійшло до зеніту, коли Ганя в рік по шлюбі вродила йому близнюків, названих при хрещенні іменами св. Володислава й Ігнатія. Батьківське почування по таких довгих роках самотнього й у тісних рямцях замкненого життя було для нього тим, чим є джерело свіжої води для паломника у вигорілій пустині. Він пестив і голубив своїх пущверінків, упивався їх видом, їх голосом, ловив їх перші дитячі усміхи, а кожний найменший прояв їх росту, свідомости й сили, що пробуджувалися, наповнювали його неописаною гордістю.

Але щастя тим саме таке гарне, миле, дороге, що його в миг треба ловити, що триває звичайно коротко. Одного осіннього дня послано Калиновича на якусь податкову комісію до недалекого села Сороків. Віз застріг у болоті, дощ промочив бідака до нитки, загіртіся не було де; пізно по півночі вернув він ледве живий до свого тихого закутку на Голуб'ячій,—положився до ліжка, а за два тижні з того самого ліжка перенесено його на катафальк, поставлений на середині кімнати.

Молода вдова лишилася сама з двома дрібними дітьми, без засобів до життя, без своїх і приятелів. Та не опустила рук вона. З уряду призначено їй пів пенсії небіжчика до смерти, а цього з уваги на дорожнечу не вистачило навіть на прожиток. Але все таки й це щось значило; решту мусіла заповнити безупинна різnorodна праця. Вона шила, прала білизну, почала вчитись акушерства від знайомої старої акушерки, і обмеживши свої потреби до можливих грядиць, мала ту радість, що могла не тільки чесно прожити й годувати хлопців, але й відкласти бодай дещо на їх виховання. І дійсно, коли скінчили четвертий рік життя, віддала їх до школи. Сама вживала щодня бодай годинку часу, щоб допильнувати їх науки, отже не диво, що хлопці вчилися добре й зараз по першій році станули між першими в класі учнями. Що то була за радість для матері, коли по скінченні шкільного року з річного екзамену обидва принесли по гарній книжці, одержаній в нагороду за пильність, і почали оповідати матері, як учителі вагалися, котрому з них дати місце перед другим, бо ж обидва однаково добре вчилися.

Йшов рік за роком. Хлопці кінчили вже третю класу народної, так званої німецької школи, коли одного дня їх мати повернула звідкись перед часом додому, незвичайно бліда й мовчазна, хвилину посиділа коло них, прислухуючись їх науці, стиха заплакала, зідхнула глибоко й поклашлася до ліжка. Хлопці не звернули ніякої уваги на це спочатку, кінчили завдані лекції. Щойно, коли мати в сні почала кидатися й стогнати болюче, вони перелякалися незвичайно й побігли до сусідньої грай-

злерки Войцехової, доброї знайомої їх матері, а вона в цім закутку уважалася знаменитою лікаркою. Войцехова прийшла, оглянула хору, пошептала щось біля неї, а далі вислала хлопців до свого помешкання на ніч, кажучи їм, щоб не боялися нічого, бо мамі нічого не буде. Але минув і день, і другий, і третій, а мати не тільки не вставала з постелі, як запевнювала Войцехова, але, навпаки, її стан погіршувався щораз більше. Чесній Войцеховій трапилося в цім випадку те, що в інших випадках не раз трапляється й далеко більше від неї знаменитим лікарям: вона лікувала Калиновичеву на „вроки“, а тимчасом показалося, що Калиновичева захоріла на плямистий тиф. В цих кількох днях, під впливом нещасливих лікарств Войцехової, хвороба зробила такі поступи, що прикликаний четвертого дня лікар міг тільки ствердити, що його наука не придасться тут на ніщо й що для хорої немає ніякої надії.

Хора лежала непритомна й здавалося, що не чула лікарської гадки. Не зважаючи на це, незабаром по відході лікаря вона очуняла й попросила Войцехову прикликати хлопців.

— Не позволяйте їм наблизатися до мене — мовила вона. — Це заразлива слабість. Нехай стануть тут, відділені від мене столом. Хочу ще раз на них подивитися.

І дві грубі сльози сплинули по її обличчі, що палало гарячковим рум'янцем.

Прийшли хлопці й перелякалися виду матері, почали голосно плакати. Але Калиновичева довгий час тихо, спокійно дивилася на них, нарешті промовила давнім енергійним голосом:

— Ну, чого плачете? Адже ви, дякувати богу, хлопці! Знайдете собі спосіб до життя.

Тільки вчіться, школи не опускайте! І пам'ятайте мені, всюди й завжди держіться разом! Бог покликав вас разом на світ, бог вам також щаститиме, доки разом будете держатися. Чи розумієте мене? Доки ви вкупі, ніхто вам нічого злого не зробить, а роздвоєння це ваша згуба. Пам'ятайте це собі й будьте здорові! Ну, можете йти.

Хлопці відійшли до школи. По повороті зо школи сказано їм, що їх мати вже не живе.

Щойно тепер почалися тяжкі часи для братів. Войцехова, що в часі похорону їх матері грала ролю надзвичайно милосерної особи, взяла хлопців до себе, але незабаром пожалувала цього кроку. Якийсь час брати, пам'ятаючи на материні напівнення, ходили до школи. Та незабаром Войцехова почала вживати їх до домових послуг, а це приневолювало їх щораз більше занедбувати й опускати школу. Нарешті Войцехова відібрала їх із школи зовсім, усprawедливлюючи цей крок перед сусідами тим, що чей же не виховуватиме їх на попів, а найкраще буде від нового року віддати їх до ремесла. Одначе, минув новий рік, а милосерна особа цілком забула про свою обіцянку, хоча не забувала, як опікунка сиріт, щомісяця зголошуватися до каси по пенсію, що на них припадала. Як опікунка забрала вона також усю спадщину Калиновичів, зносила сукні їх матері, переробила на свого мужа одяги їх батька, а хлопців під вимівкою, що гартує їх, почала систематично приучувати до голоду й холоду. Це силою неминучости вигнало їх на вулицю, приучувало до того ремесла, в яким незабаром уславились як мистці

та яке також запровадило їх у таким молодім віку перед судові ґрати.

Отже не дивно, що Войцехова такими голосними прокльонами прощала їх, як вони відходили в цю страшну дорогу, що так уперто нарікала на „зłodійську звiзду“, під якою вродилися хлопчики. Цим криком і цим наріканням бажала вона, знать, заглушити голос власного сумління, що в цій хвилині ставило їй перед очі картину вмираючої матері цих хлопчиків і шептало їй виразно, що не хто інший, але саме вона, милосерна особа, Войцехова, була тією фатальною звiздою, що попхнула ці нещасливі діти на шлях проступку.

III.

— Володислав Калинович! Гнат Калинович! Ану збирайтеся сакомпак.¹ Підете до суду!

Так командував ключник поліційного арешту. Два хлопці, що в бруднім, повнім різного народу поліційнім арешті цілу ніч не могли майже очей зажмурити, попихані, поштовхувані й потручувані п'яними арештантами, перемерзлі на голім тапчані з дошок, голодні й залякані, зірвалися на цей голос, мов на гасло визволення. Сьогодні рано дали їм по мисочці теплої води з кількома зернятами круп, званої тут юшкою дубовою (ячною) і по буханцеві чорного й незвичайно квасного хліба. По такій страшній ночі вони їли з апетитом, а тепер узяли останки хліба з собою й, не оглядаючися, вийшли з проклятої казні.² На подвір'ї

¹ Зовсім перекручений німецький вислів: „Mit Sack und Pack“.

² Казня—арештанська кімната.

стояла вже досить велика купа арештантів, також призначених до суду, під проводом двох дозорців зпоміж вислужених військових, узброєних карабінами з багнетами на гостро. Обох братів, як також пошкодованого ними господаря, переслухав іще вчора комісар поліції, а сьогодні прислав повідомлення до поліційного арешту, що їх папери будуть відступлені карному судові й що їх самих треба негайно туди відіслати.

— Ану, панове злодії! Ставайте парами! Руш!—закомандував старший „дід“, себто дозорець конвою. Арештанти мовчки виконали його наказ і похід рушив через хвіртку „фурдигарні“ на вулицю; один „дід“ ішов ізпереду, а другий ззаду. Хоча на вулиці наслідком сильного нічного дощу було болото, вони не йшли тротуаром, але, по припису, краєм вулиці, куди їздять вози, бродячи по кістки в холоднім болоті. Що наші герої були без чобіт, про це, здається, й згадувати не треба.

Перед будинком поліції похід задержався на хвилину. Один із „дідів“ пішов на інспекцію, щоб забрати папери арештантів, а вони дзвонили зубами на вулиці. Росив дрібний, але густий і холодний дощик; ані сліду не було вчорашнього гарного, теплого дня. Прохожі під парасолями йшли спішно кожний у свій бік, заледве кидаючи раз недбало оком на купку обдертих і занедбаних фізіономій, що з німою завистю дивилися за кожним перехожим, не то благаючи його якоїсь помочі, а бодай потіхи, не то проклинаючи його в міру того, як він байдуже віддалювався.

— Владку, ти не змерз?—запитав Начко, із сльозами в очах, брата, що так само як він

посинів і трясся з холоду, але з фанфаронадою справжнього вуличника пробував свистати.

— Ні, — відповів Владко. — Або що, тобі може холодно?

— Авжеж холодно — сказав Начко й закашляв.

— А, то креши з коліна вогонь і загрійся! — промовив Владко, очевидно, бажаючи спонукати до сміху понуру й перемерзлу компанію. Та бачучи, що це його зусилля дотепу було даремне, нахилився до Начка й шепнув йому потиху:

— Дурню, не реви при людях! Думаєш, що я в хутрі й кендях тут стою? А як тобі дуже холодно, то все ж маєш хліб під пахвою, бери й гризи, то буде тобі тепліше.

І дійсно, Начко, з резигнацією розпуки, послухав ради брата й почав великими шматками гризти хліб, що його мав під пахвою. Нарешті по півгодиннім жданні з'явився „дід“ із паперами й компанія, кленучи голосно „прокляті дідівські порядки“, рушила далі до карного суду чи то, як висловлюється злочинський жаргон, „під крука“. Там упаковано їх насамперед „до клітки“, себто до темної й тісної закутини під сходами зараз проти входу з сіней, положеної так, що люди, сидячи в ній, були саме в пункті, де перехрещувалися два продуви холодного повітря. Брати були перемоклі до нитки і, замість хоч трохи завітися під дахом, тут почали ще сильніше трястися й дзвонити зубами. Владко давно вже перестав свистати й зігнувся удвоє, а Начко, обгризши всю верхню шкурку з свого хліба, сидів у кутку й плакав, хухаючи в пальці. З клітки викликувано одного по однім, проваджено за-

раз побіч до подавчого протоколу, де вже був стражник із паперами; там утягано їх імена й прізвища з додатком особистого опису до книги й потім виписувано доручення для керкермайстра,¹ щоб дані особи помістив у слідчій арешті. Начка й Владка закликано разом. Сивий, лисий протоколянт із великими вусами й величезними окулярами на носі змірив їх суворим поглядом і сплюнув.

— Такі хлопчики, недавно відмаминих грудей, а вже пускаються на крадіж і на розбій. Тьфу, що за світ!

І потім він почав звільна писати гусячим, скрипливим пером, бурмочучи собі під носом те, що писав.

— Во-ло-ди-слав і Гнат Ка-ли-но-ви-чі, брати близ-ню-ки, літ 9. Во-ло-ди-слав бру-нет, Гнат блон-дин, об-лич-чя круг-ля-во-го, ніс зви-чай-ний, о-чі в пер-шо-го чор-ні, у дру-го-го си-ні, зріст мар-ний, о-со-бли-вих о-знак ні-я-ких. Ну, рушайте до чорта!

Стражник узяв обох братів рівночасно за плечі й висунув їх за двері.

— Ординансе! — скрикнув він і, віддаючи папір ординансові, що стояв при дверях, сказав: — Відпровадити ці хлоп'ята, нехай трохи зігріються, бо незабаром зовсім духу в них не стане.

Стражник був старий, суворий службіст, але мав також дрібні діти й не раз думав, що з ними буде, як його не стане. Вид цих бідних хлопчаків із буханцями арештанського хліба під пахвами, перемерзлих, посинілих, мокрих і напів голих розбудив жаль у його

¹ Керкермайстер (Kerkermeister)—надзорець тюрми.

серці, а швидче страшну думку: хто знає, може й для моїх хробачків така сама доля вгорі писана?

Тим часом брати пішли в товаристві стражника довгим, напів темним коридором, що з нього був вихід на якийсь вузький ганок, затіснений з одного боку муром судового будинку, а з другого дерев'яним парканом, високим звиш на два сажні. Так само вузька, чисто злодійська хвіртка вела з цього ганку на тюремне подвір'я, гладке й порожнє, висипане шутром¹, а тут і там вибруковане кам'яними плитами, з усіх боків оточене то мурами домів, то високими дерев'яними парканами. Проти входу був довгий, двоповерховий тюремний будинок із брудножовтими стінами, тісними ґратованими вікнами, закритими в сутеренах дерев'яними кошами, що зовсім заслонювали вид, а впускали тільки згори трохи денного світла до середини. Перед вікнами по вузькій, брукованій стежці ходив мовчки стійковий з карабіном на плечі, в промоклім плащі, ходив туди й назад, німо, мірним ступенем, мов машина. А в тім на подвір'ї було цілком пусто, лише в дверях тюремного будинку стояли ще два вояки, один ключник і від часу до часу перебігали один або другий арештант у сивій сукняній куртці, в таких самих штанах і шапці, поспішаючи то до варстату, то до канцелярії. Вояки, стоячи в дверях, розмовляли з ключником, що чогось сміявся, голосно побрязкуючи ключами від тюремних казень. Побачивши братів, що надходили до нього, він засміявся ще голосніше:

¹ Шутер (Schotter)—рінь, товчене каміння.

— Ге, ну, цувакси¹! цувакси! А, гості до нас, вітайте! Та до сто чортів, звідки ви витрусили таких рекрутів?

— Ну, ну — сказав стражник, що провадив арештантів і, йдучи за ними, встиг по складах відчитати з паперу їхню вину, — не дуже турбуйтеся ними. Малі вони, малі, але неабиякі пташки! Бачите: за крадіж і скалічення! Це не жарт!

І показав веселому ключникові папір.

— Ф'ю, ф'ю! — скрикнув він, роблячи раптом поважну міну. — Якщо так, то вибачайте. Таких панів треба з честю прийняти! Заждіть, мої панство, зараз візьму вам міру, якої шибениці для вас буде треба!

При цих словах видобув із кишені дерев'яний складаний лікоть, розпустив його та наблизився до Начка, ніби дійсно з наміром зняти з нього міру. Переляканий хлопець здригнувся й притулився до брата. Хотів крикнути, але голос завмер йому в грудях.

— Ходи сюди! — заверещав ключник, що від нього чути було сильний запах горілки. — Вмієти один із другим заробити на шибеницю, то дай же собі спокійно зняти міру.

Присутні вояки й стражник, що привів арештантів, стояли мовчки, задихуючися від сміху над оригінальним жартом ключника. Та хлопцям було зовсім не до жарту. Холод, ослаблення, понуре оточення, все це пригнобило їх; в огиднім жарті бачили вони страшну дійсність і подавалися назад перед напором ключника. Щойно Владко, поглянувши довкола, побачив розсмішені обличчя й пізнав, що діється. Але

¹ Ново прибувші до тюрми (Zuwachs)—приріст.

замість розвеселитися він обурився цим жартом, що їх обох пройняв на мить таким жахом. Його чорні очі загорілися мов два вуглики, кулаки стиснулися, а коли ключник, усе ще з грізною міною, приступив зовсім близько до нього й нахилився, щоб приложити лікоть, Владко з стисненими кулаками кинувся на нього, б'ючи його в лице, в бороду й груди що сили та кричучи вриваним, приглушеним голосом:

— Собако! П'янице! Ось тобі! Ось тобі! Щоб ти знав, як собі маєш жарти строїти! Ключник відскочив, немов укушений гадиною.

— Браво, малий, браво! Будеш добрим рекрутом — гукнули вояки, що їх іще три вийшло з вартівні дивитися на втішну сцену.

Цей оклик долив оливи до вогню. Обличчя ключника набігло кров'ю, зуби заскреготали. Він стиснув кулак і розвернув руку, приступаючи до Владка.

— А ти, смаркачу! — заверещав. — То ти так до мене? Не досить, що ти накоїв на світі, ще й тут будеш? На, ось тобі, щоб ти знав, як тут поводитися!

І він підніс кулак, щоб із усієї сили вдарити Владка в голову, але піднесену руку задержав у повітрі капрал.

— Ні, пане, — промовив капрал суворо. — Ви сами завинили, не маєте права бити його!

— Що? — заверещав ключник, пробуючи вирвати руку. — А ви яке маєте право мішатися до нашого домашнього порядку¹?

¹ Австрійські закони про карне поступування мають незвичайно ліберальні приписи щодо положення в'язнів у слідчій в'язниці, однак з цим додатком, „наскільки вони не противляться в'язничному домашньому порядку“. Та

— Вибачте,— сказав спокійно капрал,— тут є наша вартівня й тут я маю право держати свій порядок. А там робіть собі, що вам подобається, я не буду до вас мішатися.

— Ну, я вам цього щенюка заб'ю!— скрикнув ключник.

— Добре,— промовив злосливо капрал,— я буду за свідка.

В часі всієї цієї несподіваної сварки стояли брати в куті під стіною, стулені до купи, зблідлі, дрижучі й перелякані. Їх дитинячі серця стискалися з жаху при вступі в цей новий, такий відмінний і такий страшний світ, що проковтнув їх, як думали, без вороття, немов якась страшна ненаситна потвора проковтує свою жертву.

— Пане Трапішевський,— почувся раптом голос із глибини сіней.— А вам що такого? Чого так кричите на цілий кримінал?

Рівночасно з сутінка в дальшій частині тюремного коридора виринула маленька кругла, мов гарбуз, постать пана керкермайстра з великою, товстою головою на короткій шиї, з гладко виголеним обличчям і з добродушним усміхом на великих, червоних і налитих устах. Згідно з тодішніми приписами ця постать зодягнена була в на пів військовий мундур із офіцерськими еполетами та шпадою при боці, що надавало їй незвичайно комічного вигляду. Але саме той комічний вигляд, що його сам керкермайстер був свідомий, той добродушний

на жаль, у кожній в'язниці існує домашній порядок, що походить із часів темного абсолютизму й просто суперечний виданим законам, які наслідком цього є тільки на папері, але в практиці зовсім не мають приложення.

усміх, дзвінкий і ласкавий голос, швидкий хід підтюпцем—все це було в яскравій дисгармонії з загальною фізіономією в'язничного заведення, а в очах арештантів робило керкермайстра якоюсь постаттю з іншого світу, свіжою й симпатичною. Та не зважаючи на позірну добродушність, була це людина незвичайно сувора для всяких провин своїх підвладних—арештантів чи стражників—і незвичайно пунктуальна й сумлінна в сповнюванні обов'язків своєї важкої служби. Особливо стражники мусіли берегтись його. Тому й не диво, що почувши його голос, войовничий ключник раптом спустив ніс і змалів так, що годі було його пізнати. Витягаючися по-військовому, з обличчям зверненим до керкермайстра, замість прямої відповіді на його питання, сказав урядовим тоном:

— Ще два цувакси, прошу пана керкермайстра.

При цих словах він подав керкермайстрові доручення подавчого протоколу. — Що то ви, хлопці,—мовив керкермайстер, подивившись на папір і звертаючися потім до хлопців,—за крадіж і скалічіння? Бійтеся бога, діти, що ви наробили?

Брати, все ще трясучись усім тілом, у німім здивуванні дивилися на нього великими очима, не кажучи ні слова.

— Мій боже!—скрикнув керкермайстер, наближаючися до них і придивляючись їм ближче. — Та ж це бідняцтво босе й на пів голе, промокле, перемерзле. Ну, й мають же ці люди серце тягати їх у такий холод із поліції й ще держати в клітці! Швидко, пане Тарпішевський, швидко! Руштесь! Принесіть їм сорочки, штани,

полотнянки й шапки. Все, що треба! Ходіть до моєї канцелярії, хлопці, загрийтеся трохи, зараз вас переберемо! Мій боже, мій боже, навіть над худобою було б гріхом так знущатися, а це чей же люди, діти! Що воно знає про крадіж! Певно десь до саду залізли, пару яблук урвали або щось подібного, і зараз то по криміналах тягати!

Так розмовляючи сам з собою, чесний керкермайстер відчинив канцелярію й увів хлопців до неї. Хоча в канцелярії не було дуже ясно, але за те тепло. Промерзлі хлопці стали коло печі, щоб розігрітися. Щикавка стискала їх горла. На розмаїті питання, що їх завдавав їм керкермайстер, вони не відповідали нічого, тільки з-під лоба, мов зловлені в лісі молоді вовки, споглядали на свого нового пана.

— Дике воно, перелякане, занедбане, прибите нуждою—і це має суддя судити?—мовив далі сам до себе керкермайстер, ходячи по канцелярії й від часу до часу споглядаючи на хлопців. Не їх я судив би, але їх батьків, що на такий шлях їх пустили.

— Ми не маємо батьків!—відозвався раптом Владко на пів зухвалим, на пів жалібним тоном.

— А так, то ясна річ!—гукнув керкермайстер, немов урадуваний, що прояснилась йому одна загадка.—Сироти, без батька, без матері, хто про них має дбати. Ну, але досить вам уже стояти коло печі, ще катару наберетесь! Ходіть сюди, скидайте ці свої мокрі шмати, тут маєте сухі, переберіться.

Коли хлопці перебиралися в однім куті канцелярії, керкермайстер сів на своїм урядовім кріслі й, вписавши, що було треба, до своєї книги, звернувся до ключника.

— А що, пане Трапішевський, скільки ж то цуваксів прибуло нам сьогодні?

— П'ятнадцять, прошу пана керкермайстра.

— О, то багато, то багато! А маєте яке місце, щоб куди цих хлопчиків помістити?

— Або я знаю, прошу пана керкермайстра? Може одного на 45?

— Але ж там уже є п'ятнадцять!

— А один міг би піти на 15.

— Але ж там також уже 10, хоча це казня тільки на 8, так що двох мусить спати на підлозі.

— Ну то там одного...

В цій хвилині Владко, лише в сорочці та штанах, що шиті на дорослого волоклися за ним по землі, приступив і перервав мову ключника.

— Прошу пана керкермайстра,— сказав він благальним голосом,— я просив би дати нас обох разом.

— Обох разом? — сказав здивований цією зухвалістю ключник.— Бачиш його! Чого він хоче! Обидва належать до однієї справи й давай обох їх разом. Щоб ви змовлялись, як викручуватися при протоколі.

— Цього не можна, мій хлопче,— сказав керкермайстер.

— Але ж ми не будем викручуватися — промовив, оживляючися, Владко.— Ми до всього призналися вже в поліції й не маємо чого викручуватися, а ми один без одного бути не можемо.

— Чому не можете? — спитав зацікавлений керкермайстер.

— Бо не можемо—відповів поважно Владко.— Відколи живемо, ніколи ще ми не розставалися.

Прошу пана нас не розлучувати! Ми будемо чемні!

— Як розлучать нас, то я умру, голову об мур розіб'ю — сказав із свого кута Начко спокійним, але до комічності рішучим голосом.

— Не будеш ти там тихо, смаркачу! — скрикнув ключник. — Не слухайте їх, пане керкермайстер. Це лотри!

— Дайте спокій, пане Тарпішевський — відповів керкермайстер. — То вже моя річ, що зробити з ними. Дасте їх обох разом, але куди?

— Якщо обох разом, то може найкраще було б на 44?

— Куди? На 44, до Семка Тумана?

— Так, прошу пана керкермайстра.

— Але ж це божевільний. Він може котрого з них скалічити або вбити.

— Де там, прошу пана керкермайстра! Він навчить їх тільки послуху й покори. Той, що вчора дістав від нього кіблем¹ у лоб, не хотів послухати його й надто ще глузував собі з нього. А для хлопчиків це буде найкраще, бо старий їх не зіпсує.

Керкермайстер подумав хвилину, нарешті промовив:

— Нехай і так буде! Провадьте їх на 44. Правда, це казня тільки на два ліжка, ну, але хлопчики можуть обидва спати на однім. А що будуть разом із Семком Туманом, то це може ще на щось придасться.

— Ну, гультаї! — сказав ключник до братів, коли вийшли з канцелярії й, плутаючися в широких арештантських убраннях, ішли сходами на другий поверх, — пождіть ви, тепер я вам

¹ Кібель (Kübel) — катеринка, параша.

покажу, як до мене ставитися! Тут вам не пан керкермайстер, тут я пан! Ти, злодюжко! — гаркнув він до Владка, стукаючи його ключами в чоло. — Ти мені до очей кидаєшся? Ах, ти небоже створіння! Але буде вам там, не бійтесь! Пізнаєте ви, що це Семко Туман! А я певно не буду такий дурний брати вас до іншої казні. Ого! Нехай вас і повбиває! Ще як почую ваш вереск, то втечу на другий коридор, щоб нічого не чути. Я вам не пан керкермайстер, що милосердиться над кожним волоцюгою, немов над рідним братом! Ану, беріть собі солом'яник, подушку, коц і простиню, тут із цієї купи!

На коридорі другого поверху лежали великі купи реквізитів: соломою випханих арештантських солом'яників, таких самих подушок, ніби чистих простинь і сивих вовняних коців. Хлопці взяли подушку, коц і простиню, але солом'яника, не зважаючи на всякі зусилля, не були в силі піднести.

— То мені злодії! Навіть солом'яника не можуть собі занести! — гнівно крикнув ключник і досить сильно вдарив одного й другого зв'язкою ключів по плечах. — Ну, руш до казні!

І він пішов наперед коридором, щез у темній фрамuzі грубого муру, що в ній були цілком чорні, дубові двері, оковані довкола й навхрест грубими, залізними штабами, з малим віконцем по середині, забитим бляхою, рідко подіравленою мов друшляк, а крім того замиканими знадвору залізними дверцятами, забрязчав масивною залізною колодкою, потім відімкнув замок у дверях і, відчиняючи їх, впустив братів по одному до середини з криком:

— Цувакс! І ще цувакс!

І при цих словах не занедбав дати одному й другому знову зв'язкою ключів по плечах і то так сильно, що хлопцям аж сльози в очах станули. За арештантами й ключник увійшов до казні, полишаючи двері за собою відхилені.

Казня під номером 44 була однією з кращих у всім заведенні. Вже те одно, що находилась на другім поверсі, було корисне: була нижчою, вікно мала більше й доступніше, отже, мала більше світла й виду, ніж казні на першім поверсі, а тим більш у партері. А втім була це казня зовсім малих вимірів, що мала за-ледве шість ступенів здовж і чотири вширшки. Попід стінами по обох боках вікна стояли два тапчани, один застелений, а другий з голих дощок. У протилежних кутах по обох боках дверей стояли — в однім куті залізна піч, скута в зв'язаннях залізними обручами, немов який незвичайно тяжкий злочинець, а властиво на те, щоб арештанти не могли зняти верхньої частини печі, чи то щоб не добути вогню до цигарок, чи то щоб у данім разі не втекти, — а в другім куті стояло дерев'яне начиння, назване в арештантськім жаргоні „зоською“. Оце було все умеблювання келії.

На застеленім тапчані, звернений обличчям до вікна, сидів чоловік величезного росту, з довгим, мов молоко, білим волоссям, що спадало йому на могутні плечі, та в звичайнім арештантськім одязі. На колінах мав ліру, що на ній, очевидно, грав недавно, бо права рука тримала ще ручку корби, а ліва спочивала на дерев'яних клявішах. Але в хвилині, коли хлопці відчиненими дверми казні увійшли до середини, в казні панувала німа тиша, а далі звільна обернулося до них жовте, мов мертве обличчя,

оточене білим волоссям і такою самою боро-
дою, що спадала аж на груди. Зморщене чоло,
бліді, без крови, вуста, а особливо цілком
білі, кров'ю підбігли сліпі очі надавали цьому
обличчю щось страшного так, що хлопці на
перший вид цієї постаті станули мов закам'я-
нілі.

— Маєте тут двох цуваксів, Семку,— про-
мовив до нього ключник.— Будьте над ними
добрим господарем! Якщо не схочуть вас слу-
хати, то бийте, скільки влізе. Я вам дозволяю.

Й обертаючися до братів, він мовив на відхі-
днім:

— Ну, майтеся добре! А не забувайте, що
дід Семко вбив п'яťох людей одної ночі й
що він сліпий, а як б'є, то не бачить, куди
б'є. Сподівзюся, що й вам догодить.

По цих словах вийшов і замкнув за собою
двері наперед на замок, а потім іще на колодку,
що висіла при дверях на масивнім скоблі.

Остання рекомендація ключника до краю
перелякала хлопців і замкнула їм уста. Отже,
ще перед карою запхано їх у товариство та-
кого страшного чоловіка, п'ятикратного вбій-
ника, піддано їх навіть почасти під його владу!
Стояли бідняги цілком приголомшені, не ва-
жучись рушитися, не важучись поглянути по
собі, і немов закляті не спускали ока з широ-
кого, мертвого, до них зверненого обличчя стра-
шного діда, що моргало на них сліпими очима.

— Ходіть сюди, діти!— промовив дід глибо-
ким, немов гробовим голосом.

Хлопці не важились навіть подумати про
супротивлення й підійшли до нього. Раптом
дід простягнув довгу, костисту руку, вхопив
нею Владка за голову й притягнув до себе.

З страху аж губи загриз Владко, щоб не крикнути, гадаючи, що дід зараз на вступі, бог знає, що задумує з ним зробити. Одначе дід, притягнувши його близько, лівою рукою відложив набік ліру, а потім почав обома руками обмацувати Владкові волосся, чоло, обличчя, плечі, незвичайно старанно й систематично, як вправний купець обмацує худобину, що її має намір купити. Потім він нахилився й обнюхав голову хлопця, втягаючи носом запах його волосся, немов собака, що нюхом висліджує слід звірини.

— Як називаєшся?— запитав дід.

— Владко Калинович.

— Владко... Владко... Владко Калинович — звільна повторював дід, немов би вчився напам'ять цих слів.

— А скільки маєш літ?

— Дев'ять.

— А яке маєш волосся?

— Чорне.

— Чорне! А, я так і думав. І я мав колись чорне волосся. Це гарно.

— Ну, а другий де?

І знов простягнулася довга рука в порожній простір, поки не намацала Начка.

— Це мій брат Начко — сказав випущений і осмілений трохи Владко, а тим часом дід робив із Начком ті самі маніпуляції, що й з ним попереду.

— Начко... Начко... Начко Калинович, чи так?

— Так — промовив стиха, несміливо Начко.

— А ти скільки маєш літ?

— Також дев'ять. Ми близнюки.

— А яке маєш волосся?

— Біляве.

— Ага, бачиш його! Біляве! І це гарно. Моя жінка мала біляве волосся, гарна була. А за що вас сюди привели?

— Ми ходили красти картоплі,— мовив відважний Владко,— аж тут господар зайшов нас із-заду й схопив обох у руки.

— Обох!— живо вигукнув дід.— А це як?

— Ми не мали куди тікати, отже ми обидва кинулися на нього. Ми думали, що як разом ударимо на нього, то може повалимо його на землю.

— А бачиш його! Що за хитрі хлопчаки! І хто сподівався б — мовив, очевидно, вдоволений дід і його сліпе обличчя оживилося, заясніло виразом внутрішнього життя. Хлопці почувались уже далеко свободнішими й менш пригнобленими його присутністю, хоча все ще стояли непорушно проти нього, сперті об свій голий тапчан.

— Ага,— сказав Владко,— господар собача кров, мабуть, цього сподівався, бо підкрався, розставив руки й схопив нас обох за ковнір, заки ми могли вдарити об нього.

— Ов-ва!— вигукнув дід із живим спочуванням.

— Зловив нас— оповідав даліше Владко — і як потряс нами обома, то я думав, що мені голова злетить із шиї, як яблуко з гильки. О, гадаю собі, щоб ти здох! І кричу до Начка: вали його лобом у бік! Скоро лише Начко гримнув його лобом у бік, він ухопився лівою рукою за ребро, а Начко в ноги. А я тим часом ніж із кишені, як фалатну його в праву, й мене мусів пустити. І так ми втекли, ще й накраденої кукурудзи набрали, бо він

уже не мав охоти гнатися за нами. Щойно увечорі на вулиці забрав нас поліціян.

— Зухи хлопчаки—промовив дід.—Відважні хлопчаки. І я колись був таким і досі люблю таких. Не бійтеся, буде вам тут добре. Я лише рюмсів і плаксіїв не люблю. Їх б'ю, чим випаде. А ви не бійтеся. А що вам той п'янюга ключник говорив про мене, то ви плюньте йому в очі. Він бреше, мов пес. Я нікого не вбив. Правда, пани мають на мене підозріння, що я вирізав цілу єврейську сім'ю, і за це вже десять літ мучать мене. Десять літ ведуть зо мною слідство, а нічого не можуть вислідити. По всіх судах волочать мене, сотки свідків стягають і нічого не можуть доказати мені. Я осліп у слідстві, посивів у слідстві й чую, що в слідстві помру, а вони не докажуть мені.

Все це він висказав спокійним голосом, без ніякого зворушення або обурення, вліпивши свої білками й кров'ю заплилі очі в пустий простір, немов би з якоїсь невидної книги читав суху записку про якусь давню й зовсім байдужу подію. Але на хлопців це коротке оповідання зробило тим сильніше вражіння. Вони стояли, запираючи дух у собі та вдивляючись у діда, з зовсім уже іншим почуванням, з нетаєним спочуванням і милосердям.

— Маєте, злодії, солом'яник,—сказав ключник, відчиняючи двері,—хоча варто б так вам зробити, щоб ви спали на голих дошках.

Арештант положив солом'яник на тапчані й мимохідь шепнув щось до діда, на що він лише кивнув головою. Арештант відійшов, двері замкнулися, а хлопці взялися стелити ліжку. Солом'яник був такий великий, що на

нім було доволі місця для обох. Так само й коц один для обох так вистачав, що Владко, пошептавши з Начком, звернувся до діда:

— Може вам треба ще одного коца? Для нас вистачить один.

— А як змерзнете? Тут іще не палять, аж від усіх святих починають, а вночі холодно.

— Маємо дві простині. А може ви мерзнете вночі, то вам коц придасться.

— Авжеж що мерзну—промовив дід, приймаючи коц.—Спасибі вам, діти!

Сумерк западав щораз густіший. У казні залягла тишина.

Дід далі сидів на своїм місці, не думаючи навіть кластися. На його колінах знов лежала ліра.

— Ідіть спати, діти — сказав. — Не дивіться на мене, я старий, не можу спати! А ви певно втомлені!

Хлопці дійсно були незвичайно втомлені й ослаблені наслідком попередньої безсонної ночі й перестуди. Отже, розібрались і поклалися разом на своїм тапчані. Та не могли вони заснути. Їх обличчя постійно були звернені на діда, що його голова блищала в потемках, мов білий туман неозначених форм. По хвилині мовчанки дід зідхнув пару разів, схилив голову й звільна покрутив корбою ліри. Струни іструменту видали протяглий, жалісний голос, немов тихий зойк. Клапнули під пальцями діда клавіші, струни видали ще жалібніший акорд. Цей акорд потягнувся в нескінчену далечину, впадаючи часом у відміну, то знову повертаючись до первісних тонів. До цієї музики заспівав дід тихим, але чистим і виразним голосом сумну арештанську пісеньку:

Кому світить місяць, я й сонця не знаю,
Мовму нещастю не буде вже краю.
Я сиджу в в'язниці і терплю неволю,
Плачу й нарікаю на нещасну долю.

Хлопці мимоволі щільніше притиснулись один до одного під вражінням цієї музики й цієї пісні, співаної звільна на незвичайно просту нуту, що все-таки зворушувала до глибини, особливо кожного, хто є в такому положенні, про яке говорить пісня. Начко, притуливши обличчя до шиї брата, почав потиху плакати; його теплі сльози капали на Владкову шию. Владко хотів зразу вилаяти його, але не міг; лише відвернувся, поцілував Начка в мокре око й сказав шепотом:

— Ну, ну, дай спокій, якимсь то буде!

А дід співав далше про долю арештантів:

Кликали до суду зізнання складати,
Мій адвокат гнівно взявся докоряти,
Лаяв, вимагав він правду говорити:
„А як скажеш правду, не будеш тут гнити“.

— Слухай, Владку, слухай!—шепнув Начко, підносячи голову й надслухаючи.

Об стіну під їх боком стукало, очевидно, куснем дерева.

Насамперед стукнено раз. Дід зараз перестав грати й співати, відложив ліру, встав і, не мацаючи, наблизився до стіни, де кинчивсь їх тапчан, і дерев'яним клявишем своєї ліри так само стукнув об стіну. Зараз відозвалися з того боку численні стуки в деяких відступах, то частіші, то рідші. По кожнім відступі дід стукав по разу, ніби даючи знак, що він зрозумів. Потім телеграфіст із сусідньої казні скінчив, а дід почав таким самим

робом передавати йому новини. Хлопці чули про цей спосіб порозуміння, один із старших вуличників учив їх навіть злодійської абетки, але вони не запам'ятали собі її, тому не могли нічого зрозуміти з тієї розмови, що велася через стіну. Нарешті скінчив дід і знову почав сусід, але цим разом коротко. Замість відповіді дід стукнув тричі й відійшов від стіни, а ставши під вікном між тапчанами, тричі стукнув обцасом об підлогу. По хвилині відізвався знизу так само трикратний стукіт. Дід виліз на фрамугу вікна й приложив голову щільно до ґрат, а руку вихилив на двір і зараз втягнув її назад, відв'язавши з довгої, тоненької, з прутів зв'язаної жердки лист, поданий йому через вікно з сусідньої казні. Він ізліз з вікна, підсунувся під тапчан, що на нім лежали хлопці, й намацав десь у захованій шпарці шнурок. На його кінці прив'язав лист і спустив через вікно вниз до казні, що лежала прямо під ним, де й відібрано його. Коли дід звивав шнурок, знову відізвалися три стуки знизу — знак, що лист відібрано. Дід відповів так само трикратним стуком обцаса об підлогу й потім своїм клявішем стукнув тричі об стіну й, щойно відібравши таку саму відповідь, сів назад на своє місце й узявся до ліри. Вечірня почта була полагджена. Хлопці з подивом дивилися з під свого коца на цю всю роботу. Їм здавалося, що дід із настанням ночі відмінився, що п'ятьма, напливаючи, влила в цю величезну постать нове життя. Його рухи були певні й бистрі, голос чистий, дзвінкий і зовсім не такий гробовий, яким говорив до них, а та жива комунікація його з арештантами в усіх кутах надала йому

в їх очах чару якоїсь таємничої сили. В уяві снувались їм сцени з маминих оповідань про старих чарівників, що сиділи в глибокім лісі в кам'яній печері й ці чарівники прибирали тепер зовсім виразні риси й форми Семка Тумана.

А дід сидів знову спокійно й непорушно на своїм тапчані. Спати він ані думав. Настроївши ліру, загравав ті самі, що й перед тим, сумовиті акорди й кінчив перервану арештантську пісню!

Оповів я правду, засуд ось читають;
Надійшли батьки вже, сумно м'я вітають:
„Будь здоров, наш сину, скований в кайдани!
Не хотів нас слухать, маєш вже сандали“.

Голос замовк на хвилину, тільки ліра брязкає. Чи це дід зідхнув? Чи струна посковзлася по дерев'янім кілку? Та оце знову дід заспівав тихіше, жалібніше:

„Маєш вже сандали й зстрижене волосся;
Ти в тюрмі, а в полі падав колосся.
Маєш вже сандали й сірую сукману;
Я тебе соромлюсь, як при тобі стану!“

Пісня скінчена. Ліра забреніла сильніше, живіше, немов би вбогі, сумні тони затремтіли на її струнах у передсмертних конвульсіях. І поплив у півсонній уяві хлопців далекий, широкий потік темности. Дощ ллє й хлюпотить у калюжах. Осінній вітер жене по пустім полі й десь далеко-далеко свище між крутими берегами. А серед цієї темности, слоти й вітру йде бідний арештант, промоклий, перемерзлий і плаче. Його сльози грубі, гарячі падають голосно мов на шкляну підлогу

й розбиваються в тисячні бризки — кап! кап! кап! Цить! Чи це шкляна підлога розбренілася так від сліз, що капають на неї? Чи може задряпнуло її те жовтаве світло, що паде косим стовпом із лона темности? Ні, це не підлога бренить! Це в тім світлі грає рій золотих мушок і видає тихий, ледве чутний, але безмежно любий звук із невидних діамантових крилець — ньньнь, ньньнь! Цей звук наближається, стає сильнішим, виразнішим! Ньньнь! Віддаляється вгору, вгору, ще вище, тихіше, нарешті розплився зовсім у просторі.

Хлопці заснули.

IV.

Тиждень минув від хвилини, коли брати переступили пороги криміналу, а ще не кликано їх до суду. Їх життя плило одноманітно, мов у годиннику. Вранці у восьмій давано їм хліб, уполудне в дванадцятій обід, пополудні вони ходили на годину на прохід, ведучи під руки діда Семка,—це була вся їхня діяльність. Не зважаючи на це, вони не нудилися: дід грав на лірі, вчив їх пісень, оповідав байки й пригоди свого життя, одначе завсігди вибираючи такі, в яких грав ролю свідка, а з яких про його власне життя й діла якнайменше можна було довідатися.

Ключник Трапішевський, що дав хлопців до цієї казні лише в тій надії, що дід не зможе зжитися з ними й трактуватиме їх так, як попередніх товаришів у казні, був дуже розчарований і маркітний з того, що помилився в своїм рахунку, й старався сам як мога докучати мешканцям номеру 44. Наперекір давнішим

звичаям упадав кілька разів із лоскотом до казні й забороняв дідові співати та грати, викрикуючи.

— Тут є дім плачу! Тут співати не вільно! Ти, спорохнявілий діду, краще зробив би, коли б плакав за свої гріхи й молився богу, ніж маєш тут витинати свої сабадашки!

На такі напасті дід не відповідав нічого, тільки схиляв голову, мов віл у ярмі, а часом пригризав безкрові губи. Але хлопці, знаючи з вечірніх спостережень його зручність і догадуючися з його росту, яка в нього сила, тремтіли зо страху, щоб він не спалахкотів і не наробив якого нещастя. Та дід заховував непорушний спокій, а коли ключник, роззброєний цим супокоем, а при тім відчуваючи, що чіпляється діда безправно (бо грати на лірі позволив йому сам президент суду), відходив сердитий, дід говорив до хлопців:

— Що ж робити! Така божя воля. Треба гнутись і коритися перед леда живолупом. Ба, як би то так перед десятьма літами, коли я був вільний і мав ясні очі, такий живолуп не був би відважився сказати мені щось подібне, бо був би знав, що це значить причепитися до Семка Тумана! Та сьогодні! сьогодні моє в'яне, а його цвіте.

Нарешті одного дня прийшов ординанс із листочком у руці й закликав Семка Тумана до суду. Затремтів старий, зблід іще більше ніж звичайно—майже від року не кликали його до судді!—й, перехрестившись, пішов, а ординанс вів його попід руку. Перший раз від часу свого арештування брати лишилися сами з собою. Мовчали хвилину, немов збираючи думки та споглядаючи один на одного.

— Цікаво було б знати, — почав нарешті Начко, — що за протокол складатиме там наш старий!

— А ти як думаєш? — спитав Владко.

— Думаю, що там мусить бути щось страшне, коли хрестився при виході. — Їх дальшу розмову перервав вхід керкермайстра. Не бачили його хлопці ще від того дня, коли грілися в його канцелярії; та здивувалися немало його приходом, а навіть трохи перелякалися. Але пан керкермайстер усміхався так добродушно, був, очевидно, такий добрий і ласкавий, що на сам його вид минула їх боязнь. Кивнувши ключникові, що з покірною міною стояв при відчинених дверях, щоб віддалився, керкермайстер примкнув двері, а потім, звертаючися до хлопців, промовив:

— Ну, що ж хлопчики, як вам живеться?

— Добре, прошу пана керкермайстра — відповів Владко.

— Кликали вас до суду?

— Ще ні.

— А як годитеся з дідом? Не робите йому пустошів?

— Ні — відповіли хлопці.

— І він вас не б'є?

— Ні, борони боже!

— Це гарно. А в тім я сподівався по вас цього. Ну, а що ж робите цілий день?

— А що ж маємо робити? Сидимо. Часом дід співає або оповідає щось, то слухаємо або вчимось його пісень.

— А гарні пісні знає дід?

— О, дуже гарні! — з захопленням крикнув Начко. — Не знати, що дав би я, якби я вмів усі на пам'ять!

І по цих словах Начко сховав обличчя за плече брата, немов би соромився свого запалу.

— Ну, а що таке гарне оповідає вам дід?—спитав дальше пан керкермайстер.

— Розмаїті речі—відповів Владко.

— Дід знає також прегарні байки, особливо про розбійників!—вирвався знову Начко.—Не раз як почне оповідати увечорі, то ми аж тремтимо зо страху, то плачемо з жалю, то зриваємося на ліжку, доки нарешті не заснемо.

— А що ж таке він оповідав вам про цих розбійників?—питав дальше керкермайстер із щораз більшою цікавістю.

— Та так,—мовив Владко,—як розбійники зустріли в лісі панночку, що мачуха веліла викинути її, щоб вовки її з'їли, або знов, як гарний королевич на ловах дістався поміж розбійників, або як розбійники рахували гроші під дубом, а дурень сидів на дубі зо ступою,—то таке смішне!

— Ага!—промовив керкермайстер із деяким розчаруванням у голосі,—то про такі речі оповідає вам дід. І про ніщо більше не говорить?

— Чому,—сказав добродушно Начко, захочений тим, що керкермайстер узяв його за руку, притягнув до себе й погладив його кучеряве темnobіляве волосся,—говорить і про інші речі, що сам бачив або що зо свого життя оповідали йому інші. Також дуже цікаві речі.

— Так? А що ж таке цікаве оповідав вам дід про себе?

— А, оповідав, яким то він був заможним і шановним господарем, яку мав гарну жінку,

якого сінка, плакав, згадуючи про них. А потім говорив нам багато про панщину та який там був в їх селі жорстокий пан, як він знущався над людьми, як узяв його сина до двора за льокайчука, як мати плакала та як пан зараз по кількох днях звелів дати цьому хлопцеві за якусь провину сто канчуків, так що бідний хлопець тієї самої ночі помер.

— Дійсно, це цікаве! — сказав керкермайстер. — Ну, а що ж даліше?

— Даліше оповідав, як він утікав із своєю жінкою від цього пана, як гнали за ним гайдуки, як вони кинулися поночі в ріку, щоб її переплисти, він переплив, а його жінка втопилася.

— А не говорив, чому вони втікали від пана?

— Ні, цього не говорив, — мовив Владко. — Але це чей же розуміється, що як пан був такий лихий, то від нього втікали.

— Ага, він так вам говорив?

— Це розуміється.

— Ну, а що ж даліше?

— Даліше... даліше нічого такого не оповідав.

— Е, ні, Владку, — знов вирвався Начко, — хіба ти забув, як він оповідав про те, що зробився калікою й пристав до дідів, почав грати на лірі.

— А так, про жебраків оповідав багато, які то в них звичаї, які школи, яка велика компанія, як усі знаються, як разом збираються й ради радять.

— Цікаві речі! Цікаві речі! Дійсно, варто послухати. Мушу колись запросити старого, щоб і мені що оповів. Ну, а що ж вам іще він говорив про своє життя?

— Більш нічого.

— Нічого? Ану пригадайте собі добре. До свого давнього пана, яко дід, він не вертав?

— Ні, нічого про це не говорив.

— А Хаїма Рібенгольца не згадував?

— Ні, не згадував.

— А про закопані скарби нічого вам не оповідав?

— О, оповідав не раз!—крикнули обидва хлопці.

— Так? А що ж вам таке про них оповідав?

— Що кожний скарб раз до року горить блакитним полум'ям, а хто це побачить, то повинен перехрестити це місце й кинути щось: стебельце, капелюх, або що має під рукою, то й викопав скарб. Оповідав і про такі скарби, що їх стережуть змії в печерах, або що заляті так, що їх доторкнутися не можна.

— А більше нічого не говорив?

— Говорив, що в горах є скарби якогось розбійника Добуша, зложені в одній підземній печері. Завезено їх туди на двадцятьох чотирьох возах, а вхід закритий камінням, що на нім для знаку видовбали хрест розбійники. Але Добуш зайшов уночі й той камінь, що лежав хрестом догори, обернув хрестом униз, так що від цього часу ніхто не може знайти цього каменя ані цієї печери.

— А що, може й дід також шукав його?—спитав із усміхом керкермайстер.

Діти з дивуванням подивилися йому в очі, нарешті Начко відповів:

— Не знаємо. Дід нічого про це не говорив. Але як ми доростемо, то може й підемо шукати. Щоб лише довідатися, на котрій то горі. А дід саме казав, що навіть про це трудно

дізнатися, бо в кожній околиці вказують на іншу гору.

— Ну, а про свій власний скарб він нічого вам не говорив?—запитав керкермайстер із ще солодшою усмішкою, гладячи хлопців по головах.

— Про свій власний скарб?—повторили в один голос хлопці, знову вдивляючися в обличчя керкермайстера, немов би бажали вислідити, чи він жартує, чи говорить правду,—хіба ж дід Семко також закопав скарб?

— Я не знаю, діти,—сказав, сміючися щиро, керкермайстер,—але якщо він наговорив вам стільки байок про інших, то міг вам сказати якусь байку й про себе.

— Ні,—відповів поважно Владко,—про себе говорить дід лише правду. Це видно по ньому.

— Ну, ну, я нічого про це не говорю—промовив керкермайстер і, завдавши хлопцям іще кілька байдужих питань, вийшов із казні. По його виході брати довгий час дивилися мовчки на себе.

— Як думаєш, Начку,—сказав нарешті Владко,—керкермайстер добра людина?

— Видко, що добра—мовив Начко.

— Мовиш, що добра? А чого ж він від нас хотів?

— Від нас? Чого ж він міг від нас бажати? Нічого.

— Ти так думаєш? А я думаю, що він не даремно приходив до нас; так пильно довідувався, про що дід розмовляє з нами.

— Не даремно?—крикнув Начко, немов би тепер щойно відкрились йому очі.—То ніби він хотів довідатися від нас щось про старого Семка, чи так думаєш?

— Авжеж що так! Хто знає, може з дурного розуму ми й наговорили щось непотрібне?

— Бійся бога, Владку, не кажи так! Щоб ми мали чим зашкодити дідові? Це було б свинство! Ні, скоро дід прийде, мусимо все оповісти йому, то зараз побачимо, чи ми наговорили що злого. А в тім я думаю, що якби нам він хотів щось таке сказати, що для нього може бути шкідливим, то був би велів нам нічого нікому про це не говорити.

— Може бути, — сказав Владко, — але ми таки зробили дурницю, що стільки наговорили цьому чортові.

— На другий раз матимемося на осторожності. Чорта з'їсть, заки що довідається від мене! — крикнув Начко, стискаючи свій дитинячий кулак і грозячи ним у сторону дверей, куди вийшов керкермайстер.

— Ну, але хто ж був би сподівався по ньому, що такий добрий і ласкавий чоловік схоче робити з нас капусів¹?

— Ні, Начку, — сказав поважно Владко, — не так зробимо. Як питатиме нас іще раз про діда, то плетімо йому розмаїті баналюки, що слина принесе на язик. Нехай собі потім дошукує правди, якщо йому ходить про неї.

— Добре — погодився Начко. — Вже я закручу йому харамана, аж вуха розвісить. Щоб ми тільки сьогодні нічого такого не наговорили!

— А відмовляти відповіді керкермайстрові не можна, — поучував дальше Владко, — бо чей же знаєш, він тут пан, він міг би нам такого

¹ Денунціантів.

наробити, що нам відхотілося б і крохмалю з молоком.

— Щоб ми лише сьогодні не нашкодили дідові! — повторював постійно засмучений Начко. — Скоро він прийде, зараз усе йому оповімо.

— Але якби керкермайстер питався нас, чи ми говорили дідові про його візиту, то скажемо, що нічого не говорили, розумієш?

— Ану, це розуміється — сказав поважно Начко.

По якімсь часі дід вернув із суду, блідий, тремтячий, немов би зламаний. Руки тряслись йому, сліпі очі неспокійно бігали в різні боки, ніби шукали пункту, що на нім могли б спочити. Вуста порушались постійно, шепчучи якісь нечутні вислови. Усе його обличчя виражало глибоке пригноблення й порушення. Він сів на своїм тапчані й довго-довго сидів непорушний, німий і понурий, не можучи прийти до себе. Коли був у такому стані, діти не відважилися відзиватися до нього й тривожно тулилися на своїм тапчані, не відвертаючи очей від цієї дивної постаті, не вагуючись ані говорити, ані навіть шептати з собою. Нарешті майже по годинній томлячій мовчанці дід успокоївся трохи, випогодив чоло й запанував над рухом своїх рук, — очевидно, його думка бодай на око побідила ту темну, грізну мару, що з великою силою станула була перед ним у суді.

— Ви тут, діти? — запитав він зміненим, м'якшим, ніж звичайно, голосом.

— Тут — відповіли хлопці.

— Був хто у вас, коли мене не було?

— Був керкермайстер.

— Про що він вас випитував?

— Випитував, про що ви з нами розмовляєте.

— Стара історія — мрукнув дід. — Десять літ уже повторюють зо мною те саме й ще їм не сприкрилося. Ну, й що ви відповіли йому?

— Ми оповіли йому все — сказав просто-душно Владко. — Ви не мовили нам, що можемо говорити, а що ні. Ми оповіли йому, які байки оповідаєте нам про розбійників, про панщину, про те, як пан убив вашого сина, як ви втікали з жінкою й жінка втопилася, як ви ходили з жебраками.

— Ну, й що ж він?

— Нічого. Та він випитував нас, чи не оповідаєте нам чого про скарби. А коли я йому сказав, що оповідаєте нам про Добушеві скарби, усміхнувся й запитав, чи не оповідали ви нам також про свій власний скарб.

— Чи так? Про мій власний скарб? А звідки він знає про мій скарб?

— Ми питались його, але він відповів, що нічого не знає, але думав, що ви наговорили нам таку байку.

— Ага, а ще про що він вас питав?

— Питав іще про одно — сказав Начко. — Чи ви не згадували перед нами про якогось Хаїма Рібенгольца? Але ми сказали, що ні.

— Дурень! — мрукнув гнівно дід, але хлопці запримітили, що на згадку цього назвища його обличчя поблідло, а вуста задрижали конвульсійно. — Дурень! — повторив він іще раз і звисив голову на груди, впавши в глибоку задуму.

— А може ми нашкодили вам що тим, що ми говорили керкермайстрові? — сказав несмі-

ливо Владко, наближаючися до діда. — Потім ми й сами дорозумілися, що нічого не треба було йому говорити, але ви повинні були нас остерегти. Як нам що говорите, а хочете, щоб ніхто про це не знав, то нам скажіть. Ми нікому нічого не скажемо, хоча б нас різав.

— Добре, хлопчики! — сказав сумно дід, гладячи обома руками їх голови. — Не бійтеся, ваше говорення нічого мені не зашкодить, бо що ж ви знаєте такого про мене?

А по хвилині він додав із легкою усмішкою.

— Ну, але я не знав, що ви такі зухи, і що вмієте мовчати.

— Щоб брали нас на муки, а як що чого не можна сказати, то ми не скажемо — гукнув патетично Владко.

— Гарно, гарно! Цього держіться! Це вам може дуже пригодися в усім житті. Ніколи, небожата, не носіть серця на язиці. Це вже така божя воля, що серце має бути сховане, а те, що в серці, також мусить бути сховане. Якщо пан-біг був би хотів інакше, то міг би був дати нам серце на чолі, щоб кожний відразу бачив, що діється в ньому. А я не маю ніяких секретів вам говорити. Що чуєте від мене, те можете кожному сказати. Тільки це вам скажу: не вірте керкермайстрові, хоча він видається такий добрий і ласкавий. Тепер я знаю, чому він такий і чому дав вас до мене. Слухайте ж, що вам скажу. Був на Поділлі, над самою російською гряницею, дуже багатий єврей Хаїм Рібенгольц. Він жив у мурованій корчмі в самій середині села, але так, що ця корчма стояла немов на толоці, а хати були досить віддалені від неї, відділені від неї плотами, садами й городами.

Треба було добре крикнути, щоб із корчми чути було до хат. Отже, одного ранку, коли люди прийшли до корчми, застали корчмаря з усією сім'єю — вісім душ — убитих, скрині й куфри порозбивані, гроші забрані. Отже, на мене впало підозріння за це вбивство, мене арештували й держать уже десять літ у слідстві, але нічого не можуть доказати мені. На моє нещастя я покликався на дурних свідків, що замість очистити мене заплутали мене ще в дві інші паскудні справи, і так я, небожата, вліз, що я вже й осліп у криміналі й здається мені, що тут також доконаю життя.

— А які ж це дві інші справи? — запитали хлопці.

— Бачите, одна справа з тим паном, що вбив мені хлопця й утопив жінку. Цей пан називався Голейовський і його в рік по моїй утечі вбито страшним робом у його кімнаті. Яким способом приплели мене до цього вбивства, сам не знаю. А друга справа з якимсь російським генералом, що його також убито в корчмі в Сатанові. Нехай там із паном-богом спочиває небіжчик генерал, але через нього держали мене в російських арештах цілі два роки, доки не переконалися, що я нічого не винен і не віддали мене знову тутешнім судам. Отже, бачите, хлопці, що то значать ці керкермайстрові випитування. Всі панове тут у суді переконані, що я дійсно доконав цих убивств, і вже давно були б повісили мене, коли б не право, що не дозволяє вішати за підозріння, але вимагає доказу. А доказу, дасть біг, не знайдуть, щоб і сто літ шукали. Ну, а керкермайстер хитрий лис. Думає собі: а що, може старий звірився перед

дітьми, а діти виспівають. Дурний, не знає, що хоча б ви навіть щось виспівали, то ваше свідоцтво не мало б вартости. Та йому не так ходить про те, щоб повісили мене,— він добра людина!— як щоб відкрити ті гроші, що позабирано в Рібенгольца, Голейовського й російського генерала. Гроші кортять його. Певне, не на те, щоб віддати їх пошкодованим, але на те, щоб сам удавився ними й забезпечив свою сім'ю. Знаєте тепер, чому він такий добрий з вами?

— Знаємо! — скликнули хлопці, — але він чорта з'їсть, заки чого від нас довідається.

Одначе не всю правду говорив дід перед хлопцями й не зовсім був таким спокійним щодо їх звірень перед керкермайстром, як удавав перед ними. Тієї самої ночі він довго телеграфував у різні сторони, поручаючи своїм знайомим арештантам уважно слідити й підслухувати, чи керкермайстер не знає про нього з оповідань хлопців чогось такого, чого він не повинен би знати. Він поручив також пильно обсервувати хлопців, коли їх поведуть на протокол, чи керкермайстер кликатиме їх по дорозі до себе, та в міру можности підслухати, про що розмовлятиме з ними. А що канцелярія керкермайстра лежала в партері, де була також в'язниця засуджених на менші кари (до року), варстати, прачкарні й т. ін., бо засуджені арештанти, зайняті при різних роботах або й не зайняті, мали в середині партерових частин будинку далеко більшу вільність рухів ніж арештанти, що лишалися в слідстві й увесь день були позамикані в казнях, тому не диво, що яко грубники, годинами не раз перасиджуючи при печах, яко замітачі, водоноси й т. ін.

мали повну можливість шпіонувати й доносити своїм товаришам усе, що діється в канцелярії керкермайстра.

І дійсно, в саму пору зателеграфував дід до партеру. На другий день уранці закликано до протоколу насамперед Владка. Він пішов із б'ючим серцем, хоча знав, що протокол буде короткий. Справа була, яких багато, а крім того зладжений на поліції протокол не полишав майже нічого собі бажати. Владко також не думав відпиратися від вини. Та інший протокол чекав його по повероті з суду. Керкермайстер зустрів у сінях ординанса, що вертався й вів Владка до казні, а потім мав спроводити Начка до суду. Відіславши ординанса по Начка, керкермайстер велів Владкові йти за собою до своєї канцелярії.

Керкермайстер був сьогодні в незвичайно добрім гуморі. Його округле, пухнате обличчя було подібне до розцвілої в усій повноті пивонії. На вустах грав добродушний усміх. Замкнувши двері за собою, він розсівся вигідно в кріслі з поруччям і закликав Владка перед себе.

— Ну, що ж, мій хлопчику, — сказав, мірячи його ясними, всміхненими очима, — що ж нового скажеш мені?

— Не знаю, що таке міг би я сказати панові керкермайстрові — відповів Владко.

— Бачиш, небоже, є така справа. Я вмістив вас в одній казні з тим дідом, бо знаю, що він любить дітей, і що перед дітьми людина може не одно виговорити, чого не скаже перед дорослим. А треба тобі знати, що це дід проклято хитрий. Всі знаємо, що багато людей повбивав, награвив грошей, але бестія так

уміла все помотати, що нічого не можна докати йому. Отже, може ти ще раз оповів би мені докладно, що він вам говорить, може суд довідався б із цього щось нового, може знайшов би яку вказівку.

— А чи пан керкермайстер також належать до суду?—запитав раптом Владко, немов би вирвався з криївки.

Керкермайстер почервонів ще більше, на решті сказав:

— Ну, бачиш, я не є суддею, але це мій обов'язок доносити судові, як я щось такого довідаюся.

— Та бо пан керкермайстер просго беруть мене на протокол, мов суддя. А я не знаю нічого. Коли я знав би що, то я зголосився б до пана судді та сказав би йому.

— Бачиш його, який мудрий!—скрикнув керкермайстер напів жартом, а напів гнівно.— Якщо ти знав би щось. А хто ж знає, може те, що тобі видається нічим, було б для судді дуже важним? Ну, от, наприклад, учора, по повороті з суду, який був дід: сумний, веселий, чи який?

— Який же він мав бути? Був такий, як звичайно. Він ніколи не буває веселим.

— Ну, а розмовляв із вами?

— Розмовляв.

— Про що?

— Про різні речі. Нарікав, що так довго тримають його в слідстві, а він не винен нічого, що возили його до Росії й також надаремно мучили.

— Ну, і що ще?

— Більше нічого такого не говорив.

— А питався, чи був хто у вас у казні?

— Ні.

— Ні? Скажи правду!

— Що маю брехати,—сказав, червоніючи, Владко,—коли не питався.

— Брешеш!—скрикнув нараз керкермайстер і, зірвавшись із крісла, вимірив Владкові сильний ляпас.—Це маєш за брехню! А тепер говори правду! Питався, чи був хто у вас у казні?

— Ні—відповів Владко.

— Хочеш іще одного з'їсти—скрикнув керкермайстер.—Коли я знаю, що він питався.

— Якщо пан керкермайстер знають, що він питався, то пощо питають мене? Я не знаю.

— А ти драбе! А ти лайдаку!—скрикнув керкермайстер, хапаючи зо стіни могутній канчук, плетений із шкури.—То ти так відповідаш мені? Зараз говори мені правду, бо як зріжу тебе, то зараз привидиться тобі рідна мати!

Владко мовчав.

— Говори!—кричав керкермайстер, стоячи над ним із канчуком,—питався вас дід, чи був хто в його неприсутності в казні? Я знаю, що він мусів питатись, і хочу тільки переконатися, чи говориш правду.

Владко мовчав.

— Чого мовчиш?—питав керкермайстер, підносячи канчук.

— Нехай б'ють пан керкермайстер,—сказав спокійно Владко,—бо я нічого не знаю, а хоча б я що знав, то панові керкермайстрові нічого не скажу.

— Чому?

— Бо так.

— Ну, скажи, чому?

— Прошу бити.

— Ні, скажи, чому не хочеш нічого сказати мені?

— Бо пан керкермайстер хочуть ошукати мене: спочатку хотіли ошукати мене добротою, а тепер хочуть ошукати мене гнівом. Прошу бити.

Керкермайстер аж затремтів і посинів на ці слова, але піднесена рука з канчуком опала.

— То цей проклятий дід навчив тебе так говорити!—забурмотів він.

— Ніхто не навчив мене цього—відповів спокійно Владко.—Сам бачу.

Керкермайстер мовчав. У цій хвилині почулися в сінях кроки. Це ординанс вів Начка з суду. Кинувши канчук на стіл, керкермайстер ухопив Владка за плече й попхнув його до дверей, відчинив їх і закликав ординанса:

— Пане Прокш! Візьміть цього до казні, а того лишіть мені!

— Нічого не говори, Начку!—сказав Владко до брата, відходячи з ординансом, і сказав так голосно, що не лише брат, але й керкермайстер почув ці слова.

— Це лотр!—замурмотів крізь зуби керкермайстер, замикаючися з Начком у канцелярії. Хвилину він ходив у задумі, не знаючи, яким робом із Начком поступити, але кинувши оком на скромну й ніби боязливу фігуру цього останнього, зміркував, що грізьбою може тут більше здобути ніж від зухвалого й більше загартованого Владка. Отже, підійшов до стола, сів на кріслі, тримаючи канчук у руці й кивнув Начкові, щоб наблизився.

— Бачиш це?—мовив суворо, показуючи канчук Начкові.

— Бачу—сказав стиха Начко.

— А знаєш, до чого це служить?

— Знаю—відповів Начко.

— Ну, то пам'ятай же собі! А тепер скажи мені чисту правду, про що буду питатися тебе. Хочу переконатися про твою щирість. Знаю все, лише хочу знати, чи однако говорите обидва з братом. Коли дід вернувся вчора з суду, в яким був настрою?

— Він був, як звичайно. Довго мовчав, сидючи на тапчані, а ми й так ніколи не питаємось його, що є йому.

— Ну, а потім? Говорив що до вас?

— Говорив різне, жалувався, що так довго тримають його, а він невинний...

— Досить, досить!—перервав керкермайстер. — Стара злодійська пісенька. А питався вас, чи був хто в казні, як його не було?

— Питав.

— А що ви сказали йому?

— Ми сказали йому, що нікого не було крім ключника.

— Що? Ви так напrawdę сказали йому?—закричав керкермайстер грізно.

— Напrawdę так—сказав Начко, роблячи хитру міну.

— А це чому?

— Бо ми, прошу пана керкермайстра, дуже боїмося діда—брехав Начко, схиляючи голову.—Пан ключник мовив нам, що він убив п'ятеро людей, то що це значило б йому ще й нас у додатку повбивати? А коли б ми були йому сказали, що був пан керкермайстер і випитувався про нього, то він міг би, бог знає, в чому підозрівати нас, міг би думати, що ми, бог знає, що наговорили на нього, а тоді малися б ми від нього!

— Бачиш його! Який він хитрий!—закричав керкермайстер, роз'яснюючи обличчя.—Ну, й що ж він, повірив вам?

— Чому не мав би повірити? Перестерегав нас навіть перед паном керкермайстром.

— Чи так?

— Авжеж. Мовив, що пан керкермайстер стараються вивідатись якісь його секрети й що б панові керкермайстрові нічого не говорити.

— Отже, це очевидно, що він має якісь секрети, що чогось боїться!

— Або я знаю—сказав Начко.—Нам він не звірювався ні з яких секретів.

— Ну, а якщо він звівся б, то ти сказав би мені?—добродушно запитав керкермайстер.

— З найбільшою охотою!—відповів Начко.

— Ну, це гарно, мій хлопчику. То ви зробили розумно, що не говорили йому вчора нічого про мене. Він іще не підозріває вас і може колись скаже вам щось такого, що може придатися судові. І ти старайся від часу до часу випитувати його: про того пана, що він утік від нього, про євреїв, про Росію, а коли тільки щось довідаєшся, то шепни вранці ключникові, що хочеш до пана керкермайстра, а він зараз заведе тебе до мене.

— Добре, прошу пана керкермайстра—сказав Начко.

— Ну, а скажи мені ще одно: чому твій брат нічого з цього всього не хотів сказати мені?

Керкермайстер устав при цих словах, усміхаючись іронічно, немов би бажав розторопшити Начка цим відкриттям. Та Начко стояв скулений і спокійний, і навіть не затремтів на це питання.

— Ми так умовилися з Владком,—сказав Начко,—що в разі, якщо пан керкермайстер питали б нас про що, то лише я говоритиму, а він має затинатися, що про ніщо не знає.

— А це чому так?—спитав здивований керкермайстер.

— Він мав навіть ставитися до пана керкермайстра так, щоб пана керкермайстра допровадити до гніву, щоб пан керкермайстер вибили його.

— Що? Що? Що? То ви вмовилися щодо цього між собою?

— Так.

— Коли?

— Вчора вночі, як дід заснув.

— Та пощо?

— То, прошу пана керкермайстра, така справа—почав знову хитрий Начко й очі його заграли живим огнем, як звичайно в хвилинах, коли якась щаслива думка приходила йому до голови.—Дід чомусь не довіряє Владкові. То ми думали собі, що коли б він добре набрав від пана керкермайстра й прийшов до казні заплаканий, то дід міг би тоді бути певний, що він нічого не сказав панові керкермайстрові, і може був би щирішим із нами.

Керкермайстер дивився з подивом на геніального хлопця й мало що не обіймав його з радощів.

— Нехай громи б'ють тебе, хлопче!—скрикнув, кидаючи канчуком об стіл.—Ніколи по таких курдуплі, як ти, я не сподівався стільки хитрощів. Фу, брате! Тебе певно жде або шибениця або міністеріяльне крісло! Та ти вже тепер виведеш у поле першого адвоката! А може ти набрехав і передо мною, га?

— Пан керкермайстер сами це найкраще знають, що я не набрехав—відповів покірно Начко.—Чей же пан керкермайстер згори сказали мені, що знають про все, а лише хочуть довідатися, чи я говорю щиро й по правді.

Цей удар трапив у саме седно, керкермайстер замовк і вислав Начка з ключником до казні, ще раз доручивши йому старатися добре вишпівувати діда.

Гей, то ж то втіхи, то ж то жартів і сміху було в казні під номером 44, коли Начко до слова оповів свою авдієнцію у керкермайстра! Дід Семко, хоча сліпий і старий і більше насуплений, ніж коли інде, аж губу роззявив, аж на місці спокійно всидіти не міг, слухаючи цього спліту хитрих брехонь, що так свобідно плинули з Начкових уст.

— Чи чорти мають тебе, хлопче?—закричав.—Говориш так, немов би перейшов усю злодійську академію. І звідки ти навчився таких штук?

— О, щоб ви, діду, пожили були хоч місяць у нашої Войцехової, то також були б так навчилися—сказав Начко.—Там не було вибору: або хлоста, або брешти, що влізеться. Владко завсіди волів мовчати або передражнювати прокляту бабу й брав хлосту, а я завсіди волів вибріхуватися, ну, й за рік дійшов я до доброї вправи.

Розуміється само собою, що вночі було довге телеграфування по всіх поверхах криміналу, аж до діда дійшли одержані від арештантів звістки, які вповні ствердили те, що оповідали Владко й Начко. Одначе, не зважаючи на це, дід Семко з кожним днем ставав

сумніший, блідіший і більше мовчазний. Він не грав уже на лірі й не оповідав хлопцям байок, їв мало й майже цілі ночі пересиджував без сну на своїм тапчані, тяжко зідхаючи й прислухуючися спокійному віддихові дітей, що спали обік нього. Хлопці часто питали його, що є йому, чи не зголосити його до лікаря, але він відмовляв уперто, що це ніщо й що волів би бачити біля себе лисого чорта, як тюремного лікаря.

Хлопці бачили, що дід слабне з кожним днем і опадає на силах, що навіть на півгодинний прохід виходить із найбільшим зусиллям, але дід заборонив їм повідомляти ключника про це, нез'їджені страви виливав до кібля, а хліб віддавав у часі проходу арештантам із сусідньої казні. Нарешті, одного дня, прийшовши з проходу, дід зараз пожився на тапчані й, очевидно, вживав усяких можливих зусиль, щоб не стогнати й не зойкати. Щойно, коли ключник відійшов і позамикав казні на ніч, дід почувся трохи свободнішим, розібрався й пожився на ліжку, що його простелили хлопці. Він довго мовчав і хлопці, думаючи, що йому краще й що він заснув, розібралися також і заснули.

Та коло півночі дід розбудив їх.

— Слухайте, мої хлопчики,—сказав він незвичайно зміненим, дрижачим і м'яким голосом. — Чую, що моя смерть наближається. Довго я думав, як маю вмирати, і я постановив виявити вам один секрет. Чи чуєте мене, не дрімаєте?

Уже від кількох днів хлопці привикли були до того, що дід будив їх уночі, якщо чув себе більше ніж звичайно ослабленим. Тому

незабаром вони зовсім вибилися зо сну й почали водою натирати йому ноги й груди.

— Спасибі вам, мої добрі хлопчики,—сказав дід,—але тепер уже не треба мені вашої помочі. Дайте спокій! Слухайте, що вам скажу.

Хлопці слухали, одначе не покидали натирання, що старому, очевидно, приносило пільгу в болях.

— Як я жив, що я зробив,—сказав дід, перериваючи свої слова тяжким зойком,—цього я не буду вам оповідати. Це вже між мною й богом рахунок. Він знає, що я завинив. Він також знає, що я витерпів перед тим і потім, він також судитиме мене. Не хочу брудити ваших молодих душ навіть оповіданням цих страшних речей... А в тім і сил не стало б мені...

Очевидно, болі більшали, бо дід майже до крові пригризав уста, щоб не зойкати на цілий кримінал і не прикликати цим дежурного ключника.

— Слухайте лиш уважно, що вам скажу!—мовив дід, ухопивши обох хлопців за руки й конвульсійно притискаючи їх до вихуділих грудей. Цей лис не даремне на вас натискав. Я закопав скарб, великі гроші. Бог не позволив мені скористати з них, може за те, що я здобув їх неправдою... Ох!.. Хоча не знаю, за ким було більше неправди: чи за мною, чи за тими, що ці гроші згромадили! Ну, та нехай діється божа воля!

Він замовк на хвилину, а потім вів річ дальше:

— Єсть, може ви чули, містечко Товсте за Тернополем, на Поділлі. Яких тисячу кроків

за цим містечком є велика могила в полі. Легко знайдете її, виходячи з містечка на схід. Від цієї могили недалеко до ліску, що тягнеться туди від Медоборських гір. Ідіть рівно п'ятсот кроків на північ від могили, увійдете в ліс, а в цим лісі дійдете до старого дуба. Легко пізнати його, бо має великий хрест вирізаний на корі, а два могутні корінні вилами звернені до сходу. Отже, копайте між цими вилами, відступивши два кроки від пня. Викопавши яму на локіть, знайдете кам'яну плиту таку велику, що лише двох зможе піднести її руками, але якщо яма досить широка то можна підважити її дрюком. Під нею є гроші, золоті й срібні. Пам'ятайте ці знаки, що я вам їх вилічив!

Хлопці слухали, широко витріщивши очі в темноті. По хвилинній мовчанці дід так говорив далше:

— Та не думайте, що для вас, на вашу власність, цей скарб полишаю! Я говорив вам, що він здобутий неправдою. Якою? це не ваша справа. Але неправда не загриє нікого, також і вам не вийшла б вона на добре. Тому дайте мені святе слово, що зробите те, що вам тепер скажу. Обіцяєте?

— Обіцяємо!—в один голос сказали хлопці, пройняті якоюсь дивною грозою.

— І нехай бог тяжко скарає вас, якщо ви це слово зламаєте!

— Нехай нас скарає!

— Амінь! Отже, слухайте! Цей скарб можете видобути з землі щойно тоді, як матимете скінчених двадцять і чотири років. Розумієте?

— Розуміємо!

— Бог дав вам таланти, це видно по вас. Гріх мали б ви, якщо ви змарнували б їх. Ідіть до шкіл, учіться, пильнуйтеся, а коли покінчите школи, то виберіть собі кожний із вас такий стан, в яким якнайбільше могли б допомогати бідним людям. Розумієте?

— Розуміємо.

— Я темний і неписьменний дід, то й не можу вказати вам шляху ані способів. Сами в свій час краще побачите. Але одного стережіться! Не йдіть на такі становища, де мали б ви мучити людей або визискувати! А якщо зла доля попхає вас на такі становища, то в такому разі геть від мого скарбу! В такому разі нехай він буде проклятий на вічні часи й нехай кожний, що доторкнеться його, буде також проклятий! Обіцяєте це мені?

— Обіцяємо.

— Лиш одно скажу вам і думаю, що це буде найважливіше—сказав дід по досить довгій болізній мовчанці.—Ви чули від мене, як панщина вигнала мене з родинного гнізда й з порядного господаря зробила жебраком, арештантом. Правда, панщина скасована, але таких, як я, випертих нею зо своєї колії, лишилися тисячі. Бував я по різних околицях краю, бачив їх. А ще більше лишилося таких людей і цілих громад, що їм уже по скасуванні панщини пани повідбирали ліси й пасовища. За десять літ мого пробування в криміналі бачив я сотки людей, арештованих і суджених за бунти з цієї причини. Бунтуються люди в кожному селі, тратять гроші, посилають депутації до намісника й до цісаря, але що це їм допоможе? Пани думають собі: пропала сокира, то добре задержати бодай топорище,

а пани завсіди швидче доступлять до намісника й до цісаря ніж бідний селянин. Немає кому впізнатися за бідним селянином, і тратять наші громади свої права, свої ґрунти, свої ліси й тратитимуть до останку, якщо ніхто не подасть їм помічної руки. Отже, я подумав собі: а що, якби так ви вивчилися на добрих адвокатів, то при помочі цих грошей, що я їх здобув, могли б ви стати сильними, могли б ви всюди знайти доступ і значіння, а тоді ви могли б успішно й сильно боронити таких кривджених. Хочете це зробити? Якщо я мав би певність, що ці мої криваві гроші підуть на поміч бідним, на оборону тих, що з них їх награвлено, то я вмер би спокійно в переконанні, що пан-біг відпустить мені велику частину моїх гріхів. Обіцяєте мені, що зробите, що буде у вашій силі, для цієї цілі?

— Обіцяємо!—гукнули хлопці в один голос і залилися сльозами, приставаючи обличчя до могутніх, але вихуділих, мов скіпи, рук старого розбійника.

— Нехай же милосерний бог допоможе вам у цьому!—сказав Семко.—Не плачте, мої хлопчики! Краще станьте навколішки й помоліться, щоб бог дав мені швидко сконати.

Хлопці з сльозами стали навколішки на підлозі й почали молитися. По якій чверті години сказав дід:

— Досить, діти, досить! Чую, що бог вислухав вашої молитви. Лекше мені, значно лекше, Чую, що засну. Встаньте й ви та кладіться спати.

Хлопці послухали його й, положившись на свій тапчан, майже в тій самій хвилині заснули. Вже був цілком день, коли збудив їх

грохїт відмиканих замків і колодок і відсуваних засувів у дверях казні,—знак, що приходив ключник із арештантами, що мали виносити кіблі. Хлопці зірвались з постелі й напівсонні взяли кібель за залізні вуха та винесли його на коридор. Ключник стояв іздалека й не заглядав до казні. Вернувшись до казні, брати знову поклалися й знову заснули твердо. Але спали цим разом не довше ніж годину. Збудило їх нове скреготання замків у дверях, це принесено випорожнені кіблі й разом інші арештанти з мішками, перевішеними через плечі, під наглядом ключника, розносили інквізітам хліб, по буханцеві на день для кожного.

Відібравши хліб і внісши до казні кібель і коновку з водою, брати почали, як щодня, митися й стелити ліжку. Щойно тепер вони пригадали собі нічну сцену, що в першій хвилині видалась їм якимсь фантастичним сном. Серед зайняття обидва раптом задержались і глянули по собі мовчки, а потім, немов на даний знак, наблизилися до діда. Здивувало їх те, що дід спав так твердо й спокійно, не зойкав, не кашляв і навіть не рухався. Один дотик до його холодного й штивного тіла переконав їх, що дід Семко Туман, не дочекавши кінця слідства, пішов додому. Хлопці не відчули особливого страху, бачучи трупа. Дід лежав накритий двома коцями, обернений до них плечима, так що його обличчя вони цілком не могли бачити. Отже вмилися, зробили лад у казні, поснідали хлібом і водою й щойно тоді застукали у візитирку¹, кличучи

¹ Вічко.

ключника. Одначе не швидко з'явився ключник, і з'явився з ординансом.

— Чого стукаєте?—скрикнув грізно ключник, відмикаючи двері.

— Дід помер—була коротка відповідь.

— Що?—протягнув ключник, входячи до казні. І не зважаючи на хлопців, він поступив до діда, взяв його за ногу, але зараз узяв руку назад і сплюнув.

— Там до чорта!—промовив.—Він помер напrawdę! Коли помер?

— Мабуть уночі помер—відповіли хлопці.—Вчора пополудні дуже був заслаб, стогнав і зойкав.

— А чому ви не закликали мене, урвители?

— Він нічого не казав, а ми не думали, що з ним так зле—сказав Владко.

— А не знаєте докладно, коли він помер?

— Ні, ми спали, щойно тепер хотіли збудити його, а він неживий.

— Володислав Калинович і Гнат Калинович до суду!—сказав раптом ординанс, що стояв у дверях.

І знову затремтіли брати на це кликання, хопили за шапки, взули на ноги великі й безформені арештанські черевики й пішли з ординансом.

Вони здивувалися трохи, коли в канцелярії слідчого судді застали господаря з Вільки, що йому вони наробили шкоди. Суддя встав із крісла й наблизившись до братів, сказав:

— Ну, що ж, урвители, ваша справа скінчена. Маєте подякувати судові, що ухвалив не держати вас довше, зважаючи на ваш дитинячий вік. Подякуйте також цьому добродієві, що з уваги на те, що ви призналися до вини,

просив зласкавитися над вами! Вклоніться йому до ніг і поцілуйте його в руки!

Хлопці розплакалися й зробили, що їм велів суддя.

— Суд уважав також на пам'ять вашого батька, що його тут усі знали, і тому ухвалив випустити вас на вільність, давши вам тільки маленьке напiмнення на пам'ятку, щоб ви не приставали з лямпартами¹ й вели порядне життя.

— Нехай світлий суд лише відбере нас із під опіки Войцехової, то ми поправимося — сказав сміливо Владко, кланяючися судді.

— А якщо будемо у Войцехової, то мусимо зійти ще на гірший шлях — додав Начко.

— А то чому? — запитав суддя.

— Вона їсти нам не дає, б'є, з хати наганяє, нашу пенсію бере, а до школи нас посилати не хоче, ані ніякої іншої роботи не вчить, то що маємо робити? — сказав сміливо Владко. — Мусимо йти на чужі картоплі.

— А ви хотіли б ходити до школи? — питав суддя.

— Розуміється — відповіли хлопці.

— А про яку це вони пенсію говорять? — запитав вілецький господар.

— Їх батько був старшим канцеляристом, то по його смерті йде на них третя частина його пенсії аж до їх повноліття.

— А вони вже ходили до школи? — питав дальше той самий господар.

— Були вже в третій класі — сказав суддя. — Маю тут в актах їх свідоцтво, видно, що спосібні хлопці. Доки жила їх мати, то пильнувала

¹ Гультяями.

їх, а як мати померла їм перед роком, то зійшли на пси.

— То прошу пресвітлого суду, — сказав, кланяючися, господар, — якщо пресвітлий суд не мав би нічого проти цього, то я взяв би їх у свою опіку. Я заможний і маю одного синка, їх ровесника, ходить також до третьої класи, то нехай училися б разом. Ліжка мені не залежать і хліба не переїдять; що прийде на них із каси, це також на них оберну, для себе не потрібую нічого, бо мені, богу дякувати, й свого доволі. Якщо вони такі спосібні, як пан суддя кажуть, то й мій хлопець скористає від них. А вже ручу за те, що не позволю їм розлямпартуватися! То вже в цьому моя голова!

— Бачите, лобурі! — сказав суддя, зворушений чесністю селянина, — це той самий чоловік, що його ви обікрали й покалічили! А він ось як хоче поступити з вами! Зараз дякуйте йому й перепросіть за те, що ви йому перед тим наробили! А що до опікунства над цими хлопчиками, — сказав суддя, звертаючися до господаря, — то мусите звернутися до опікунчого суду й там зложити заяву. А ми звідсіль напишемо, щоб відібрати опікунство цій ґрайзлерці, що спровадила дітей на таку злу дорогу. А тепер, мої любі, коли ця справа так гарно полагоджена, мусите ще відібрати те напімнення, яке вам суд призначив, і то перед пошкодованим. Ординансе!

— Слухаю пана судді — сказав ординанс, стаючи в дверях.

— Впровадь сюди цих із клітки!

Хлопці стояли змішані й трохи занепокоєні, споглядаючи то по собі, то на суддю, коли

нараз двері відчинились і увійшло трьох драбів в арештантських мундурах, що з них один держав у руці добре їм знаний канчук із канцелярії керкермайстра.

— Беріть насамперед цього — сказав суддя, вказуючи на Начка — й дайте йому десять!

І заки бідний Начко вспів прийти до себе, вже лежав на лавці витягнений мов струна, один із драбів держав його за голову, другий за ноги, а третій уже й розпочав операцію. Закричав із болю бідний Начко, але це не допомогло йому нічого.

— Не кричи! — сказав до нього Владко. — Не знаєш, що це канцелярія? — Це впімнення розсмішило всіх, але не вибавило ні Начка ні самого Владка від болісної операції, тільки що Владко видержав судом приписану хлосту, мов поліно, ні не писнувши з болю.

— Це мені зух хлопець — сказав їх новий опікун, коли Владко, відібравши кару, встав із лавки. — З цього буде дужий чоловік.

Уклонившись судді, хлопці вийшли. Ординанс завів їх іще раз до казні, щоб віддали скарбові речі. Діда вже не було в казні, — в часі їх непресутности перенесено його до труп'ярні. Керкермайстер, лихий і понурий, велів поздіймати з них арештантське вбрання й віддати їм їх власні лахмани, але що це їм значило тепер, коли їх будучина бодай яко тако була запевнена! В зовсім відміннім настрою, ніж увійшли сюди перед кількома тижнями, опустили брати цей „дім плачу“ й вийшли через вузьку хвіртку — на Галицьку вулицю, де їх новий опікун уже їх очікував. Бачучи сумний стан їх костюмів і їх босі ноги, — бо керкермайстер, злий, що не міг

бодай день іще задержати їх у себе й випитися про останні хвилини діда, випустив їх цілком у тому самому, у чому ввійшли були,—чесний чоловік пішов із ними просто до крамниці та покупував їм дешеві чоботи й убрання, а зложивши ще в опікунчій суді потрібну заяву, удався із своїми новими пупілями¹ на Вільку.

V

Було це восени 1874 року.

Брати Калиновичі займали гарне помешкання при Панській вулиці, на першій поверсі в флігелі, зложене з двох кімнат, сальоника² й кухні. В одній кімнаті була спальня обох братів, у другій зовсім багата бібліотека й робітня, а сальон був zarazом їдальнею. Не зважаючи на те, що це було кавалерське помешкання, то все-таки улаштування було незвичайно густовне й практичне, хоча далеке від усякого фалшивого блиску й пишноти; за те лад усюди був зразковий, чистість, що нічого не лишала собі бажати. Брати Калиновичі, хоча молоді кавалери, вели життя таке правильне й умірковане, що міг би позавидувати їм не один сімейний чоловік. Правда, це не було життя книжкових молів і кабінетових воркотунів,—навпаки, брати радо бували в товариствах чи то в численних приватних домах, чи в казинах і клубах, брали участь у товариських забавах і розвагах, але всюди й у всьому вміли заховувати міру, в усе вносили якийсь відтінок поважної, глибшої думки, що надавала їм

¹ Вихованцями.

² Вітальні.

особливого такту в поведенні й оточувало їх деяким чаром, що вирізнявав їх між масою освіченої молоді столиці.

Брати Калиновичі скінчили саме перед роком університет—Володислав правничий виділ, а Гнат філософічний, і перед місяцем поздавали обидва *summa cum laude*¹ докторські екзамени. Володислав відбув уже судову практику та його прийнято до канцелярії одного з перших львівських адвокатів на адвокатську практику. А Гнат вибрав собі зовсім іншу професію: не думав про педагогічну кар'єру, але маючи вже здавна залюбівання до історії й публіцистики та поробивши ґрунтовні студії над політичним, економічним і умовим станом краю, задумував із новим роком заложити політично-суспільний щоденник, посвячений обороні крайових справ, а зокрема обороні справ сільського люду, й стати сам на чолі цього щоденника як керманіч, редактор і головний співробітник.

Обидва були молоді, пристойні, здорові й спосібні, а крім того заможні й незалежні,—тому не диво, що життя стелилося перед ними, мов брукований битий шлях. Запрошувано їх до всіх кращих домів не тільки вищої інтелігенції, професорів університету, учителів і урядовців, але й маєтного інтелігентного міщанства, і всюди вітано їх радо й вирізнявано їх у не одним напрямку. У гарного полу мали вони також щастя й не одна мати тихцем благала бога, щоб могла котрого з них назвати своїм зятем. А брати всюди й супроти всіх заховувалися з гідністю й тактовно, одначе не за-

¹ З найбільшою похвалою.

буваючи, що були молоді й мали гарячу кров і серце, що так само, як і в інших, бажало вжити розкошів життя. Зав'язувалися також часто любовні зв'язочки, що живіше порушували юнацьку кров, рили силу світлих мрій, але по короткім часі розпливалися незначно, мов рожеві хмарки в літній день.

Правда, нікому з „товариства“ не було таємним, що брати Калиновичі походили з низького роду, що були синами вбогого канцеляриста,—а він знову своєю дорогою був сином убогого українського священика,—що полишившись вчасно сиротами без батька й матері, якийсь час вели життя львівських вуличників і раз навіть увійшли у конфлікт із властями та ближче зазнайомилися з нутрішнім улагодженням криміналу,—все це здавна було відоме від шкільних товаришів Калиновичів і якийсь час деякі занадто горді дами пробували навіть шпигати братів у „товаристві“ натяками на це їх несвітле минуле. Та брати приймали ці шпигання з такою добродушною байдужістю, такі далекі були від того, щоб ображатись або якнебудь іритуватися з цієї причини, й показували таку готовість оповідати соған publico¹ епізоди з свого тодішнього життя, яке називали своєю першою й найтяжчою школою, що незабаром усім відійшла охота якнебудь шпигати їх, а молоді літа братів перестали бути тією понурою хмарою, яка кидала б тінь на теперішність, але, навпаки, стали якоюсь невиразною, трохи навіть романтичною імлою, що на її темнім тлі ще корисніше відбивалися симпатичні постаті братів Калиновичів.

¹ Публічно, прилюдно.

Знали також, що вони були пізніше на утриманні в простого селянина з Вільки, якого й тепер іще оточували своєю вдячністю, обдаровували майже синівським прив'язанням, але й це не шкодило їм в очах „товариства“. Хоча вони були відомі як хлопомани, однак так мало селянського було в їх постатях, поведенні та словах, так уважно й делікатно вміли займати становище, коли зайшла мова про переконання й погляди, що зазначували своє становище з усякою рішучістю, але також і з усякою уміркованістю, ніколи не доходячи до фанатизму й партійного засліплення, ніколи не висловлюючи своїх поглядів визиваючим робом, не кидаючи своїм переконанням нікому в очі. Слухали їх аргументів із усміхом, але не без приємності, тим більше, що в дискусії цього роду запускалися не радо, ніби знехочу. Очевидно, не йшло їм про пропаганду, про швидку зміну чужих переконань, але швидче про старанне відмежування власних. Отже були це, як висловлялися дами з „товариства“, — „хлопомани *comme il faut*“¹, а як говорили муштини, що були більше вправні в політичних справах і вміли цінити вагу аргументів, були це „демократи, що з ними можна говорити“.

Без сумніву, найбільша частину чару, що оточував цих демократів, особливо в очах старших людей, лежала в тій свідомості, що брати Калиновичі — заможні, ба навіть дуже маєтні люди. Звідки вихованці простого селянина з Вільки, що від нього не тільки не дістали нічого крім виховання, але що його, навпаки, не раз іще й сами в пізніших літах підпомагали, —

¹ Як треба, доброго тону.

прийшли до маєтку? Ніхто не знав цього докладно. Через увесь час свого шкільного життя брати заробляли багато приватними лекціями й уже тоді виробили собі популярність і часто приятель і непрошену протекцію в багатьох впливових домах. Вони одягались завжди порядно, навіть елегантно; ані в їх виглядах, ані в мінах, ані в словах ніщо не зраджувало тяжкої боротьби за щоденний хліб. Були в кожному випадку спокійні й певні себе, мов хлопці виховані в найкращих відносинах. Коли вступили на університет, їх відносини ще поправилися: обидва дістали крайові стипендії, що, побіч приватних лекцій, уможливили їм порядне удержання на власну вже руку у Львові, й зібрання добірної та цінної бібліотеки для професійних студій, що їм задумували посвятитися. Вже тоді ніхто з університетських товаришів не попадав якось на думку випитувати їх про маєткові відносини: всі знали, що Калиновичі живуть достатньо, що радо допомагають потребуючим товаришам, але що всі їх засоби це виключно овочі витривалої різномірної праці.

Та по скінченні університету відносини дещо змінилися. Брати дістали з Росії від якогось незнайомого адвоката повідомлення, що стрий їх матері помер, не зробивши заповіту, й полишив значний спадок у готівці й земельних добрах. Адвокат, що йому уряд поручив кураторію спадкової маси, при помочі довгої судової процедури довідався про існування братів і просив їх, щоб із документами, що стверджували б слушність їх претенсій, чим швидше прибували до Росії. Цей лист бачили кілька товаришів, хоча ніхто з них не вмів відчи-

тати його, бо лист був писаний по-російськи. І, дійсно, брати вибралися в дорогу. Забавивши в Росії несповна місяць, повернулися спокійно, як звичайно, не показуючи ніяких ознак радості, ані суму. Коли товариші почали випитуватися їх про спадок, вони відповідали коротко й неохоче, не бажаючи описувати російської процедури, але призналися, що в результаті їх подорож увінчалася добрим успіхом. З відірваних згадок, схоплених протягом розмови, товариші висновували лише стільки певного, що крім Калиновича був іще інший претендент до спадку, і що брати в любовній дорозі довершили поділу тим способом, що претендентові відступили земельні добра, а собі задержали готовий капітал. Скільки виносив цей капітал, цього ніхто ніколи від братів не довідався докладно: деякі говорили про сотки тисяч, інші скептики заледве про кілька тисяч. Сами брати, коли подібні чутки оббивались об їх уха, усміхались і здвигали плечима, немов уважали б це за річ негідну ближчого пояснення. А коли часом якісь недискретні вустонька налягали надто вперто на них, щоб вияснили цей темний пункт, брати завсіди вміли вислизнутися зручним висловом, наприклад у роді загальника, що „вистачить на наше життя“, або що „не гроші надають вартости людині, але людина грошам“, і що „всякий капітал тоді лише має вартість для людства, якщо обертається на корисні для людства речі, а в противнім разі стає тільки молохом, що пожирає тисячі жертв, але не творить нічого живого“. Гарні це були думки, але ані не були нові, ані не становили відповіді на питання. Щойно, коли розійшлася звістка,

що один із Калиновичів задумує видавати на власну руку щоденник, коли зраховано, скільки таке підприємство вже від першого кроку коштує: сама кавція¹ 6000 зол., наєм льокалю, друкарня, співробітники, адміністрація, кольпортери, й бог там іще знає що,—коли розважили, що Гнат Калинович надто розважний, щоб не вкидати в це підприємство всього свого маєтку, й що Володислав Калинович мусить мати бодай друге стільки що Гнат,—то гарячі уми й живі уяви різних, приятелів і приятельок із усякою математичною докладністю обраховували маєток обох братів—одні на 100, другі на 200, а інші навіть на 300 тисяч зол. Отже, не диво, що Калиновичі стали найінтереснішими юнаками в сальонах інтелігентного товариства. Найвища сметанка, маґнатське, аристократичне товариство держалося, як завсіди, в своїм тіснім, замкненом кружку,—дістатися в цей окремий і взагалі для них непривабливий світ брати ані не старались ані не бажали.

Саме вибила шоста на бернадинській вежі; вже смерклося зовсім. У сальонику й кімнатах братів Калиновичів палилося кілька ламп і свічок, крутилася стара кухарка, що служила їм разом за господиню й прислугу; крім старої Миколайової крутився також найнятий з ресторану кельнер і ще один, так само лише на сьогоднішній вечір найнятий слуга, уставляючи столи й крісла, розвішуючи у відповідних місцях лампи, переносячи крісла й софи. Кухарка позастелювала столи й потім пішла до комоди по сервети, коли тим часом кельнер

¹ Застава.

розкладав на креденсі принесені з ресторану талірки, півмиски, ножі, ложки й виделка. Тимчасом брати уладжували в своїй спальні все, що було потрібним, щоб хвильово перемінити її на елегантну курильню, де все приготовано, що розвеселяє серце пристрасного курця.

— Скільки накрить, властиво, звелите, панове, приготувити?—запитала Миколайова з сусідньої кімнати, з відтінком неохоти й роздраження в голосі.

— Двадцять, Миколайово, двадцять—сказав лагідно Владко.— Але на всякий випадок не зашкодить, як матимете ще з п'ять накрить і порцій в резерві. Двадцять панів нам обіцялось, але може збереться їх і більше.

Миколайова відійшла, мурмотячи щось під носом і підозріливо пильнуючи очима чужих слуг, що були такі звинні, мов вивірки, й зиркали так по-зłodійськи, мов сороки.

— І пощо саме мої панове мусять збирати в себе стільки всякої голоти?—мурмотала стара кухарка, перебираючи білизну в комоді.— Давай цьому їсти й пити та всякі вигоди! Нароблять тут крику, сміття, непорядку, диму й спіток, і, їй богу, не знаю, на що це все придалося. Чей же ж то мої панове, богу дякувати, не такі, щоб потребували стояти про ласку цієї різної голоти. Певно мають стільки, що могли б закупити їх усіх із душею й тілом. Ба, коли то молодість ніколи не розважить, що старому може це бути за трудне на його старі кості! „Мусимо, Миколайово, поставитися! Матимемо гості!“— і маєш, бабо, празник. Стався, Миколайово! Старайся, щоб усього було подостатком, і їди, й пива, й вина, й

цигарок, і накрить, і крісель, і талірок і начинь і бог не знає чого ще. А все це на моїй голові, бо чей же сами панове цим не займатимуться, мають що іншого до роботи. Га, що ж маю робити, нехай і так буде. Побачимо, чи стара Миколайова не потрапить іще вистачити за дві молоді мудрагельки сьогоднішніх часів.

Заки ще пороблено всі приготування, почали сходитися гості, що їх запросили брати на товариську вечірку. Не була то вже перша вечірка, що вони її справили, але перша, що на неї запрошено таке численне й різнородне товариство. Були тут адвокати й урядовці, конципієнти й ад'юнкти, а навіть один радник крайового суду. Було дальше кілька денникарів і письменників і кілька соймових послів, а між ними два українські священики. Переважна частина цих людей зналася між собою; деякі приходили групами і, чи то сидячи в сальоні, чи й проходжуючися по сусідніх кімнатах, продовжали початі на вулиці розмови. Брати вітали сердечно входячих, і уважним оком слідили за групами, що розмовляли, як також за тими, що сиділи мовчки. Тут один, там другий із них старавсь якимсь зручним висловом піддержати розмову, знайомити між собою людей, що перший раз прибули, й увести свіжі елементи в конверзацію.

— Слухай, Владку, що це у вас сьогодні за таке збіговище? — запитав Владка потиху один адвокатський конципієнт, пару років від Владка старший, що йому лишалося вже лише чотири роки практики до відкриття власної адвокатської канцелярії.

— Що ж, брате, — сказав Владко. — Вступаємо в нове життя, де доведеться нам стикатися

з різними елементами. Отже, ми хотіли освятити цей вступ таким пам'ятковим бенкетом, який дав би нам у мініатюрі картину цього життя й цих елементів.

— Нехай вас чорти візьмуть! — крикнув конципієнт і засміявся голосно. — Отже, ми всі маємо бути для вас немов ілюстрацією в гумористичній книжці! Кланяюсь покірно!

— Ну, що ж, брате, — відповів спокійно Владко, стискаючи йому руку, — дивлячися на річ із цього боку, то всі ми є рівночасно ілюстраціями для інших і спектаторами для себе. Придивися цьому альбумові ілюстрацій, що його тут маєш перед собою, може й ти щось скористаєш.

— Щодо мене, то не маєш чого побоюватися! — сказав конципієнт. — Я маю свою ціль на оці. Хочу здобути зичливість пана радника, а за його посередництвом вдертися в серденько його доньки. А гарну має донечку, їй богу! І з посагом, розуміється. Варто труду й заходів, щоб цю справу зреферувати з успіхом. А може ти міг би що мені допомогти?

— З найбільшою охотою, — сказав Владко, — хоча не знаю ще, яким способом міг би я це зробити. З радником знаюся, але не так близько, щоб я міг мати вплив на його семейні справи. А втім, це все залежить від обставин.

— Прошу тебе, не забувай про це! — сказав конципієнт і, стиснувши гаряче руку Владка, пішов до іншої групи.

— А, ґратуюю вам, ґратуюю! — мовив до Начка сивий, розчухраний редактор, весело потрясаючи руку юнака. — Це честь для нашого стану, якщо такі молоді й спосібні люди посвячують для нього свою кар'єру, свій час і капітал.

— Що ж, пане редакторе, — відповів Начко, — кожний шукає шляху, який йому найдогідніший для його цілей. Називати це посвяченням то, на мою думку, надужиття великого слова.

— Ей, ви молоді, молоді — сказав хитаючи головою редактор. — Здається вам, що як ви виберете шлях, який вам хвильово подобається, то він також буде найдогіднішим. А наш шлях, ласкавий пане, зовсім не встелений рожами!

— Чи ж я жадаю цього? — додав Начко.

— Тепер може ви ще не жадаєте — сказав понуро редактор. — Тепер ви ще молоді, в повнім розцвіті сил і сподівань. Але що ви скажете, якщо ви так, як я, стеряєте тридцять літ у цім ремеслі? Угнеться хребет під тягаром дрібної праці, що не лишає по собі ніякого глибшого сліду. Передчасно посивіє волосся від журби й гризот і з приводу справ, що в іншій стані ані не перейшли б чоловікові через думку, що не мають найменшого зв'язку з власними його інтересами. А що найсумніше, мій милий пане, то те, що перебувши цей довгий, тернистий шлях, станеш, оглянешся думкою назад, і що ж побачиш? Ми вийшли з безтямности, топтали стежку по безтямності й доходимо мало що не до того самого пункту, що з нього ми вийшли.

— Ні, пане редакторе, — сказав поважно Начко, — думаю, що так категорично не можна цього твердити. Чей же вступаючи на який-небудь шлях, а тим більше на такий *par excellence*¹ публічний шлях, як публіцистичний, кожна думаюча людина мусить мати ясно зформульовану програму, ціль своєї діяльності

¹ В повнім значенні цього слова, в найвищій ступені.

ясно визначені шляхи, вироблені погляди, рішучі симпатії!

— Те-те-те,— сказав старий редактор, махнувши рукою,— трапляється й так, що не один вступаючи до газетярського ремесла, дійсно вносить із собою якусь програму, якісь ідеали. Але на довго цього не вистачить. Рветься чоловік, завдає собі труда, доказує, аргументує, повчає, а нарешті опускає руки, переконавшись, що цих його кров'ю й нервами писаних статей майже ніхто не читає, а якщо хто читає, то хіба певно не передумає, не прочує й не витягне з них понук до діла.

Начко з недовір'ям перехилив голову наліво й усміхнувся.

— Ну, пане редакторе, якщо так є, то признайте, що не варто бути денникарем. Краще шити чоботи або каміння товкти.

— Як для кого, мій ласкавий пане, як для кого! Я, наприклад, так уже втягнувся в це ярмо, що покинути його значило б для мене хіба перестати жити.

— Але ж то чей же можна зійти з розуму, роблячи день у день роботу, що про неї згори мається переконання, що вона на ніщо не придалася.

— Вибачте, ласкавий пане, цього я не говорив!— живо крикнув редактор.— Двоояким може бути розуміння істоти денникарства. Одні розуміють його як учителя й просвітника суспільності, уявляючи собі в простоті духа, що можуть вплинути на суспільність, вироблювати її смак і переконання, вести її до цілей, які в непорочній, теоретичній світлості блищать перед їх уявою. Другі розуміють цю річ далеко скромніше. Не пнучись на трибуну, що

до неї не чують у собі спосібностей, вони є лише слугами своєї суспільности, сповняють усяку суспільну функцію, заспокоюючи цікавість, задовольняючи смаки й уподобання тієї маси, що з неї живуть. Їх гаслом є те, що сказав безсмертний Дікенс: „Давайте цим дітям факти, тільки факти, як найбільше фактів!“ Може ви назвете це деградацією людської гідности,—бо є й такі, що щось подібне бачуть у цім другім розумінні денникарської служби. Та я не бачу в цім нічого лихого. Не можемо бути вчителями й законодавцями,—будьмо репортерами!

Товариство поділилося на групи, зайняті живою розмовою. Група правників, особливо молодших, помалу зосередилася коло судового радника, що оповідав про новий аграрний бунт у товмацькім повіті, де баби з коцюбами довгий час ставили опір двом компаніям війська, що прийшли на село з ціллю екзекуції з причини насильства громади над дідичем із того приводу, що вона цілком програла довголітній і кошовний сервітутовий процес. Не зважаючи на опір бабів, вояки зайняли село, знищили його вповні в часі чотиритижневого побуту, а тридцять осіб обох полів арештовано й посаджено в тутешнім криміналі під закидом „злочину заворушення публічного спокою й порядку та чинного опору владам“.

— Одно тільки дивує мене,—сказав радник до Владка,—яким способом ваш адвокат прийняв їх оборону.

— А це чому? — запитав Владко з цілком наївною міною.

— Розуміється, маю всякий респект перед спосібностями пана меценаса,—сказав рад-

ник,—але наскільки знаю, це перша селянська справа, що оборони її він піднявся з власної охоти. Тут мусить дійсно заходити якась незвичайна комплікація, тим більше, що як кажуть, економічно село майже зовсім зруйноване, а тому про такий гонорар, до яких привик ваш меценас, тут ані мови не може бути.

—Комплікація заходить хіба настільки,—відповів спокійно Владко,—що сіть інтриг і надужить, які попхнули люд до ексцесів, дійсно обурююча. А щодо гонорару, то маю те переконання, що інтерес мого пана меценаса цілком не потерпить на цій справі. Ціле село заявило дивну одностудність і солідарність у цій справі... „Щоб ми мали всі запродатися у неволю, то запродамося, а своїх оборонимо з тюрми“. Сам на власні вуха я чув ці слова.

В іншій групі розводивсь український священник і заразом соймовий посол про минулу сесію крайового сойму.

—Я русин, пане добродію, й не соромлюсь цього—промовляв цей високошановний священник і представник народу.—Наш святий греко-католицький обряд над усе дорогий мені. Але цього, пане добродію, не можу зрозуміти, що діється в цім нашім краю та в соймі. Ці вічні сварки й спори про народність, про мову! Мій боже, ніби то ми не всі віримо в одного бога! Ніби то пан-біг створив нас одних поляками, а других русинами на те, щоб ми з цієї причини одні одним розбивали лоби? А мені все здається, що одна є причина всієї цієї колотнечі—конституція. Нащо нам її? Чи ж ми не жили спокійно без неї, хвалячи бога й слухаючи влади? Що нам мішатися до управи, коли цього не вчено нас у школах і, правду

кажучи, не маємо поняття про цю штуку. Нехай управляють ті, що їх бог поставив при кермі, а ми слухаймо їх і сповнюймо кожний свої обов'язки в нашій обсязі. Доки не було цієї нещасливої конституції, ми не мали також національних сварок, була згода й братерська любов. А тепер, вірте мені, панство, йде до що раз гіршого. Ось у минулім році переформували ухвалу руської гімназії? Пощо їм цього? Йй богу, ніколи не міг я зрозуміти. Пощо селянам гімназії? А священники можуть добрі виходити й з німецьких і з польських заведень. І кому де на світі може придатися руська мова? Ні, щоб лише полякам на злість! Ну, пане добродію, моє сумління не дозволяло мені голосувати за таким згубним внесенням! Тому я вийшов із залі в часі голосування, й цим пишаюся. А наш цісар, ласкавий і добрий, думає собі: ви наперлися, отже майте собі цю гімназію! Отже й санкціонував цю ухвалу. Але я ніколи не дозволю спокуситися, щоб я мав посилати свої діти до цього заведення. Я хочу, щоб мої діти, пане добродію, дали собі раду в світі, й посилаю їх до німецької гімназії. З німецькою мовою, пане добродію, сьогодні цілий світ можна зійти, а з руською куди рушишся? Ні, я думаю, що ми ще не дозріли до конституції. Може вона десь там в Англії або Швайцарії добра, але для нас це загострий напитек. І згоди народностей у нас не буде, доки в усіх школах, почавши від нормальних, і в усіх урядах, не буде знову повернена німецька мова. Ні полякам, ні русинам не буде кривди, не матимуть чого завидувати одні одним. Хлопи по селах можуть мати собі свою хлопську мову в своїх шкілках — руську й

мазурську; а що не будуть знати по німецьки, не прийматимуть їх до вищих шкіл, вони не пнутимуться на ту драбину, що на неї не повинні п'ятися, й матимемо як найкращий порядок і суспільну гармонію.

Цю мову прийняли слухачі мовчки, але з виразом якоїсь тривоги, якогось несупокою на обличчі, немов би раптом спостерегли, що замість на вигідних плетених кріслах сидять на муравлищах. Мовчанку перервав український денникар, ще молодий чоловік, високий і худий, що сидів досі тихо, лише нервовим дрижанням уст, морщенням брів і нетерпеливими рухами рук зраджуючи почування, що кипіли в його середині. Він відіззався відразу сильно, пристрасно й в міру того, як говорив, його чорні очі розтлівалися понурим блиском, мов у маняка-фанатика.

— Згода, згода! Добре, нехай буде згода! Але що це згода? Згода це міст. А де ставиться міст? Де є береги й безодня, що їх розділює. Всі віримо в одного бога, це правда. Але чей же й німець вірить у того самого бога. А чому саме він нас має брати за лоби, а не ми його? А якщо я не маю що їсти, то ви, отче, не дасте мені свого шматка, хоч вірите в того самого бога, що й я. Що то говорити про мир, доки війна не скінчена? Конституція це змога чесної, відкритої боротьби. Цісар дав нам її, цісар хотів, щоб ми боролися. Спробуйте своїх сил! Хто з вас сильніший, той дістане більше, бо сам собі більше візьме. А про згоду нема ніякого параграфу. Це пуста балаканка. А я все повторюю: ніякої згоди, доки поляки не становитимуть один берег, а русини другий, а між нами — безодня. Інакше

згода буде забагненням. Тоді коли так станемо напроти себе, кожна сторона в усій повноті своїх прав і сил, а покажеться нам потреба мосту, то й міст собі збудуємо!

Шум і гамір іскристою хвилею уносився над товариством. Не зважаючи на окрему курильню, обидві кімнати й сальоник тонули в клубах диму. Товариство було в комплекті, отже господарі перервали дальшу дискусію й попросили гостей до заставленої вечері. Одна за однією тиснулися групи до стола, не розходячись і займаючи місця свобідно, де кому подобалось. Лише судового радника й обох послів попросили брати зайняти найвищі місця, а втім це їм належалося з самого віку.

Вечеря була достатня й добре приладжена. Не недоставало також ані горілок, ані вина, а при тій повній свободі, яка панувала в товаристві, розмови, розпочаті перед тим, не переривалися й за столом, хоча з необхідности розприслися ще на менші групки прямих сусідів. Гамір ставав що раз більше оживленим; з багатьох боків сипалися жарти й дотепи, що ними, мов м'ячами, кидано з одного боку стола на другий, з уст до вуст.

Тільки пан радник мовчав, затоплений у глибокій задумі. Нарешті, коли останні тарілки забрано з стола й наповнено келішки вином, він задзвонив ножем об свій келішок і піднісся з крісла.

— Пст! Пст! Silentium¹! — почулося з різних боків і в сальоні залягла хвильова тиша. Пан радник оперся обома руками об стіл і, кивнувши пару разів головою, почав суворим голосом:

¹ Мовчанка.

— В імені його цісарсько-королівської величності...

Усе товариство порснуло сміхом, що його надаремно старалися вдержати. Перестрашений суддя витріщив очі на збори й щойно в цій хвилині пригадав собі, що він не є в залі суду й не має читати вироку.

— А, вибачте! — гукнув змішаний. — Вельми шановні збори! Чи то, перепрошую, мої панове!

Малий пустотливий чортик, званий усміхом, немов докучлива муха, літав від крісла до крісла й, куди лише він перелетів, підносилися руки до вуст і схилялися голови до шклянок, щоб здержати або насилу сховати регіт, що виривався з їх грудей.

— Мої панове — повторив пан радник, підносячи голос і обкидуючи ціле товариство суворим, трохи не сердитим зором. — Не знаю, що тут такого смішного. І думаю, що моє становище, мій вік, мої... мої... Ну, та менше про це. Що то я хотів сказати? А?

І пан радник озирнувся довкола себе й дуже уважно подивився поза себе, немов би саме там сховалося те, що він хотів сказати.

— Ага—сказав пан радник, випростовуючися знову. — Я хотів висказати всі наші, як називається, цього... кінчачи словами: многая літа нашим любим господарям, панам докторам Калиновичам!

І він підніс свій келішок, а за ним зробили це всі, душачися від сміху. Випито тост, а пан радник ніби оживлений, почав виголошувати середину промови, що її початок і кінець так зручно зв'язав в один вузол.

— Бо то, прошу панів, я не є промовцем, але так мені здається (ледве здержаний сміх

серед товариства). А саме, шукаю причини наших сьогоднішніх зборів, і здається мені, що найкраще вияснять нам її самі наші любі господарі. (Сальва голосного сміху, покрита кількома окликами: славно, славно!). Лише від одного не можу здержатися. Мушу заявити тут перед усіма й кожним зокрема, що таких талановитих, таких гідних і великонадійних молодих людей, як наші господарі, досі я не зустрічав. Думаю, що не посудите мене, панове, в пересаді, якщо назву їх цвітом нашої молоді, надією нашої надії.

— Славно, славно! Дуже славно!—залунали з усіх боків гучні оклики, ледве покриваючи ще гучніший сміх. Майже всі гості юрбою оточили пана радника, штовхаючи келішками об його келішок і гратулюючи йому цієї світлої промови, що її дійсно не можна наслідувати. А в тім пан радник був відомий із своєї слабости виголошувати тости й ще з більшої слабости їх стилізувати, але сьогодні—такий був загальний голос публічної opinio—сам себе перевищив.

— Шановні й любі гості!—сказав Начко, коли товариство знов утихло й наповнило келішки.— Ми дозволили собі запросити вас сьогодні в наші скромні пороги з нагоди нашого вступлення на арену публічної діяльності. Прийміть сердешну подяку за те, що ви не погордили запросинами молодих, невідомих і нічим не заслужених людей. За великі також були б наші претенсії, коли б ми хотіли трудити вас лише в тій цілі, щоб вашою присутністю відзначити факт, що має тільки для нас двох чисто особисте значіння. Запрошуючи вас сюди сьогодні, ми мали трохи

ширшу ціль на думці. Цю саме ціль хотів би я, шановні панове, піддати вашому обміркованню.

— Слухаємо, слухаємо! — відізваалося кілька голосів, коли тимчасом більша частина товариства сиділа мовчки з похиленими головами або й, крутячи кульки з хліба, трохи нетерпеливо поглядала на промовця, немов би говорячи йому зором: тільки бійся бога, не нудь довго!

— Ми молоді, — мовив Начко, — мало маємо життєвої практики, але зате може більше й живіше відчуваємо це життя. Бодай його від'ємні боки живіше нас дотикають. А за найбільше від'ємний бік нашого галицького життя ми уважаємо апатію до публічних справ, неохоту до критики й аналізу цих справ і якусь фаталістичну покірність волі долі, — чи то цю долю уявляємо собі в постаті уряду, чи граду або зібраних рік, чи й староства, жандармів і поліції. Щоб не ми, щоб хто інший за нас зробив, про нас дбав, нами опікувався! Нехай цей інший вкорочує наші права, визискує наші інтереси, щоб тільки й нам при тім позволив яко тако дихати, — будемо задоволені. Мої панове, цей умовий стан нашої суспільности можна історично в'яснити, так як можна в'яснити генезу кожної хвороби й ненормальности. Але усправедливити його не можна. Покинути його хоча б без спроб зарадити, протиділати — було б гріхом проти теперішности й потомности.

— А гарно бестія говорить! — шептав до свого сусіда на пів уже п'яний адвокатський конципієнт, усміхаючись і штовхаючи сусіда ліктем.

— Das hat, пане добродію, Fuss und Kopf¹, що він говорить — сказав нахиляючися до радника, священник посол, завзятий противник конституції.

— Ет, перекинчики! — шепнув згіржливо фанатичний український денникар до свого мовчазного сусіда, очевидно, також українця.

— Ну, але що ж на це зарадити — залунав із противного кінця стола могутній голос старого редактора!

— Саме й про це ходить — сказав Начко. — Яке є лікарство против апатії? Живо й постійно займатися публічними справами. А що живо зайнятися справами не можна наказати нікому, лише собі самому, що в інших це зайняття треба звільна розбуджувати й постійно піддержувати згідно з усякими правилами педагогії, тому, мої панове, накажімо його передовсім собі сами! Даймо тут собі святе слово, скільки нас тут є, представники найрізніших галузей крайової інтелігенції й різних народностей, — даймо собі слово, що відсьогодні всякі приватні справи підпорядкуємо публічній справі, що словом і прикладом кожний у своїм оточенні будемо розбуджувати інтерес до цих справ, інформуватися пильно про їх хід і інформувати інших, висвітлювати їх значення й повставати відкрито й голосно против усякого надуживання й визискування їх для приватних цілей. Зав'яжімо сьогодні, панове, не товариство, але братерський союз против апатії, що в нас панує!

Цю промову, виголошену гаряче й переконуючо, прийнято загальною мовчанкою. Така

¹ Це має ноги й голову.

незвичайна й несподівана була річ, хоча від цих хлопоманів можна було завсіди сподіватися чогось подібного. Деякі гості знайшлися формально в клопотнім положенні супроти цього проекту. Пан радник раптом почервонів увесь і почав жалувати в душі, що прийшов на цю вечерю, а нарешті, не встаючи з місця та вліпивши суворий зір у Начка, сказав, силкуючися на жартівливий тон:

— Ей, пане Гнате! Щось то мені цей союз пахне таємним товариством, а ви знаєте, що це строго заборонене.

— Але ж, пане раднику,— відповів спокійно Владко, виручуючи брата,— адже поняття таємного товариства мусить мати якісь знамена. А тут про ніщо подібного й мови немає. Попросту ходить про те, щоб кожний із нас перед своїм сумлінням дав слово причинюватися по змозі до оживлення й вияснення публічної opinio в краю. Ані в меті, ані в засобах, що ми їх предкладаємо, немає ні крихти нічого лихого.

— Згода з вами! — крикнув старий редактор із противного кінця стола й простягнув праву руку до братів. — Такий моральний союз представників нашої інтелігенції може стати тією одробиною квасу, яка з часом заквасить усе тісто. Згода, молоді приятелі, щасть боже! Про мою поміч і прихильність для цієї цілі не можете навіть сумніватися, бо це чей же від тридцятьох років моє постійне ремесло.

— І ми також готові подати руки на цей союз,— сказав український редактор, вказуючи на себе та свого мовчазного товариша,— але тільки під Однією умовою, що на підставі цієї нашої згоди не потягнуть нас до ніякої

іншої згоди з поляками. Для нас найважливішою публічною справою є будження почуття самостійності Руси — однієї великої й могутньої Руси від Тиси до Амура!

— Вибачте, від Тиси до Есмані! — відіззався раптом мовчазний товариш сердитим тоном, перериваючи редакторів, що з дивуванням і обуренням подивився на свого товариша, немов би нараз відкрив у ньому найзавзятішого ворога.

— Вибачте, — закричав дуже сильним голосом священник посол, — як австрієць і греко-католик я радив би панам говорити лише про нашу святу Галицьку Русь.

— О, я перепрошую, сильно перепрошую! — крикнув пан радник серед шуму та сміху, викликаного при цих поправках, підносячись у кріслі й опершись об стіл обома руками. — Заявляю згори, що до такого союзу належати не можу й про ніщо слухати не хочу. Я є, прошу панів, цісарсько-королівським урядовцем і нічим більше. Єдиною справою, і публічною і приватною, що має інтересувати мене в моїм житті, є бюрові справи, а поза ними абсолютно про ніщо знати не бажаю.

— Але ж пане суддью, ла...скавий па...не! — сказав, перехиляючися через стіл, напів п'яний адвокатський конципієнт язиком, що трохи плутався. — Нехай па...пан суддя так цим не іриту...ються. Це все бля...бляга, жарт цих почтивих хлопча...пчаків. Ха-ха-ха! Ходи сюди, Начку, нехай обійму тебе! Жартуєш, мов сто чортів, їй богу!

Ця увага, висказана голосно й зовсім щиро, викликала в одній частині товариства замішання й заклопотання, в іншій пустий сміх.

Гості почали вставати з місць, відсувати з шумом крісла, посипались уваги, дотинки й жарти, повстав шум, що в нім не легко було розрізнити, хто що говорив. Очевидно, більшість напrawdę уважала проєкт Начка за простий епізод, за вплив доброго гумору, що йому не треба приписувати поважнішого значіння. Не могли також господарі сами перед собою заперечити, що Начкова промова по-псувала трохи веселий настрій товариства, а особливо розстроїла судового радника, що не зважаючи на всякі налягання, попросив товариство та господарів і пішов у дуже нерожевім гуморі. Так само й групка українців зиркала на себе один на одного з недовір'ям і розбіглась у різні боки сальону, щоб зовсім не зустрічатися. Але всі ці сумні об'яви не могли здержати братів від виконання того, що задумали. Отже, коли товариство знов розсілося групами в сальоні коло позаставлюваних столів, і поналивано знову вина, Владко попросив голосу. З деяким несупокоем подивилися по собі старші члени товариства, коли він почав говорити.

— Мої панове, — сказав Владко. — Бачу, що наш проєкт, який виловив мій брат, знайшов серед вас неособливе щастя. Смутило б це мене, коли б я міг припускати, що сталося це саме з причини тієї самої апатії для життєвих справ, против якої наш проєкт закликає вас до боротьби. Одначе я думаю, що воно так не є. Думаю, що єдиною причиною є те, що мій брат не все ще сказав, що він мав на думці.

— Маєш, бабо, празник! Нам і цього забагато, а він іще більше хоче! — гукнув конди-п'єнт, але його втихомирено.

— Щоб вилікувати хворобу, треба дійти її причини. Усунувши причину, усунемо й саму хворобу. А запитаймося ж сумлінно, мої панове, яка причина апатії до публічних справ, що огортає нашу інтелігенцію? Звідки походить те наше засклеплення, та тіснота й застарілість поглядів, що на неї слушно жалуються всі сторонні люди, котрі мають із нами діло? На мою думку, одно лиш є джерело цієї хвороби — глибока прірва, що існує між нашою інтелігенцією й простим працюючим людом. Традиції шляхетської виключности, мої панове, що щодо них світліші уми в нас уже в XVIII віці відчували, що вони пережилися, під щасливим скептром Габсбургів у нашім закутку переховалися живо досі та вросли глибоко в серця й уми всіх інтелігентних людей. Живемо в тій солодкій омані, що інтелігенція це не тільки цвіт народу, але що вона сама для себе є цілим народом, сама собі є ціллю, а цей простий селянин, робітник то хіба підстілка, навіз, що на ньому цей цвіт повинен вицвісти. І замість бачити в ньому брата, людину, з людським почуванням, людськими бажаннями й рівними правами — нехтуємо ним, мовневільником. За що? бо він темний. Але хто ж тому винен, що він темний, як не інтелігенція, що не освітила його? Вірте мені, мої панове, те, що в нас величається назвою інтелігенції, так довго буде плівкою, а не цвітом народу, доки не пізнає й усією своєю істотою не почує, що цвіт повинен перемінюватися в овоч, що кому більше дано, від того більше жадають, а хто коштом суспільности, коштом робучого люду одержав більшу освіту, повинен також більше працювати на користь суспільности,

щоб із лихвою вернути людові те, що він видав на його освіту. Союз, що ми проектуємо його, мої панове, повинен мати джерело не в філантропійнім сентименталізмі. То не милостиня, що ми її від вас жадаємо,—то повинно бути впливом глибокого й щирого почуття обов'язку.

— Але ж, пане, це соціяліст!—скрикнув старий редактор.

— Отже ми маємо бути слугами селян і шевців?—з різних боків почулися роздразнені голоси.

— Так, мої панове!—сказав Владко рішуче.—Тоді лише сповнимо свій святий обов'язок, коли віддамо всю свою силу, все своє життя на службу інтересів народньої маси. І вірте мені, панове, доки це розуміння публічної справи яко народньої справи не побідить, доти матимемо конституцію для армії, для міністрів і парляментів, а автономію для крайового віділу й для повітових рад, а не для люду,—так довго пануватиме у нас апатія, тіснота поглядів, згнилизна й корупція. А служити—все життя, всією силою служити селянам і шевцям, як хтось із вас висловився, це не сором, мої панове, бо це й лише це значить служити своєму рідному краю.

— Ну, що цього, то вже занадто,—сказав старий редактор.—Таких крайніх поглядів іще не трапилось мені чути в моїм житті.

— Пане Володиславе,—сказав із гірким докором отець посол, вліпивши суворий зір в обличчі Владка.—Мудро говорили ви нам тут, тільки ви забули на одну й найважливішу річ. Першим і найважливішим завданням кожної людини, кожного християнина є служити богові

й церкві. Шукайте передовсім божого царства, а все інше додасться вам у придатку.

— Ні, їй богу, ця прелекція варта дійсного лаврового він...вінця — сказав адвокатський конципієнт, лише з трудом удержуючи свою отяжілу голову на плечах. — Па...пане докторе, па...пане Володиславе! Нехай мене пі...півуть чор...ти, ви переконали мене зов...зовсім! Має...єте мою руку! Приступаю до ва...вашого союзу. Але під тією у...умовою, щоб ви на ко...кожнім засіданні таку промову ви...виголосили! — І з трудом уставши з крісла, він підійшов до Владка, простягаючи руку до нього.

— Ні, любий товаришу, — відповів із усмішкою Владко. — Вашу руку приймемо аж завтра, але під тією умовою, що ви пригадаєте собі докладно, про що сьогодні була мова.

— Нехай тебе чорти! — сказав конципієнт, — я не знав, що крім вимови маєш також пучку до...дотепу. Трошечки, трошечки, але маєш. Гра...гратулюю!

Лиш один мовчазний українець, той самий, що ректифікував гряниці Руси від Тиси до Есмані, наблизився в часі загального гамору до Начка й сказав йому потиху:

— Справді симпатизую з вами обома. Я народовець і бажав би бачити свій нарід щасливим, самостійним. Та признаюся, що те, що ваш брат говорив про службу людові, видається мені трохи парадоксальним. Отже, замість розвивати науку, двигати наперед знання й поступ, маємо всі запрягтися в ярмо й тягнути наперед ці мільйонові темні товпи?

— Так, пане, — відповів коротко Начко.

— А чи не буде це поворотом цивілізації назад?

— Перепрошую вас, пане,—відповів Начко,— яку науку двигаете ви наперед?

Тихий народовець змішався трохи.

— Ну, прошу вас, пане,—відповів він заги-
куючись,—ви замість простої й ясної відповіді
перекидаєте питання на особисте поле.

— Вибачте, пане,—відповів Начко.— Пере-
кидаю його саме на те поле, на яким воно
властиво повинно стояти. Людина, що двигает
наперед науку, працює над великими й пожи-
точними винаходами, вже тим самим працює
для суспільности, для цивілізації й для народу.
Та скільки то маємо таких людей? А підши-
ватися під прапор науки й цивілізації, щоб
ним закривати власну нікчемність і брак по-
чуття свого обов'язку перед народом, то прошу
вас, пане, просто безсумлінність. Лиш не ува-
жаймося чимсь надто великим і добрим, щоб
наперекір нашому переконанню не осудила
нас історія.

Тихий народовець відійшов іще більше змі-
шаний і до самого кінця сидів у самотнім куті
й мовчав мов залятий.

Гумор товариства був рішуче попсований.
Сиділи, допивали вино, розмовляли, але сква-
шені, мов ті діти, що їм замість присмаків по-
казано різку. Деякі силкувалися піддержати
дискусію про предмет, що його порушили
брати Калиновичі, але дискусія не йшла.

— Чи ви й свій щоденник думаєте вида-
вати в такому дусі?—запитав Начка старий
редактор.

— Розуміється—відповів він.

— Але цього не знаю, як це вам пове-
деться—сказав ветеран, здвигаючи плечима.—
Трудний це й небезпечний шлях.

— Щодо цього я й не роблю собі ніякої ілюзії—сказав Начко.—А в тім від вас, ласкавий пане,—додав він із усміхом,—маю слово, що будете помічні мені.

— Від мене?—з тривогою скрикнув високошановний ветеран.—Ні, добродію! Щодо боротьби проти публічної апатії—згода! Але ця червона хлопоманія вашого брата, ця служба простому народові, що моєї газети ані не знає ані не читає, то... *padam do póg!*

— Але ж зрозумійте, шановний пане, що таким робом, що так висловлюся, ви хапаєте хвіст, а не хочете голови. Апатія це лиш один із об'явів цього відосібнення інтелігенції від люду. Замуруймо джерело лиха, то й багна довкола нього не буде.

— Що ж, муруйте, панове, муруйте,—сказав старий, хитаючи головою,—але я вже за старий, щоб я робив це спільно з вами. Признаюся, що навіть вашої логіки не розумію.

Було вже пізно вночі, і хоч іншими часами подібні товариства сиділи ще далеко довше в цім теплім і густовнім сальонику, то сьогодні раптом мов на змову всі зиркнули на годинники й вирішили, що треба мандрувати до домів. Вийшли, попрощавшись із господарями й виведені службою з свічками.

— Е, що там, теревені-вені!—чув Владко з сходів голос підохоченого конципієнта.—Ану, панове, хто йде зо мною до Добровольського на три коньяки?

— Я, я, я!—відізвалося кілька голосів саме з тих, що їм перед хвилиною було найквапніше вертати додому.

З гірким усміхом на вустах Владко повернув до кімнати.

— Ну, що ж, Начку, як думаєш, кепський початок нашої публічної діяльності?—запитав із жалем у голосі Владко.

— Що ж із цього, що кепський, — відповів спокійно Начко, — але все-таки не гірший, ніж ми згори сподівалися.

— Пишна сцена з галицької... людської комедії—іронізував далі Владко.—Так пластично відзеркалився кожний із них з своїм характером, з своїми поглядами та з своїм сумлінням, що дійсно краще їй не треба. Та для нас це слаба потіха.

— Пересаджуєш, брате, — сказав Начко. — Завсіди треба припускати, що в кожній людині під грубою верствою незмитого життєвого бруду, егоїстичних нагніток і дурних привичок тліє неvigасла іскра божого вогню й що ледаживий подмук, не раз зовсім несподівано, може достачити їй поживи, роздмухати чудотворне полум'я з неї. Я певний, що не зважаючи на позірний холод і навіть жарти, не одному бодай зеренце нової думки запало сьогодні на дно душі, бодай якийсь слабкий сумнів пробудиться в ній, бодай один порив до нового, справедливого життя,—а все це вже буде зиском для справи, бо ніякий такий рух не пропаде даремне, а сума дрібних рухів творить бурю.

— Поетизуєш, брате, — відгукнувся Владко, що практичніше дивився на справу. — Такі дрібні пориви не придадуться нам на багато, а натомість боюся, щоб сьогоднішній виступ від самого початку не приспорив нам ворогів. Ану, побачиш, чи ветеран-редактор із шпальт своєї газети не кине в найближчих днях громом на наші ідеї й на твій ще ненароджений щоденник.

— Що ж, це може бути, хоч воно було б бридко з боку редактора. Та це не здержить мене й небагато зашкодить мені. Боюся тільки, щоб обурений радник не робив яких труднощів справі селян, що ти їх борониш. Адже він веде слідство.

— О, цього не лякайся! Слідство вже майже скінчене в Станіславові, так що панові радникові небагато лишається зробити. Думаю, що справа піде тут добре й що я не пожалую того, що перетягнув її з Станіслава до Львова, виказавши, що головний обвинувачений належить до львівської судової округи. Що правда, мені буде треба заплатити моему меценасові 500 ринських за оборону, — громада заледве 50 ринських змогла зложити.

— Що ж робити, — сказав Начко, — робімо, що можна! Сьогоднішнього кроку абсолютно не жалую. В першій мірі конче треба було звернутися до інтелігенції, пошукати серед неї союзників. Нічого це не значить, що нам сьогодні не вдалося. Треба шукати далше терпеливо й старанно, не гордячи ніякою щирою охотою. Дивно було б також, коли б ми мали понести повну поразку. А не забувай, що це лише початок нашої роботи й що старий поет сказав дуже розумно, хоч однобічно:

*Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!*¹

— Так то так, — сказав у задумі Владко, — але з цим Ахеронтом, брате, трудна справа.

— Не така трудна, як тобі здається! — гаряче гукнув Начко. — Лише треба скинути

¹ Дослівно: Якщо не можу з'єднати олімпійців, порушу Ахеронта тут у розумінні: Якщо не можу з'єднати гори (інтелігентного шару), по рушу низи (народні маси).

з себе останки шляхетських упереджень і з щирим серцем, із сильною волею взятися за діло. Вже будиться й у цім Ахеронті новий дух, дух світла й поступу. Треба тільки щасливого подмуху, щоб і там, у темнощах, запалав огонь. А якщо він там запалає, то тоді наша виграна. Тоді ми не потребуватимемо звертатися до водопроводу, бо будемо при джерелі. Будь доброї думки, брате, якось воно буде!

І брати, обмінявшись щирим поцілунком, удалися на спочинок.

VI

Велика зала „Народнього Дому“ палала множеством газових полумінів, що золотистим піском відприскували від свіжо вивоскованого паркету. На галерії військова музика строїла струменти, а з кімнат, що прилягали до головного входу, перемінених на гардеробу для дам і на буфет, долітав протяглий гамір і шум, скрипіт лякованих черевиків і шелест важкого шовку або легкої тарлатани. Звідси також, з головного входу, з теплої гардероби, плив і плив непереривний струмок величних уборів, обнажених бюстів, густовних фризур і злегка зарум'янілих облич і личок, змішаний з неменше багатим струмком гарних фраків, глянсованих рукавичок і вусатих, бородатих або гладко виголених мужеських фризур. За хвилину мав початись один із тих величних „академічних“¹ балів, що тішилися такою славою в усій Галичині й становили в тих часах єдине хіба

¹ Студентських.

свідомство, що ще не вимерла наша бадьора й багато обіцяюча молодь.

Здовж усіх чотирьох стін просторої залі уставлені були крісла щільно одно коло одного. Комітетові, сами найогрядніші юнаки, в фраках, з білочервоними кокардами на грудях, снувалися мовоси з руками вигненими в каблуки, відпроваджуючи дами, що прибували з гардероби до залі; групи незайнятої молоді стояли по обох боках входу під галерією, кидаючи зависливі погляди на комітетових, немов на щасливих шахварів таких численних скарбів краси і грації й обіймаючи критичними поглядами кожну нову входячу красу. Легкий шепіт подиву, пересипуваний менше або більше гумористичними увагами, мов напів прозорий туман, уносився над цією громадою молоді, повною сил і запалу до майбутньої праці, схильною до мрій і до жартів і готовою до білого дня віддатися вирові забави, що впоював їх, забувши на сьогодні все, крім клясичного: *Care diem*!¹

Буфет іще стоїть самотній, мов сирота. Старше й найстарше покоління минає його тимчасом; примістивши дами в залі й повіривши їх опіці котрогось знайомого з-поміж молоді, мужі й батьки спішають до курилень, уладжених із усяким комфортом у двох невеликих зальках за буфетом. До комфорту, крім прямої близькості буфету й найнятих навмисне для цих зальок двох кельнерів, належить також ціла низка зелених столиків із потрібними для них реквізитами — картами й пуделками штонів² для преферанса, тарока й інших дозволених ігор.

¹ Лови день, користай із моменту, зривай задоволення.

² Марок.

Тут також найвчасніше розпочалося звичайне балове життя тих панів, що у властивім балі не брали участі, але обмежувалися хіба тим, що протягом усієї ночі раз або два рази зиркнули через двері буфету, як там гасає молодь по залі, а потім чим швидче повертали до свого улюбленого гнізда, душного й темного від диму, але з найсильнішим для них магнетом — зеленим столиком, що довкруги нього сиділа компанія менше або більше вельми шановних лисин. Іще музика на галерії даліше строїла свої струменти, коли в останній курильні вже проходили численні групи панів, а не менше численні гості позаймали вже місця за зеленими столиками, палячи цигарки, розмовляючи й очікуючи комплекту, щоб розпочати гру. Були тут головні статечні постаті, деякі обтяжені роками й масивними золотими ланцюжками від годинників, більшість із великими сигнетами на пухких пальцях і з менш або більш обвислими долішніми вустами — фізіономічна риса, що характеризує більшу частину галицької шляхти бодай чи не краще від гербів, виритих на сигнетах.

— А, найнижчий слуга пана графа добродія! — гукав якийсь маленький, округленький і незвичайно рухливий чоловічок, зриваючися з крісла та спішаючи дрібними кроками напроти входячого велита з віспуватим, опухлим обличчям, червоним носом і великими, сивими очима, що якимось мутно й апатично зиркали з-під навислих, кушуватих брів.

— Вітаю, вітаю пана коморника! ¹ — сказав граф звільна, трохи через ніс, і подав малому

¹ Властиво: меценаса, бо так титулюють у Галичині адвокатів.

коморникові свою величезну руку, що її він обома своїми ручками обняв і стиснув серед комічних поклонів, при чому вузькі поли його фрака розвивалися на обидва боки, мов виластий хвіст ластівки.

— Як же шановне здоров'я—питав коморник.

— Добре, добре, як бачите — сказав граф і тяжким кроком попрямував до чорної, цера-тової софи, що її половину зайняв він своєю могутньою особою. На другій половині вмістився коморник, але все ще підкидаючися на своїм місці неначе на пружинах. По звичайних питаннях про шановну паню графиню та про неменше шановну сім'ю, себто про три донечки непершої краси й непершої молодости, що саме вражали цілу залю блиском своїх велич-них туалет, справлених за гроші, одержані на рахунок пшениці будучого року, розмова двох високошановних панів зійшла звільна на інші, менше церемоніяльні, а більше життєві справи. Граф, що досі немов із неохоти й з деякою великопанською ноншальянсією від-повідав на питання коморника, палячи ци-гарку й споглядаючи цілком в інший бік, рап-том кинув випалену до половини цигарку і звертаючи зір на адвоката, що сидів побіч нього, сказав тим самим тоном:

— М-м-м, ви починаєте не подобатися мені, коморнику.

— Я! Панові графові! — скрикнув коморник із виразом комічного перестрашу на гладко виго-ленім обличчі й аж підкинувся на своїм місці. — Мій боже, а це що за нещастя? Що сталося?

— Ну, ну, ну, не вдавайте — сказав звільна з флегмою граф. — Сами знаєте найкраще, що сталося.

— Навіть не догадуюся! — гукнув коморник.

— Ви спроневірилися своїй традиції, своїй старій, добрій традиції, коморнику, — сказав граф. — Ми, шляхта, піднесли вас вгору, на нас ви зробили маєток, — бо ви зробили його, цьому не можете заперечити, — а тепер кого берете в оборону? Хлопство, що бунтується під'юджене комуністичними агітаціями за „ліси й пасовища“. І проти кого ви виступаєте? Проти нас, проти почитового Альфонса! Ні, коморнику, так не повинен робити справжній содаліс¹!

Висказавши цю довгу тираду, граф аж відсапнув. Очевидно, давно вже не траплялось йому виголосити таку довгу промову й так сильно напружити свій мізок. Але справа була важна, а навіть, правду сказавши, становила одну з головних причин його передучорашнього приїзду до Львова. Пан Альфонс був близьким його сусідом і далеким свояком та загрожений наглим зворотом аграрного процесу, що з нього крім слідства проти збунтованих хлопів вив'язалося друге рівнобіжне слідство проти його власних офіціялістів² у справі вимушень і ошуств, довершуваних протягом багатьох літ на селянах, удався до графа, що мав мало грошей, а значні знайомості й протекції у Львові в різних високих сферах, і в заміну за родинну „позичку“ досить значної суми впросив графа вдатися до Львова й ужити всіх можливих способів, щоб затушувати неприємну й небезпечну справу.

— Але ж, пане графе! — відповів коморник, затріпотавши руками й ногами. — Бог мені

¹ Член якогось братства, товариш.

² Прикажчиків.

свідок, що я в цій справі нічого не винен! Адже відомий панові графові наш регулярмін, що наказує нам приймати оборону кожної справи, про яку маємо переконання, що вона справедлива. Щодо особи пана Альфонса — всякий респект для його правоти й благородного характеру, всякий респект! Але це ходить не про його особу, а про надужиття його офіціялістів, за які чей же він не може бути відповідальним!

— Гм, гм, коморнику, ви викручуєтеся мені регулярміном. Як же то досі не змушував вас регулярмін приймати хлопські справи?

— Бо хлопви ніколи не вдавалися до мене.

— Дивно, що тепер удалися до вас! — сказав граф, вкладаючи на ніс у золото оправлене пенсне та вдивляючися в протилежний кут кімнати, де серед клубів цигаркового диму тонули якісь постаті, зайняті тихою розмовою. Нараз він скинув пенсне та, звертаючися до коморника з усміхом, додав:

— А скажіть же ви мені, коморнику, але так із рукою на сумлінні, скільки заплатили вам хлопви за ведення цієї справи?

— Ставите мене, графе, в клопітне положення — відповів, раптом споважнівши, коморник. — Питання гонорару це строго бюрове питання і я зробив би...

— Ну, ну, ну, — перервав його живо граф із відтінком досади в голосі, — не робіть нічого такого, коморнику, не робіть! Зовсім не ходило мені про те, щоб вас спокусити допуститися недискреції.

— Ви, пане графе, невластиво зрозуміли мене — сказав розбитий трохи коморник, що з свого боку також потребував графа для однієї

справи й мусів дбати про те, щоб настроїти його ласкаво. — Через це не допускаю недискреції. Я думав тільки, що для пана графа це байдужа справа.

— Цілком байдужа! — бовкнув граф, запалюючи нову цигарку й пускаючи клуби диму в противний від коморника бік, — ц-ціл-ком!

— Як на хлопів платять зовсім незле, — сказав далше коморник, стараючись узяти назад свою первісну відмову. — П'ятсот ринських згори.

— Не може бути! — майже крикнув проти свого звичаю граф, обертаючися раптом до коморника й дмухнувши йому просто в обличчя густим клубом пахучого диму.

— Так, пане графе, сами були в мене й заплатили. Але признаюся панові графові, що все це ще не було б склонило мене зайнятися цією справою, хоча п'ятсот ринських у кримінальній справі, як на наші відносини, зовсім гарна сума. Склонив мене головню до цього мій практикант, др. Калинович, що пів на пів узяв цю справу на власну руку.

— Др. Калинович — ще з більшим здивуванням крикнув граф. — Чи не той, що то видає цього демагогічного „Гоїса“?

— Ні, пане графе, це його брат. Незвичайно, незвичайно здібна людина. Він розшукав цю справу, ну, й знаєте, пане графе, молода людина, тільки що одержав право ставати перед судом, як оборонець у кримінальних справах, отже шукає поля до попису. Я не міг відмовити йому прийняття цієї справи. Признатися панові графові, — сказав коморник, іще більше понижуючи голос, — жалую цього трохи. Не знаю, яким способом ця, ще непокінчена, справа

набрала серед хлопства такого розголосу, що тепер майже день у день валять до мене депутації від різних громад із за давненими й помотаними сервітутовими справами. Обігнатися не можу перед ними!

Коморник зідхнув, немов під тягаром цього клопоту, що його має день у день із селянством, хоч його оповідання було у великій мірі пересадним, бо ж ледве три нові сервітутові справи вплинули в останніх часах до його канцелярії й усі три по докладнім розслідуванні показалися такими, що надавалися до цивільного дохождення, і їх прийнято та приділено д-рові Володиславові Калиновичеві. Одначе на графа викликало це оповідання незвичайне вражіння.

— У, коморнику,— сказав він, відкидаючи знову до половини випалену цигарку,— ви є, як бачу, небезпечною людиною. Коли б я не знав вас від такого давнього часу, я посудив би вас у комуністичних і демагогічних аспіраціях. Чи ж це можливо, чи це по-обивательськи—для догоди свому практикантові підійматися справ, що не є нічим іншим, як лиш ятренням старих і незагоєних іще суспільних ран!

— Саме, графе,— сказав адвокат, випростовуючись і раптом поважніючи,— думаю, що це дійсно обивательська справа—причинюватися до загоєння цих ран, а не дозволяти їм постійно ятритися.

Одначе в тих простих словах, що нічого ще не пересуджували, почув граф подув якогось нового духа, зовсім відмінного від того, яким досі віддихав давно знайомий йому коморник. І дійсно був це найсильніший аргумент, що ним Владко склонив коморника прийняти драз-

ливу селянську справу. Коморник довго опирався йому, але пізніше з апломбом повторював його в своїх відповідях на всякі закулісові закиди.

Розмова перервалася. З залі вдарили об вуха зібраних могутні акорди розчулюючої прелюдії Тимольського до однієї з його чарівних коломийок. Був це звичай, перейнятий від українців, до деякої міри концесія для української землі, — починати баль українським національним танцем. У залі почався рух і пари почали виступати наперед і утворили величезне, барвне коло, порожнє всередині. Хвилина очікування, що в її часі дрижать нерви, в такт корчаться м'язи під звуки пориваючої коломийки. В тім із нерухомого кола виринається одна пара: мущина в легких підскоках випадає мов серна на поляну з густого ліса, дама пливе легко, звільна перехиляючи на бік голову й підтримуючи руками хвали сукні. Вони підпливають аж на середину кола — мущина в щораз живіших скоках забігає то з цього, то з того боку. Він наближається, — дама відвертає обличчя й подається назад у граціозних дрібненьких скоках; він віддаляється вниз, схиляючи голову, — дама звертається до нього, суне наперед, неначе потягана якоюсь магнетичною силою. Хвилину обидвоє порушуються мірно, але на однім місці, наче нерішені. Та оце наближається мущина з новою силою до атаки: вхопившись під боки, підбивається ногами догори, відлучується від землі, уноситься в повітрі, летить, тручаючи тільки паркет блискавично швидкими рухами. Дама, немов очарована цим доказом сили та зручності, стає мов укопана майже на місці; стоїть не-

рухомо, злегка лише склоняючися під такт музики. А мущина безпереривно уноситься перед нею на присюди, виробляючи зо своїми ногами найнеправдоподібніші штуки, викидаючи їх на зразок крил, що пирхають на два боки, то знову вдаряючи ними перед себе, то наче кидаючися до стіп своєї уродливої повелительки, а безустанно в лет, не шукаючи опори на землі, але лише відпихаючи її від себе, і безустанно пливе, пурхає, летить, наближається до своєї дами. Вона вже не відвертається. З нахиленим до нього обличчям, з очима, що іскряться, безустанно склоняється на місці, наближається незначно. Нараз мущина, певний тріумфу, зривається, випростовується, витягає рамена й уже держить свою вибрану в обіймах, грудьми припадає до її грудей і пускається з нею у вир життя серед бурі оплесків. А по відтанцюванні цього майстерного сольо здається, що буря ентузіязму кидається всім у ноги, в руки, в усі члени. Стрійне коло, мов на знак чародійної різки, прискає на безчисленні самотійні групки, що склонюються, підскакують, плентаються, а за всіди стрійні й повні грації. Уся зала горить і кипить, мов розклекотана поверхня озера, що піниться тисячею хвиль, бризків і вирів. Раптом лунає голос аранжера: голубець! і пари лучаться й пускаються у вирівний танок, а по трикратнім повторенні його музика вриває й одно величезне зідхнення наповняє залю, мов зідхнення з жалю, що цей чародійний сон тривав так коротко й минув безповоротно. Коломийка скінчена.

Кавалери відпроваджують свої дами на крісла, кланяються низько, — розпочинають

розмови, що на них у часі самого танцю не було ані місця, ані часу. Деякі приносять своїм дамам охолоджуючі напитки, лімонаду. Численні пари панночок, побравшись за руки, ходять по залі, розмовляючи то з собою, то з кавалерами, що їм товаришать, у фраках і з шапокляками під пахвою.

Увесь гурт комітетових наближається до Владка, що ходить по залі попід руку з якимсь товаришем із бюро.

— Пане докторе, — мовить один із молоді, стискаючи руку Владка, — приходимо в імені комітету подякувати вам за чудесне сольо, що його ви відтанцювали. Дійсно, нічого подібного досі ми не бачили. Це одно сольо на довгі роки утривалить славу нашого балю.

— Багато чести для мене, панове товариші, — відповів жартівливо Владко. — Не маю претенсії уславлювати ваш баль. Зовсім що інше приносить йому честь і славу!

І говорючи це, він повів очима по залі, а особливо по кріслах, що на них сидів гарний пол. Раптом його зір уліпився в однім пункті, задержався там пару секунд, полетів далі й знову повернув. Комітетові відійшли, а Владко, беручи попід руку свого товариша, скермував свої кроки до того пункту, що перед хвилиною так живо заінтересував його.

— Не знаєш, що це за панночка? — запитав Владко свого товариша, вказуючи очима в згаданий пункт.

— Котра?

— Ця шатинка з коротким волоссям, у темній сукні?

Товариш Владка вложив пенсне на ніс, поглянув уважно в той бік, куди очима вказав

Владко, й оглянувши шатинку з коротким волоссям, відповів байдуже:

— Не знаю. Це якась не тутешня.

— Цікаве явище — сказав Владко, не спускаючи з неї очей.

— Не знаю, що там у ній цікавого бачиш! — сказав товариш. — Незвичайно бліда, худа... Більше нервів, ніж тіла.

— Більше нервів, отже також більше душі, більше характеру — сказав Владко.

— Йди ти мені зо своєї душею! Від першого погляду зараз про душу розумуєш! Заки в ній душі докопаєшся, то її істеричні нерви затрують тобі ціле життя!

— Ну, бог із тобою, — сказав Владко, — як ти стріляєш! Зараз і до істерики долетів!

— Розуміється — відповів той нерадо. — Все це дуже близько одно одного. А я не можу зрозуміти твого густу, цього твого шукання душі й характеру там, де простий хлопський розум бачить лиш анемію та шкуру з кістями. А в тім *sit tibi*¹! Про густу не варто сперечатися.

І потонули обидва в різнобарвній вирі бальових постатей. Але Владко через своє коломийкове солю став дійсно свого роду знаменитістю балю.

Його назвище подавано собі з уст до вуст, сотки очей зверталися до нього, слідили за ним.

— Калинович, Калинович! — мовила худа мов скіпа пані графиня до товстої мов гарбуз пані коморникової. — Чи це не той самий Калинович, що видає цього страшного „Гоїса“?

¹ Нехай буде по-твовму.

— Ні, це його брат—відповіла пані коморникова.—Цей у мого чоловіка в канцелярії працює. Доктор прав.

— Ну, це що інше! — сказала переконана пані графиня. — Ах, ви не можете собі, дорога пані, уявити, як граф Адольф обурений на цей новий щоденник! Ми були вчора в нього, й уявіть собі, пані, про ніщо інше він не міг говорити, лише про цей огидливий „Gopіes“. Що за тон, що за тенденція, що за цинізм у виволіканні найнебезпечніших справ! Не знаю, як може влада, як може поліція толерувати щось подібне!

Начко стояв близько цих шановних дам, спертий об стовп, і чув усю їх розмову. Іншим разом був би може звернув увагу на неї, була б може живіше забила кров йому в жилах на звістку, як знаменито вдарив він своїм виступом в ядро крайових справ і як глибоко порушив бодай деякі інтересовані в них сфери, — але в цій хвилині уся думка, вся увага, вся його душа була деінде. Від першої хвилини, коли в часі коломийки його зір упав випадково на бліде обличчя шатинки з коротким волоссям, коли у вирі танцю пересунувся близько неї й випадково зазирнув у її великі, темні очі, глибокі й прикриті якоюсь ніби сумною імлою, що так дивно гармонізувала з її темною сукнею та з її повільними рухами, — від цієї хвилини почало в глибині його душі будитися почуття, що став на якимсь Рубіконі життя, що ця хвилина звіщає йому щось незвичайно важне, якийсь рішучий зворот, якусь перемену всього, що досі уважав фундаментами свого життя. Вир танцю уніс з-перед його очей бліде личко, обрямоване

вгорі коротким волоссям, розчесаним рівно над серединою чола на обидва боки та прикріпленим угорі вузькою червоною стьожечкою. Начко відідохнув, немов зо сну збуджений. Скінчивши туру й відпровадивши свою дамочку на місце, він шукав очима дивного явища, але в загальній завірюсі не легко було знайти когонебудь. Нараз почув обік себе щось немов легкий удар електричного товчка. Це була вона.

Відпроваджена своїм танцером на перше ліпше крісло, вона сіла, але коли він віддалився, встала, щоб перейти на другий бік залі, де сиділа її тітка з своєю донькою, що в їх товаристві вона прибула на сьогоднішній бал. Переходячи біля Начка, звернена обличчям в інший бік, діткнулась його легко кінцем ліктя, так що Начко, обернувшись, міг бачити її лише ззаду. Хід її був легкий, рівний, повний грації й Начко слідив цікаво, куди вона піде.

— Регінко, сідай тут коло мене — сказала поважна матрона, знана Начкові горожанка міста Львова, пані Дреліхова.

— Ні, тето, сяду коло Мільці — сказала шатинка й сіла біля доньки пані Дреліхової, гнучкої блондинки, з слідами віспи на подовжнім, рум'янім і зовсім гарнім личку. Мільця й почала зараз живо шептати їй щось до вуха, на що Регіна злегка всміхалася, від часу до часу відповідаючи кількома короткими словами.

— Отже це сестріниця пані Дреліхової — подумав собі Начко. — Регіна їй на ім'я. Регіна — повторив іще раз, а в усі ще звучав йому її голос, чистий, грудний, мов плив із самої душі. Йї окруживши луком те місце, де

сиділа пані Дреліхова з донькою й сестріницею, щоб не переходити їм поперед очі, Начко перетиснувся під стовп близько них, звідки міг, невидимий для них, обсервувати вигідно всі рухи, ловити всі слова Регіни. Отже не диво, що затоплений в цій обсервації пускав мимо вуха всі розмови й шепти, які звідки-інде долітали до його слуху. А долітало їх досить і запевне непозбавлених інтересу, бо його назвище часто літало з уст до вуст. Говорено багато про Владка, а не менше й про нього самого та про перше чвертьріччя його газети, що її ґрунтовне й обережне редагування до розпуки доводило прокуратора, жадного конфіскації, а її гостра критика, яка нічого не ошаджувала, з другого боку доводила до пасії ті шари й сфери, против яких була вимірена. І „Gopіes“, що його видавав Начко, зараз у першій чвертьріччі, не зважаючи на конфіскації й розмаїті інтриги, сильно станув на ноги, здобув собі значний круг читачів, особливо серед середніх шарів на провінції, та взагалі розвивався над сподівання добре.

Та хоча все це оббивалось об його вуха, не могло тепер дістатися до свідомости, сконцентрованої на скромній постаті шатинки, що, як зауважав Начко, майже цілком не всміхалася, ні в який бік особливої не звертала уваги та, здавалося, була затоплена в собі самій. Чи була вона гарною, Начко не міг би зміркувати, бо не пробував навіть порівнювати її з іншими жінками. А втім не краса її так вразила його в першій хвилині, але це неозначене щось у виразі її очей, що в рідких хвилинах життя відслонюється людині, мов небачені досі букви вироків долі. Але те-

пер, охолонувши трохи з першого враження, до якого здатні лише такі вразливі, чисті й непочатні натури, якою була Начкова, він придивлявся їй уважніше, оком естетика й критика. Овал її обличчя був без закиду, велике, трохи випукле чоло було прислонене до половини коротким волоссям, ніс трохи за великий, але дуже характеристичний, вуста дрібні й чудово викресні,—навіть із погляду критика Начко мусів признати, що Регіна була красою. Трохи дивувався, що молодь не роїлася коло неї, що крім одного великого й незграбного пана, що заангажував її до вальса, більше ніхто не приступав до неї. Що була незнайома в місті,—це не причина. Адже довкола було стільки панночок із провінції, на думку Начка, далеко бридших, повбираних претенсійно й без густу, а все ж молодь снувалася коло них товпами. Хіба піти самому й заангажувати її до кадрили, а в часі танцю увійти в розмову, познайомитися. Думка була така проста й природна, а все ж на саму цю думку серце сильно затріпоталося в Начкових грудях. Він зробив крок і зараз задержався. До неї наблизився якийсь пан і з чемним поклоном промовив щось до неї, очевидно, заангажував її до танцю. Хто це такий? Начко поблід, пізнавши в цім пані свого брата Владка. Мов якась холодна рука вхопила його за серце. Але це тривало лише секунду. Опам'ятався і, звільна перетискаючися через товпу, що вже приготовлялася до вальса, станув перед Регіною. Він чув, що коліна під ним дрижали, що рум'янець заливав йому обличчя, і злий був сам на себе, що навіть стільки запанувати над собою не потрапить.

— Чи можу я просити вас, пані, до першого кадрили?

— Вибачте, я вже заангажована до всіх трьох — залунав перед ним голос, що походив не то з якоїсь незглибленої глибини, не то з його власної душі. Перед очима мигали йому якісь два рожеві вогники, — зрештою нічого він не бачив. Почувався розбитим зараз першими її словами, одначе з великим зусиллям видобув іще останок голосу з своїх грудей.

— То може дозволите, пані, просити вас до мазура?

— Прошу — відповіла коротко Регіна, з правдиво королівським (як здавалося Начкові) маєстатом кивнувши головою. І подала йому свій „порядок танців“, щоб він на ній напроти відповідного танцю вписав своє назвище. Дрижачою рукою взяв він цей білетик і сквапливо зазирнув, хто це заангажував її до всіх трьох кадрилів. Владко! Що ж це, невже Регіна й на нього зробила таке саме могутнє й невияснене вражіння? Начко добре пригадував собі силу фактів із їх життя, що свідчили про дивну згідність їх густів, уподобань і пристрастей, про якийсь могутній зв'язок, що невидимими кільцями лучив їх фізичні й психічні організми. Досі в цій згідності брати знаходили значну частину сили й витривалості при поборюванні безчисленних перешкод, заки з самого суспільного дна тяжкою працею видобулися так високо на соняшні висоти життя й суспільности. Але в цій разі справа малася зовсім інакше. Начко почув іще сильніший холод у своїм серці на думку, що Владко міг би тут стати його суперником, а що гірше, щасливим суперником. Ця думка

від першої хвилини станула перед ним темна, страшна, мов привид смерти. На пів непри-
томною рукою вписав він на білетуку своє
ім'я та прізвище, подав його Регіні й, покло-
нівшия паням, відійшов. А Регіна, що її
трохи розсмішила постать цього немов непри-
томного пана, кинувши оком на його підпис,
здивувалася дуже.

— Що ж це, і цей Калинович? — шепнула
вона до Мільці. — Це певне брат того?

— Так — живо відповіла Мільця. — Я хотіла
вже давно показати тобі його, але не могла
доглянути його. Цей є редактором, а той
адвокатом. Я знаю їх обох із бачення. Жи-
вуть коло нас близько, на Панській, і щодня
йдуть по кілька разів коло наших вікон. А в
тім їх служниця заходить часом до нашої, то
що за цікаві речі вона про них оповідала!

— Чи напrawdę? — сказала Регіна. — А опо-
віси й мені дещо?

— Ну, це розуміється! — сказала Мільця. —
Адже тепер, коли ти вже до нас перенеслася
на постійне помешкання, то мушиш знати все.
Ну, але ось і вальс починається.

І дійсно з галерії загримів один із най-
більше нестриманих вальсів віденського ми-
стця Штрауса, і в залі розбушував той вихор,
той хаос пар, що крутилися, той упостатне-
ний заворот голови, що називається вальсом.
Лише дикуни або малпи могли видумати по-
дібний танець; лише з огнища змислової
розпусти, культу тіла без духа й життя, без
думки могла виплинути музика, така відпо-
відна до цього танцю.

Тим часом буфет заповнювався в часі тан-
ців старшим, головно мужеським поколінням,

а в часі перерв дамами. В першій курильній культ Бахуса й Помони також побідив над картами, витиснувши їх до останньої курильні. За столами засіли панове, заїдаючи котлети, біфштики й попиваючи вино або пляшкове пиво. Коло одинадцятої години прибув на баль також граф Адольф, високий достойник і пан великих маєтностей, а відвівши графиню з доньками до залі, усадовився в цій кімнаті, яка й наслідком цього стала магнетом, що притягав до себе увесь мужеський і жіночий світ, стала справжнім центром балю. Забава забавою, але бачити графа Адольфа, бути представленим графові Адольфові, говорити з графом Адольфом це були речі для багатьох далеко принадніші, важніші й корисніші. До нього тиснулися, одначе вживаючи тисячних стратегічних фортелів, щоб уникнути позору натовпу або заскакування; його слова ловлено в леті й подавано з уст до вуст, мов дорогі історичні пам'ятки; комітетові бігали, землі не чуючи під собою, вважаючи за безмірну честь для себе той гонор, що його виявив граф Адольф усім університетській молоді, відвідуючи з достойною сім'єю академічний баль. „Перший раз це сьогодні трапилось, перший раз!“ — шептано по кутах. — „І що це може значити?“ — застановлялися догадливі, схильні вітрити в кожній дрібничці, що її зроблять великі люди, — якісь великі, таємничі й важні наміри та пляни.

Граф Адольф був це собі пан старшого віку, з коротким, сивиною припорошеним волоссям і з такою самою коротко обстриженою бородою, з сильно розвиненими щоками, широким обличчям і незвичайно високим чо-

лом, рослий, плечистий і костистий. Говорив звільна, голосом проникливим і неприємним, трохи приправленим постійною, терпкою іронією, що також блискала з його сивих, гострих очей. Видно було по ньому, що чує свою вищість над усім оточенням і що радо вдає з себе велику людину. Стояв трохи набік похилений, опершися лівою рукою об стіл і заклавши праву ногу свобідно на лівій, що на ній опиравсь усім тілом,— стояв звернений плечима до публіки, а обличчям до кута, де на софі розсівся, щоб вигідніше травити, граф Гіяццинт, той самий, що ми його бачили в розмові з коморником. Граф Гіяццинт, не зважаючи на те, що стояв на однім із графом Адольфом щаблі шляхетського блиску, все ж відчував аж занадто добре безмірну вищість графа Адольфа під маєтковим оглядом, як і щодо політичної кар'єри та здобутих у ній гонорів і достоїнств. Це почуття, трохи впокорююче для себе, він старався маскувати ще більшою свободою й ноншальянсією рухів, іще більше зблязованим тоном, в яким вів розмову.

— Показується, знають ексцеленція,— цідив звільна граф Гіяццинт, запалюючи, бог знає, котру вже цигарку,— що ці Калиновичі...

— Що? — перервав йому граф Адольф. — Мовиш про них у множині?

— Так. Єсть їх двох. І показується, як кажу, що ділають обидва в порозумінні.

— В порозумінні? Що ділають?

— Один, як ексцеленція знають, впливає на публічну опінію при помочі газети, а другий, як я довідався від коморника С-ського, це той самий, що цій почтивій людині вти-

снув до рук цей скандалічний процес хлопів із графом Альфонсом.

— Чи та-а-ак? — сказала ексцеленція з здивуванням. — Ну, це важна річ. Це треба знати. Цьому треба запобігати.

— Одначе думаю, — цідив далше граф Гіяцинт, безмірно радий в душі, що йому хоч раз у житті вдалося сказати щось важне та звернути на щось увагу ексцеленції, і стараючися надати собі міну людини, що знає ще важніші справи, — я думаю, ексцеленціє, що це все не важне, що ексцеленція занадто гаряче розуміють ці справи.

— Чи та-а-ак? — сказала ексцеленція.

— Така моя думка — відповів поважно граф Гіяцинт. — Це плебеї й пролетарії. Які їх сили, їх засоби? Один адвокатський практикант, а другий цілком молокосос без зайняття, перогриз. Він одідичив по якімсь кривим парутисяч і кинув у газету. Н-ну, ми знаємо, що така газета потрапить з'їсти. Вистачить ексцеленції поговорити пару слів із прокуратором і за пів року газета мусить упасти. А щодо адвоката... н-ну, то з цим іще лекша справа.

— Перецінюєш, графе, мій вплив на прокуратора, а не доцінюєш противника — сказала ексцеленція так само поважно. — Говорив я вже з прокуратором зараз по виході першого числа цього „Гоїса“, вказував йому на грозячу небезпеку для суспільного ладу, він обіцяв зробити, що можна, й що ж зробив? Сконфіскував на шістдесят чисел заледве десять, а й з них трьох конфіскації суд не затвердив. А такі статті, як критика минуло-річної соймової ухвали про пропінацію, як

критика дорогового закону, як річ про пайки, про банкову лихву, все це пішло й навіть у тисячах відбиток буває розкидуване по селах і містечках.

— Н-ну, на мою думку, це невинні стилістичні вправи, що нам нічого пошкодити не можуть — сказав граф Гіяцинт.

— Чи та-а-ак? А читав ти, графе, хоч одну з цих невинних вправ.

— Признаюся, що я не читав, уважаючи це дрібницею.

— То ж то й наше нещастя, що легковажимо кожного ворога, доки він не візьме нас за шию. Легковажимо єврея, доки не викине нас із двора. Легковажимо хлопа, доки не піднесе нам бунту або не підпалить гумна. Легковажимо русинів, доки також не зростуть у силу, а тепер легковажимо й те нове явище, яке, наскільки міркую з його дотеперішньої діяльності, дуже легко може зосередити в собі всі незадоволені елементи віроісповідні, національні й суспільні та створити нам у краю такого ворога, що при першій порушенні цілком нас здавить.

Граф Гіяцинт знав графа Адольфа, знав, що він дуже часто любить виступати в ролі генерального опікуна, заступника й оборонця інтересів усієї галицької шляхти, в ролі, так сказати б, дбайливого батька, дбалого про кожного члена сім'ї, про кожний найменший предмет родинного маєтку й про непорочний гонор дому. Він знав, що саме ця дбайливість про загал не раз попихає графа Адольфа до пересади, до перецінювання справжніх або навіть уроєних небезпек, що грозили шляхетському станові. Отже приймав виводи ексце-

ленції сит gіапо salis¹, хоч і з поважним обличчям.

— Спробуй лише, графе, перелисткувати дотеперішнє видавництво цього Калиновича,— мовив дальше граф Адольф,— сам переконаєшся, з якою чортівською зручністю воно ведене та які сильні має пера. Я сам запалююся не раз при читанні його статей, а щойно по хвилині, отрясшиися з першого вражіння, бачу всю їх переверсію. Ні, це не леда який противник! Мовиш, що молокосос? Тим гірше для нас. Побачив би ти тільки, яку він має фалангу кореспондентів у найрізномродніших околицях краю! І яких кореспондентів! Чорти знають, звідки він їх витрусив! Коли б наш „Czas“ у цілім році дав хоч десять таких кореспонденцій, які „Gopіes“ дає мало не щодня! А щоб ти, графе, знав, як там тебе й твого Альфонса вималювано!

— Що? — крикнув граф Гіяцинт, зриваючися з софи й перший раз забуваючи протягнути голос,— чи це можливе? Мене, мене описали? І хто такий? Що написав?

— Читай, графе, пильніше щоденники — сказав, усміхаючися, граф Адольф, радий, що хоч таким задряпненням порушив цього грубошкурого звіря. — Читай і сліди кореспондента, якщо це справляє тобі задоволення.

— Але чого ж він хоче від мене? Що я кому завинив? — кричав на пів обурений, на пів переляканий граф.

— Гм — відповіла ексцеленція з почуттям своєї переваги. — Мабуть там є щось на цьому,

¹ Дослівно: з дрібкою соли, а потім: із недозір'ям, із деяким дотепом.

коли прокураторія готова вже була виточити тобі слідство. Пригадай собі, якогось там хлопа, здається, навіть радного, ти велів на подвір'ї висікти різками, аж він зомлів.

Граф Гіяцинт почервонів увесь і пару секунд здавалося, що жує щось зубами. Нарешті він вибух.

— А, то про це? Отже цей пан мішається в мої домашні справи? Що ж це, хіба мені не вільно висікти мого хлопа, якщо він провиниться?

— Га, га, га, пишний ти, графе!—засміялась ексцеленція.—Забуваєш, що маємо конституцію й автономію й інші такі добродійства!

— Отже ексцеленція кажуть, що прокураторія мала з цієї причини виточити мені слідство?

— І правдоподібно виточить тобі навіть, якщо не спонукаєш хлопа, щоб він усе заперечив. Було б воно тобі вже виточене, коли б я своїм особистим впливом не виєднав був відложення справи. Але затушувати її не буде можна, бо цей Калинович уже розтрубів її по віденських і заграничних щоденниках.

— Мій боже!—вигукнув граф Гіяцинт, хапаючися за голову,—і всюди там стоїть моє назвище?

— Ну, ні, лише початкові букви.

Це трохи успокоїло графа, хоч не зовсім утишило його хвилювання.

— Алеж це horrendum¹! І хто міг йому про це написати? А надто нехай ексцеленція зважуть, що їх єсть двох: один денникар, а другий адвокат, і що обидва ділають у порозумінні!

¹ Страшна річ.

В залі наступила перерва й потік гостей, що впливав звідти до буфету й до сусідніх кімнат, перервав розмову двох ясновельможних. Графа Адольфа знов оточено; граф Гіяцинт сидів у своїм куті, палячи цигарку й віддаючися глибоким, але, очевидно, зовсім невеселим думкам.

— А, найнижчий слуга пані добродійки!— гукнув нараз граф Адольф, із шармантським поклоном, наближаючися до пані Дреліхової, що саме увійшла з буфету до бічної кімнати в товаристві Мільці й Регіни.—Панні Мільці мій комплімент—сказав граф і спочив зором на чужій для нього постаті Регіни.

— Моя сестріниця, ексцеленціє, Регіна Киселевська, донька моєї невіджалованої Касі—сказала пані Дреліхова, представляючи графові Регіну, що спокійно поглянувши на графа, вклонилась і похилила обличчя.

— Дуже мені приємно пізнати паню—сказав граф Адольф.—Я знав матір пані, коли ще була панночкою, і заховую дуже симпатичні згадки про неї.

— Ми хотіли б усісти на хвилину, випити щонебудь—мовила пані Дреліхова до графа, що й зараз повів пані до стола, при яким недавно він розмовляв. У натовпі Регіні випав із руки вахляр і порядок танців, а граф, як справжній кавалер, з швидкістю блискавиці, схилився й підніс упущені предмети.

— Дякую ексцеленції—сказала Регіна, приймаючи вахляр з рук графа.

— О ні, цього мені не досить!—сказав граф із усміхом.—Мушу подивитися, які ж то конкети поробили пані цього вечора! Пані недавно у Львові?

— Так.

— І перший раз на балі?

— На таким великім балі перший раз.

— Тим цікавіше, тим цікавіше, кому саме пані від першого разу голову завернули— жартував граф і кинув оком на порядок танців, щоб відчитати назвища кавалерів, що там підписалися. Він здригнувся нараз.

— Що ж знову!—сказав на пів жартівливо і на пів серйозно. Це якась фатальність. Калинович і Калинович! Від самого нового року переслідує мене це ім'я! Чи пані знають цих панів Калиновичів?—запитав граф Регіну.

Її обличчя, звичайно таке бліде, спалало рум'янцем, коли граф звернув до неї це питання.

— Ні, ексцеленціє.

— Я знаю їх,—сказала пані Дреліхова,— хоча тільки з бачення. Мешкають два числа за моїм домом. Незвичайно спосібні молоді люди.

— Отже вони є тут? Я не знав про це. Пане, пане комітетовий,—звернувся нараз граф до одного з комітетових.—Будьте, пане, такі добрі й представте мені пана Калиновича!

— Служу ексцеленції!—сказав комітетовий і віддалився спішно з глибоким поклоном.

Граф Адольф і пані Дреліхова були давні знайомі. Пані Дреліхові походила з старої шляхетської сім'ї. Маєтність її батьків межувала з однією з волостей графа, що й яко молодий панич бував частим гостем у скромнім шляхетськім дворці. Не стільки принадувало його туди тихе, старосвітське життя, скільки вродлива донька власника, що з нею незабаром зав'язав він глибші, сердешні від-

носини. Ці відносини тривали пару років, доки молодий граф не скінчив університету й не вдався до Відня, а далше за гряницю, роблячи дипломатичну кар'єру. Тим часом відносини в старім шляхетськім двірці змінилися фатально: 1846 рік громом ударив у цей тихий закуток. Власника й усю мужеську службу повбивала селянська банда страшним робом, маєток зрабовано, фільварок спалено та знищено зовсім. Мати з двома доньками спродала знищені маєтності й з невеликим капітальцем удалася до Львова, щоб докінчити едукацію молодой, 16-літньої, доньки й уможливити також старшій, 20-літній причалити до подружньої пристані. Ця старша донька, панночка незвичайної уроди й так само незвичайного сприту, показалася над сподівання спосібною торувати собі шлях у житті. Не минув рік, а вже стояла коло вітваря, подаючи руку старому, але багатому львівському купцеві Дреліхові. Це подружжя, так різко недібране, було в своїм часі предметом численних розмов у львівських салонах, але ці розмови змінилися в шепті, що при них старші дами тривожно оглядалися, чи їх не чують молоді панночки, а панночки старалися обговорювати дотичні звістки так, щоб їх не чули матінки й тітки. Молода пані Дреліхова виявляла свому чоловікові від першого дня замужжя необмежену погорду, вела шумне й веселе життя в товаристві золотої молоді, не турбуючися зовсім чоловіком, що під впливом цих медових місяців щораз частіше почав занепадати на здоров'ї. Незабаром повернув також до Львова давній її знайомий, граф Адольф, також уже жонатий і з досить високим службовим ста-

новищем, і давні відносини між ними відновились, одначе не в давній уже романтичній формі, збагачуючи скандалічну львівську хроніку багатьома цікавими фактами.

Легко собі уявити, яке було життя й положення матері й молодшої сестри супроти такого життя пані Дреліхової. На просьбу її чоловіка мати й сестра спровадилися до його камениці при вул. Панській, де й мешкали панство Дреліхи. Визначено їм у флігелі на другім поверсі дві скромні кімнатки з кухонкою; пан Дреліх давав їм також правильно щомісяця деяку суму на удержання, але за цю милостиню мусіла стара мати, при звичаєна до тихого, скромного й патріархального життя, придивлятися зблизька тому, що робила її донька на першім поверсі, слухати тисячних шептів услужливих язиків і нарікань її нещасного чоловіка. Єдиним бажанням старої жінки було видобутися з цього гнізда, а можливим це було лише через замужжя її молодшої доньки.

Від самого початку їх життя у Львові познайомився з ними якийсь Киселевський, першої вже молодости дрібний обиватель із сяніцької округи. Була це незвичайно цікава постать, справжній віщун нового часу, що наближався. Хоча шкільну освіту мав він невелику, одначе вспів зусильною пильністю й старанним читанням книжок найрізномудрішого змісту здобути собі масу різномудрих відомостей. Хоча це все було випадкове, неперероблене й некритичне, проте його рухливий і невтомний ум оперував цим пестрим матеріалом, творячи безчисленні пляни й комбінації. Найрізномудріші галузі промислу, чи

то підупалого, чи цілком у нас нового, роїлися перед його уявою, то знову творив пляни організування експортної торгівлі, експлоатації мінеральних багатств краю, організації продукційних спілок. Багатства, мільйони, скарби—ці слова не сходили з його вуст, не зважаючи на те, що сам, продавши свою невеличку посілість у Сяніччині, жив із щуплої пенсії канцеляриста й переписував дома акти для одного адвоката, щоб не ущуплювати свого капітальцю, що, на його думку, був призначений до великих речей, мав стати джерелом величезних багатств, коли прийде рішуча хвилина.

Отож цей Киселевський був частим гостем у помешканні вдови обивательки й багато робив услуг жінкам у першій часі їх життя у Львові. Пізніше, коли старша донька вийшла заміж, він не переставав бувати в помешканні її матері й сестри, вносячи в цей тихий, скромний і сумний глухий кут цілі маси своїх світлих плянів і фантазій. Слухали його обидві жінки, непризвичаєні до подібних речей, подивлялися великість його знання й бистроти спостережень, а певність, з якою він висловлювався, уділювалась і їм; вони не сумнівалися, що цю людину з такою сильною головою й залізною волею жде велика будучина. А втім Киселевський був наскрізь чесною людиною й ні на хвилину не полишав у блуді своїх знайомих пань щодо дійсного стану свого маєтку. Він мав п'ять тисяч ринських у касі ощадности, що відсотки від них так само щороку докладав до капіталу. Коли прийде відповідна хвилина й трапиться відповідне підприємство, мав із цими грошми вирушити здобути багатство.

Отже не диво, що обидві пані, мати й молодша сестра, з прямодушною ширістю приймали участь у долі Киселевського й що втішилися дуже, коли він одного разу повідомив їх, що відповідна хвилина надійшла, що трапляється підприємство, здатне поліпшити його долю. Знайомий Киселевського, якийсь Шнайдер, вислідив джерела багатств у Трускавці: срібну руду й нафту, що її тоді щойно навчилися очищувати й уживати до освітлення. Зростаючи раптом і швидко бориславські копальні, що про них усі в краю говорили, робили правдоподібним існування таких самих джерел і в недалекій Трускавці, де зрештою копання доставляло кращі умови з причини браку єврейської конкуренції. Але ще більше здивувалися обидві пані, коли Киселевський пропонував їм поділити з ним його романтичну подорож до золотодайної Кольхиди, себто коли попросив руки панночки. Життя обох пань у домі пані Дреліхової стало просто нестерпним, отже обидві, мати й донька, вхопилися за подану їм стебелинку, щоб видобутися з цієї тоні. А в тім мати заховала частину капіталу з проданої маєтності як посаг для молодшої доньки, так що початковий капітал подвійно ущасливленого зятя нараз виніс понад десять тисяч. Це був капітал як на ті часи досить уже показний, то й відбувши скромне весілля, молоді панство враз із матір'ю на крилах надії полетіли на благославлене підгір'я, до Трускавця, де Киселевський уже перед тим закупив був за пару сот гультенів невеличку реальність із малим дімком.

Минуло пару літ. У малім дімку в Трускавці багато змінилося. Стара бабка вмерла, вико-

лисавши трое внучат—хлопчика й дві дівчинки. Але золоті надії Киселевського не здійснилися. Не зважаючи на старанні пошукування й усякі геологічні правдоподібності, ані нафти ані срібла не було: увесь капітал пішов у землю намарно. Показалися довги, векслі, що їх треба було сплачувати; він мусів спродати малий дімок і реальність. З одержаних грошей полишилася заледве дрібна частиночка. З сумом і плачем вернули розбитки до Дрогобича, де батько знову запрягся в канцелярійне ярмо, щоб удержати сім'ю, давати едукацію дітям. Його спільник Шнайдер, так само зруйнований, крутився по Бориславі. Але, фантазії про те, щоб наново виплинути наверх, не покидали Киселевського. Попарившись на промислі, звернув він очі в інший бік, до лотерії. До спілки з Шнайдером закупив він пару жеребків державної лотерії: по вигранні якого небудь жеребка мали спільники поділитися грішми по рівних частинах. Але Киселевський не діждався вже тієї хвилини, коли колесо щастя мало обернутися корисно для нього,—помер під тягаром праць і гризот. Його жінка в нужді й недостатку вдержувалася то шиттям, то даванням лекцій крою, то держанням учнів на помешканні, щоб лише не занедбувати едукації своїх дітей. Про сестру, що впадала під тягаром цього труду, пригадала собі нарешті пані Дреліхова й узяла до Львова її найстаршого сина Ернеста, великого лобуря, що його прогнали в Дрогобичі з гімназії. Подержавши його при собі один рік, вона вмістила його на державний кошт у військовій школі у Відні. Тим часом найстарша панна Киселевська вийшла заміж за якогось

дрібного урядовця, а молодша кінчила в Дрогобичі жіночу школу, коли нараз бідним жінкам, виснаженим боротьбою з противностями долі, усміхнулося щастя. Один із жеребків, що закупив їх батько, виграв велику суму. Але, на жаль, і цей усміх долі був зрадливий. Жеребки були в руках Шнайдера, що навіть говорити собі не давав про поділ. Бідні жінки не мали в руках ніякого письменного контракту ані документу; треба було вишукувати свідків умови, виточувати довголітній, сутужний процес. Шнайдер сміявся з цього, бачучи, що без грошей не можна вести такого процесу. Він предкладав Киселевським пару сот ринських відступного, але незламана противностями жінка відкинула цю пропозицію й увійшла на шлях процесу. Вона тягнулася з останнього на оплачування найперших судових кроків, але на доведення всієї справи до успіху сил їй не вистало. Вмерла в нужді, полишаючи своїй наймолодшій донці Регіні крім свого благословенства лише зв'язку паперів, що мали служити за підставу до дальших судових кроків проти нечесного спільника. Пані Дреліхова й цим разом витягнула помічну долоню й спровадила Регіну до себе в пів року по смерті її матері, — очевидно, не спішно їй було.

Тим часом у домі пані Дреліхової зайшли так само деякі зміни. Старий Дреліх давно помер, полишивши своїй жінці увесь свій маєток, а також двоє дітей — сина й доньку Мільцю. Пані Дреліхова нараз споважніла, тим більше, що й граф Адольф на налягання сім'ї на довгі літа покинув Львів і Галичину. Отже лишилася пані Дреліхова вдовою в повнім

значінні цього слова, а коли, нарешті, граф Адольф повернув по кільканадцятьох літах, щоб зайняти у Львові високе державне становище, то давні близькі відносини вже не відновилися між ними. Пані Дреліхова була занадто розважною жінкою, щоб мала бажати повороту того, що вже не могло їй вернутися, натомість задовольнялася почуттям тихої приязні й дружнього поведення, які виявляв їй граф. Він бував часом в її домі, готов був на її просьбу робити протекцію її своякам, попірав її сина в політичній службі, а натомість мав у пані Дреліховій гарячу поклонницю й прихильницю, готову пропагувати його славу як політика й адміністратора в сферах багатого міщанства й вищого урядництва.

Бачучи, що граф заінтересований Калиновичами, пані Дреліхова коротко оповіла йому те, що й сам граф уже знав, але раптом, вибравши відповідну хвилину, нахилилася ближче до самого вуха графа й шепнула йому щось, пару слів, що на них граф відповів їй лише вимовним поглядом.

— Маю честь представити ексцеленції мого товариша, доктора Калиновича!—сказав комітетовий, приближаючися до стола попід руку з Владком, що вклонився.

— Приємно мені пізнати вас, пане,—сказав граф, устаючи й подаючи руку Владкові, але в тій самій хвилині пильно обсервуючи його обличчя й обличчя Регіни, що знов облилася живим рум'янцем. — Прошу, сідайте коло нас. Пані запевно знають пана доктора?

— О, так, я мав честь познайомитися—сказав Владко, кланяючися паням і сідаючи на кріслі, що його показав йому граф напроти себе.

— Чи це ви, пане, видаєте „Гоїса“? — запитався граф, приступаючи просто до речі.

— Ні, ексцеленціє, це мій брат.

— Так? то шкода, я бажав саме з вашим братом поговорити.

— Можу представити його ексцеленції — сказав Владко.

— Не трудіться, пане — сказав граф. — Це нічого такого важного. А втім ви, панове, брати, живете разом, маєте однакові погляди (ці слова граф висказав із особливим, трохи іронічним натиском), то думаю, що що скажу вам, то так, як сказав би я вашому братові.

Владко замість відповіді лиш уклонився мовчки.

— Мушу сказати вам, — мовив граф суворим тоном, — що мені дуже не подобається напрямок „Гоїса“. Не можу зрозуміти інтенції вас обох. Про що вам ходить? Хочете поновити сцени 46 року? Бо, очевидно, ця, як ви мовите, „критика“, а властиво круціята проти шляхти до нічого іншого не може довести. І так край не може прийти до спокою, а ви, панове, хочете викликати ще більше замішання.

Владко сидів зовсім спокійний і ані дрібки не змішався під цим градом докорів.

— Нехай вибачуть ексцеленція, — відповів він, — але мені здається, що ексцеленція мильно розуміють наш виступ. Ми не є зачіпною стороною, не голосимо ніякої круціяти, лише боронимо інтересів того шару, що його, на нашу думку, всі кривдять, а ніхто щиро не боронить.

— Теревені, пане докторе! — нетерпеливо відповів граф. — Знаю я ці фрази, читав я їх

часто в „Гоїси“. Гарно це говорити: боронимо. А в результаті воно виходить так, що ви, панове, підкладаєте запалений гніт під бочку пороху й говорите: за евентуальний вибух ми не відповідальні. Відповідальність нехай спаде на тих, що згромадили цей порох. Це, пане, не гарно, не по-обивательськи! Цього стерпіти не можна!

— Що ж, ексцеленціє,—відповів Владко,—робимо, що нам велить сумління й почуття обов'язку, стоїмо на ґрунті закону, виступаємо в ім'я найпростіших засад людности й справедливости. Думаю, що й ексцеленція нічого іншого не можуть від нас жадати.

— Ви молоді, панове, за мало знаєте й за мало бачите, а за багато вірите цим своїм засадам. Вірте мені, пане, що чим старшими будете, тим більше досвід буде обмежувати й стісняти обшир цих засад, доки зовсім не поглине.

— Га, ексцеленціє, постаріємося, то поступатимемо так, як старі. Але доки ми молоді, нехай дозволять нам ексцеленція поступати як молодим.

— Позволь вам!—майже крикнула ексцеленція.—А скільки ви за цей час можете наробити шкоди, який пажар можете розпалити! Це вас ніщо не обходить!

— Не розумію властиво, чого ексцеленція від нас жадають—сказав Владко.

— Жадаю, щоб ви, панове, дали спокій цьому вічному й шаленому атакуванню шляхти.

— З найбільшою приємністю — відповів Владко. — Скоро тільки шляхта дасть спокій вічному кривдженню й понижуванню сільського люду.

— Отже ви, панове, конче хочете війни? — сказала ексцеленція, починаючи тратити терпеливість.

— Навпаки, ексцеленціє, ми хочемо спокою, але корисного для обох сторін, а не лише для однієї.

— Нудите мене, пане. Прощаю! — сказав граф Адольф, відвертаючись і махнув рукою на знак, що послухання скінчене. — Арогант! — вищідив він крізь зуби, звернений до пані Дреліхової, але так, що Владко, відходячи, міг почути це слово.

— Мій боже, що то сьогодні за молодь, що за покоління! — нарікала пані Дреліхова. — Всьому винна ця конституція. Попереверталось в голові юнакам і думають, що їм усе вільно.

Граф Адольф не чув майже цих слів, тяжко віддихаючи й стараючись успокоїти роздраження, яким мимоволі унісся наслідком арогантських слів цього юнака. Одначе, коли по хвилині він запанував над собою, зовсім холодно розважив свій крок і пожалував трохи свого запалу. В наступній хвилині він поглянув на справу знову з іншого погляду. Очевидно, ці юнаки не з таких, щоб їх можна грізбою застрашити, або обіцянками чи протекцією знайти з раз прийнятого напрямку. Треба з ними боротися, треба їх здавити, інакше вони не замовкнуть. А якщо так, то й краще сталося, що ситуація виявилася в першій хвилині. Навіть чесніше, і дає йому це повну свободу рухів. Війна, то війна!

Зовсім відмінні почування полишила ця розмова в серці Регіни. Владко від першого разу, коли побачила його в коломийці, зробив сильне

враження на неї, а те, що чула протягом цього вечора про нього й від нього, поставило його дуже високо в її думках. Що правда, майже більше ніж про Владка говорили про його брата, але цей брат стояв в її уяві мов тінь обік ясної, симпатичної постаті Владка, віддаючи йому всі свої добрі прикмети, а беручи на себе всі недостачі. Владко зручний, сміливий, рішучий, пристійний, а його брат якийсь ніби наполоханий, гикавий, дивиться скоса, немов вічно підозріває когось у чомусь,—ось який контраст уявляли обидва брати в очах Регіни, тому не диво, що вона відчувала, що її живу, вразливу й здорову натуру він притягав більше ніж другий. Що більше, розмова з графом Адольфом, що в ній Владко зайняв таке сміливе, незалежне й повне гідности становище та своїм спокоєм зумів вивести з рівноваги такого досвідченого дипломата й високого достойника,—поставила його в очах Регіни незвичайно високо.

Тим часом Начко, мов заблукана вівця, вештався по залі, шукаючи очима чарівної голівки з коротким волоссям, що зникла йому у вирі вальса. Він пробував застановитися докладніше, що так тягне його до неї, незнайомої, перший раз баченої. Соромився на саму думку, щоб це могла бути фізична краса, яка зрештою, як він міг переконатися з класифікації своїх товаришів, зовсім не була такою очевидною й не звернула на себе майже нічиєї уваги. Проблиск симпатичної, незвичайної душі, що його запримітив він в її очах, міг, правда, бути тим магнетом, але міг також бути оманною, витвором його власної уяви, втіленням його ідеалу, що могло не мати нічого спільного з реаль-

ною, дійсною Регіною Киселевською. Та хоч і як успокоюючими могли бути подібні аргументи,—всі вони приснули, мов лід на сонці, скоро в дверях буфету за могутньою постаттю пані Дреліхової показалася струнка й рівна фігурка Регіни, що ступала з незвичайною грацією. Не бачучи її голови, Начко міг би був пізнати її по самім ході й посеред усього тут зібраного товариства.

Розпочався мазур, що до нього Начко заангажував Регіну. Він хотів у часі цього танцю втягнути її в розмову, переконатися, чи дійсно ці глибокі, таємничі очі були вікном живої й гарної душі. Уживав найбільших зусиль, щоб бути перед нею свobodним, веселим і притомним, але коли станув перед нею, коли з поклоном діткнувся її руки й почув її дотик, усі його постанови розвіялися димом. А в тім Регіна видавалась йому тепер якась незадоволена, нерада; якась хмарка висіла на її яснім чолі, а очі блищали холодним немов сталевим блиском, що не дозволяв зазирнути в глибину душі.

— Чи пані надовго загостили до Львова?— запитав нарешті Начко в часі танцю.

— На постійне життя—шепнула Регіна й відвернулася.

— І пані будуть проживати у тітки?

— Так.

— А де пані досі проживали?

— Менше про це—шепнула Регіна, очевидно, незадоволена з того, що Начко в часі цієї розмови зробив якийсь незручний ступінь.

На цьому розмова перервалася, але Начко ще не тратив надії. Коли скінчили туру, він відвів її на її крісло, а користаючи з нагоди, що

ані Мільці ані пані Дреліхової не було близько (паню Дреліхову граф Адольф відвів до буфету, живо щось із нею розмовляючи), він запитав:

— Позволять пані сісти побіч себе?

— Прошу! — сказала Регіна, не дивлячися на нього.

Начко сів.

— Пані вибачуть мою сміливість, — сказав він, зиркаючи з боку на її профіль, — але я хотів спитатися пані, що поробляє брат пані.

— Мій брат? Який брат?

— Ернест Киселевський, мій бувший учень.

Регіна обернулася нараз і видивилася великими очима на Начка, але й цим разом не було в них ніякої іскри почуття, а була лише холодна цікавість.

— Отже ви, пане, знаєте мого брата? — запитала вона. — Не можу собі уявити, звідки та яким робом.

— Адже він протягом року ходив до гімназії у Львові, а потім, здається мені, пішов до військової школи.

— Вже вийшов із неї — відтяла коротко Регіна.

— А це чому вийшов? — запитав Начко.

— Менше про це! — відповіла Регіна.

— І де тепер він обертається? Я дуже бажав би відновити з ним знайомість. Хоча він живого темпераменту й трохи занедбаний, однак це був хлопець, що подавав великі надії.

— Перепрошую вас, пане! — сказала Регіна, встаючи й ідучи напроти повертаючої тітки, не кинувши навіть одним поглядом на нещасного Начка. Він сидів одеревілий і слідив за нею безсильним зором; був момент, коли ця

струнка, постать видалась йому якимсь потвором, чимсь зловіщим і неприємним, коли він готов був зірватись і розшарпати її на шматки. Але це був лише порив схвилюваного почування, зойк розбитої надії. Коли Регіна в товпі зникла йому з очей, він зірвався, немов побоюючися перед самим собою, й почав перетискатись у противний кут залі, як найдалше від цієї зненавидженої істоти.

— Дурна гуска!—шептав він сам до себе.— Надута! Арогантка! Думає, що бог знає чим є. Думає, що на правду є королевою, а хтось її підданий! А я дурний також думав, що я не знати яку перлу знайшов. Дурний, дурний!

І Начко, сидячи в кріслі й уліпивши непритомний зір у мигаючих перед ним різнобарвною хвилею парах, обкинув Регіну найгіршими епітетами з тією насолодою, з якою ранений у гарячці роздряпує свої рани. Він чувся нещасливий, тим нещасливіший, що був злий сам на себе й на ту, в якій перед хвилиною бачив утілення свого ідеалу. Радість, із якою йшов сьогодні на бал, була зовсім затроєна. Шелест шовків, мірний стук соток кроків, грім музики з галереї, блиск ламп, біжутерій і соток молодих очей—усе це тепер разило його, непокоїло й мучило. Він бажав тиші, самотности й руху, сильного й нескінченного руху, що спирав би віддих і відбирав би притомність, щоб він міг бодай на хвилину забути про себе та про все, що пережив в останніх кількох годинах.

Він устав, щоб віддалитися з цього ненависного балу, але нараз станув мов ражений громом. У своїм остовпінні не пам'ятав, як довго він пересидів у самотнім куті, які за цей

час ішли по черзі танці і перерви. Тепер саме танцювали першого кадрили і в тій самій хвилині переплинула обік нього Регіна в парі з Владком. Але як же була вона змінена, неподібна до тієї, що з ним танцювала мазура й що її він проклинав перед хвилиною. Весела, погідна, усміхнена, з легко зарум'янілим обличчям, з оком, що палало живою нутрішньою радістю, в живій розмові з своїм танцером, що її неохоче вона переривала при відповідній команді аранжера. Начко мусів опертись об стовп, щоб не впасти на цей вид, і через увесь час танцю не спускав очей з цієї пари. Владко обертався з нею свobodно, без тіні адорації, але з тією вишуканою чемністю й увагою, яка завсіди його характеризувала. Навпаки, Регіна сама досить очевидно вирізняла його від інших мушин і коли химерні фігури кадрили веліли їй подавати руку іншому мушині, зараз легка хмарка зависала на її чолі,—вона відповідала коротко, коли танцер що заговорив до неї.

— Вередлива, розпещена дитина! — вирішив Начко, але й ця думка не принесла йому спокою. Його думка зараз знайшла другий кінець цього кия. „Незіпсована, здорова натура не вміє маскувати своїх симпатій ані антипатій“. І бідний Начко чувся сто раз нещасливішим ніж перед тим, сто раз зривався з місця, щоб утікати від цього виду, і завсіди полишався нерухомий, не можучи відірвати очей від неї.

Нарешті скінчився кадрили. Владко відвів Регіну на її місце й хвилину ще похилений напроти неї, очевидно, задивлений в ці чудові очі, що їх моментальний блиск очарував Начка, стояв, розмовляв, жартував. Сміялись обидвоє, сміялася Мільця, що сиділа обік, лише Начко

стояв оддалік, темний мов чорна хмара, горючи заздрістю й злістю, проклинаючи себе, брата, Регіну й увесь світ.

Нарешті Владко вклонився паням і відійшов. Як яструб на свою добич, так бистро кинувся за ним Начко, розтручуючи всіх, що стояли йому в дорозі. Дігнав його коло самих дверей буфету й, стиснувши його рукою мов кліщами за плече, сказав сильним, з трудом гамованим голосом:

— Владку, ходімо звідсіль! Ходімо додому!

Своїм спокійним, веселим і задоволеним зором змірив Владко схвильовану до глибини постать брата.

— Що тобі? — запитав. — Чи не хорий?

— Ні! Але ходімо звідсіль! — повторив Начко. — Ходімо додому!

— Чи ти здурів? — сказав Владко. — Ти мабуть занадто розігрівся в танці. Ходи, напийся коньяку й не марудься! Зараз починається другий кадриль. А я тут познайомився з однією панночкою, — кажу тобі, шикова дівчина. Знаєш, сестриниця цієї пані Дреліхової. Вона недавно сюди приїхала. Скінчила гімназію в Дрогобичі. Хоче тут шукати якої служби. Я заангажував її до всіх кадрилів, то не випадає мені покидати її на леді. Ходи, ходи, випиймо!

Але Начко вже не чув його. Мов буря полетів він до гардероби, зажадав свого пальта, капелюха й калошів і, кинувши гардеробниці гульдена, вибіг на сходи, до сіней, на вулицю, женучися, немов би хто за ним гонив.

— Що сталося хлопцеві? — муркнув сам до себе Владко, повертаючи до залі. — Сподіваюся, що він не хорий. Мабуть щось дуже розстроїло його. Треба буде випитатись його, як поверну

додому. Але покидати балю в самій половині не можна.—Івспокоївшись, пішов він до Регіни, бо ж уже розпочинано другий кадриль.

VII

Начко збудився дуже рано. Він мав у пів до шостої бути в друкарні для перекладу нових телеграм і остаточного зредагування ранішнього видання числа „Гопса“. Цим тяжким трудом ранішнього вставання ділився він із своїм головним співробітником, так що одного дня вставляв рано один, другого дня другий, окрім неділі, коли не виходило ранішнє видання „Гопса“. В тих днях, коли мав рано вставати, Начко будився звичайно далеко вчасніше, ніж було треба, не раз у третій або четвертій, і вже не спав більше, доки стара Миколайова з правильністю годинника не встала пункт о п'ятій, не вичистила його речей і не приготувала йому води до вмивання.

І сьогодні збудився Начко в четвертій вранці. На дворі була ще ніч — ясна, морозна, зимова. Повний щит місяця хилився до заходу, а його біле світло розіскрювало замерзлий сніг, що ним обсипаний був Львів. Молочна ясність цієї ночі біла в незаслонене вікно Начкової спальні так, що всі предмети в ній, хоча в півтіні, одначе зарисовувалися виразно перед його очима. Машинально якимось зиркнув Начко в протилежний кут кімнати і гукнув навіть на пів іще сонним голосом:

— Владку, ти спиш?

Але в цій хвилині він пригадав собі, що вже від двох тижнів сам він спить у цій кімнаті, що Владко випровадився на інше помеш-

кання, і серце його стиснулося від жалю й якогось неясного болю.

Він сягнув рукою на нічний столик, що стояв біля узголов'я його ліжка, дістав годинник, що лежав на ньому, й пачку сірників, засвітив, а переконавшись, що ще завчасно вставати, заляв потиху, знаючи, що вже не засне, поклав годинник і сірники на місце й перевернувся на другий бік, роблячи даремні зусилля, щоб заснути. Сон не приходив. Замість сну неспокійні думки роїлися по його голові, шумлячи й брешучи мов настирливі мухи.

Передовсім він задумався про Владка. Що сталося з ним, що він розлучився з братом і пішов на окреме помешкання? Коли перед кільканадцятьма днями заявив Начкові про свій замір, він аж задеревів із здивування, не зважаючи на зовсім ненайкращі й холодні відносини, які від того балю панували між ними. Правда, Владко довго й широко вияснював братові, що як адвокат, який мусить багато різnorodних людей приймати в себе, він мусить також мати окреме помешкання, тим більше, що тут його клієнти перешкоджають Начкові в його праці. Але в цій Владковій аргументації відчував Начко нещирість, мов рану, вкривану в торочки красномовства й навіть гумору. Начко не мав досі причини жалуватися на перешкоди з боку Владкових клієнтів, тим більше, що він працював в окремім кабінеті, відділений від Владка сальоником, що в нім також була ждальня для нечисленних знатних клієнтів. Селяни, що їх прибувало більше, ждали в кухні або на коридорі. Крім того до помешкання приходили ці клієнти рідко, бо ж властиве Владкове урядування було

в канцелярії його адвоката. Отже очевидна річ, що не ця обставина була головною причиною розлуки братів. Але що ж нею було? Начко відчував добре й не міг сам перед собою заперечити, — хоча ні один із них при розстанні ані слівцем про це не згадав, — що були нею саме ті нещирі й холодні відносини, які запанували між ними по балі. Відчував також Начко, що сам він був у цьому найбільше винен, але не чув у собі сили, не бачив способу направити цю вину. Зараз на другий день по балі Владко з правдиво братерською дбайливістю почав був випитувати його про те, що такого йому вчора сталося, але він, не знати з якої причини, почувся неміло діткненим цією дбайливістю й перший раз у житті грубо відфукнувся братові, щоб дав йому спокій. Це відфукніння було немов несподіваним зойком трісненої струни: дійсно, від цієї хвилини трісла між братами жива струна гармонії й щирої відкритості. Начко ходив понурий, на питання брата відповідав коротко, нерado й ховав у собі свої думки та вражіння, як та мушля, що стискається й корчиться щораз сильніше, коли в м'які складки її тіла дістанеться гострий камінчик, що щораз глибше вгризається в м'ясо. Немов прочуваючи те, що діється в серці брата, і Владко, хоча взагалі далеко свобідніший і веселіший, уникав перед Начком навіть згадки про Регіну, хоча в дійсності він навіть не підозрівав, яке глибоке й фатальне вражіння зробила її постать на Начка. Чи то загальна душна атмосфера, яка запанувала в їх тихій самотності, чи побоювання, щоб не наприкрюватися похмурому Начкові оповіданням своїх приємних вражінь, — досить,

що щось ніби формально здержувало Владка порушувати бальові вражіння. А Начко, знаючи, що Регіна й для брата не перейшла неспостереженою й сама, очевидно, більше хилилася до Владка ніж до нього, з завистю безсильного й покривдженого ждав на те, щоб промовив Владко, мучачися тисячними помислами шаленої заздрости, винаходячи й закидаючи тисячні підозріння, що ще більше замикали його серце, накладали печать на вуста. Але несповна тижень по балі зайшов факт, на око зовсім звичайний і природний, що проте фатально вплинув на взаємні відносини обох братів. Одного дня, повернувши трохи вчасніше ніж звичайно з редакції, Начко спостеріг, що з робітні його брата виходять дві пані, що їх Владко виводить з величезними чемностями й запевненнями своїх найкращих бажань. Начко відразу пізнав обидві ці пані: це була пані Дреліхова й Регіна. Мов буря, впав він по хвилині до Владкового кабінету і, хапаючи його, як колись у бальовій залі, обома руками за плече, сказав спішно, перериваним із зворушення голосом:

— Що... що то за... дами були тепер у тебе?

Владко кинув на брата довгий, допитливий погляд, що від нього Начко аж обличчя відвернув, і сказав спокійно:

— Що тобі, Начку? Дрижиш увесь, мов у лихорадці! Чи ти не хорий?

— Ти дурний із своєю хворобою — відповів сердито Начко. — Відповідь на моє питання!

— Ці пані, — мовив здивуваний Владко, — що тебе можуть ці пані обходити? Це була наша близька сусідка, пані Дреліхова з сестріницею.

— І чого вони в тебе хотіли? — мовив Начко, сильно викидаючи з себе слова.

— Щораз більше дивуєш мене, Начку, — говорив Владко, здвигаючи плечима. — Не можу зрозуміти, про що тобі ходить. Чи може думаєш, що ці дами хотіли звести мене з шляху моральності? — сказав він, усміхаючись іронічно. — Успокойсь і не побоюйся про це! Приходили до мене радитися в одній правничій справі, в справі спадковій.

— Що це за справа? — питав далі Начко, стараючися знайти якийсь пункт, що за нього міг би він ухопитися думкою.

— Е, це досить замотана справа — відповів Владко. — Справа цієї панни сестріниці з спільником її батька в Дрогобичі за виграний жеребок. Бачиться, що це може дійти до виточення процесу карного й цивільного заразом.

— Ну, й що ж, ти прийняв цю справу на себе?

— Е, який же ти швидкий! — гукнув, усміхаючися, Владко. — Тут іще не знати, чи справа взагалі буде виточена, а ти вже питаєшся, чи я прийняв її. Знаю її лише з бабських оповідань, а ти знаєш, що це зовсім ще не документи. Хто знає, може все буде навпаки. Я казав їм, щоб удалися з цим до мого меценаса, щоб йому віднесли документи, то може що з цього буде. А втім знаєш, що такі справи не належать до мого фаху.

Начко з якимсь незвичайним гарячковим запалом стискав руку брата.

— Так, Владку, — гукнув він живо, — це справа не твоя! Не бери її на себе, відправ ці пані! Пощо тобі вдаватися в їх закляті відносини! Перед нами інший шлях. Будь здоров!

І ще раз гаряче стиснувши йому руку, Начко знову вихром вилетів із кабінету. Одначе, на жаль, цей запал, ця гарячка й це схвилювання Начка дали Владкові багато до думання, а навіть укололи його незвичайно прикро в саму глибину сумління, бо ж у цій хвилині він, сам не знаючи ясно чому, перший раз у житті збрехав перед братом. Візита пані Дреліхової в товаристві Регіни наповнила його такою радістю, так приголомшила його, що вислухавши оповідання про справу її жеребка й майже зовсім не зрозумівши, про що ходять, він із незвичайною готовістю й очевидною втіхою піднявся ведення цієї справи, — розуміється, під фірмою свого адвоката, — сховав документи для пізнішого докладного розгляду й просив пані, щоб зголосилися за тиждень по остаточне рішення; в тій хвилині, коли пояснював Начкові, що з цієї справи може ще нічого не буде й що він не думає мішатися до неї, сам дрижав на думку, що *cogrus delicti*¹, свідчачи про його безсоромну брехню, лежить тут же перед ним, у бюрку в незамкненій шухляді, і що Начко за одним простягненням руки може видобути їх і побачити всю правду. Очевидно, Начко про це не знав нічого й тому здивувався дуже, коли Владко на другий день в часі обіду заявив йому, що він вишукав собі нове помешкання, на яке за пару днів хоче спровадитися. Він прийняв цю відомість мовчки, як тяжкий, але заслужений удар, не питав брата про мотиви цього кроку, а коли цей з власної понуки почав йому їх вияснювати, махнув рукою й обтер крадькома сльозу, що набігла йому на очі.

¹ Предмет, що служить як доказ проступку.

Бо відчував Начко, що ця розлука це початок якогось нового звороту в житті, який може повести їх на різні шляхи, й хто знає, чи не вплине вона фатально на сам розвиток тієї праці, якій вони присягли віддати свої сили, своє життя. Одначе він нічого не казав про це Владкові, боячись образити його нагадуванням про таку справу, яка для них обох була такою звичайною, такою природною й необхідною, як віддихання. Лише стара Миколайова, довідавшись, що „старший“ панич думає випровадитися, тихо ридала в кухні, не сміючи також мовити ані слова.

І ось уже минули два тижні від дня, коли Владко зайняв нове помешкання. Здавалося, що цей розділ вплинув корисно на відносини між братами. Владко часто увечорі приходив на своє старе помешкання, залишався на чаю, жартував з Миколайовою, оповідав Начкові про свої заняття й викликував його так само на розмову, що йому й деколи вдавалося. Але Начко відчував, що все це позірне, що Владко говорить до нього, мов до чужого, що його хоче забавити в товаристві, що їх розмові не достає тепла, не достає братерської широти й безумовної відкритості. Він відчував, що й він сам замикає в своїм серці перед братом багато важних речей, що сталися в останніх днях, і підозрівав Владка, що й він мабуть щось перед ним укриває. І чим нещасливішим почувався Начко, тим більше гризучими, тим сильнішими ставали його підозріння. Пощо Владко випровадився? Чому він не згадує нічого про Регіну та про їх спадкову справу? — ці два питання комбінувалися в його умі й лушилися мимоволі, наповнюючи його серце отру-

тою гіркости й затроюючи йому кожну хвилину дня.

Його думки перейшли до Регіни, хоча, правду кажучи, від того пам'ятного балю майже ніколи не відступали від тієї стрункої постаті в темній суконці, від тієї голівки з коротким волоссям і з незглибленими й заразом такими змінними очима. Скільки ж то разів бідний хлопець викидав собі свою слабість, легкодушність і брак почуття мужеської гідности, старався вибити собі її з голови, забути, погордити нею, — все надаремне. Цілими годинами ходив він по вулиці, ховаючися поза вуглами домів, мов злодій, щоб лише побачити її, як виходила з дому або повертала додому. Скільки ж то разів, зустрічаючися на вулиці, хотів промовити до неї, відкрити їй своє серце, висказати свої почування, — але завсіди здержувала його згадка тих сердитих слів і холодних поглядів, що дістались йому на балі. Нарешті він раз рішився на рішучий крок. Написав їй лист, короткий і скупий на вислови, й у ньому предположив їй свою руку й серце.

Він успокоївся трохи, віддавши цей лист на пошту, й повний віри в себе взявся до праці над новою розвідкою про крайові відносини, в якій бажав у всій повноті, на масі фактів, виказати, як представники галицької шляхти в державній раді, соймі, повітах і різномірних товариствах замість інтересів загалу мають на оці лише свої класові інтереси, а навіть стараються не раз, навіть із евентуальною власною шкодою, підкопувати або занедбувати інтереси люду, міщан і робітників. Матеріал до цієї статті приготовлювано й громаджено віддавна, цілість угруповано й її кілька

разів брати пункт за пунктом сумлінно передискутували; а що Начко виловив її ясно й зрозуміло, з супокоем і безсторонністю історика, ясним і плястичним стилем, ця річ, друкована в „Гопс’у“, від першого разу зробила могутнє вражіння в краю, викликала різноманітні й живі дискусії та втиснула „хлопоманський“ часопис у руки множества таких навіть людей, які досі не читали його. Старий редактор — ветеран не міг надивуватися поведженню тієї газети, яку він думав убити в колись, друкуючи зараз по тій вечері в братів Калиновичів різку пересторогу против її згубних тенденцій. Перестороги, перекручування й денунціяції, що були б у силі вбити дві інші газети, „Гопсо-бі“ якимсь чудом виходили на користь; а він не полемізував, не боронився, лише йшов спокійно своїм шляхом.

Виславши лист до Регіни, працював Начко спокійно над своєю великою статтею. Швидкої відповіді він не сподівався, бо сам у листі просив Регіну, щоб вона добре надумалася, щоб узяла під застанову, що не зважаючи на всякі позори, це не є легкодушний крок, але вплив сильної й непохитної постанови, що він чує, що без неї жити не може і, просячи її руки, ставить усю свою долю на карту: його життя або смерть залежатиме від її рішення.

Але ось третього дня по висланні цього листу дістав Начко відповідь. Була вона коротка й містила в собі ці слова — Начко пам’ятатиме їх до гробової дошки, не зважаючи на те, що не міг знайти в собі сили, щоб перечитати її більше ніж один раз: „Шановний Пане! Моя сестріниця Регіна Киселевська

дякує Вам за довір'я, але заявляє Вам через мене, що Вашою жінкою не буде. Покірна Герміна Дреліхова“.

Не зважаючи на те, що цей лист дійшов до його рук перед двома днями, Начко й тепер іще, згадавши кожне його слово, кожну букву цього бридкого, розлізлого письма, аж кинувся на ліжку, мов на терновій постелі. Прокляття! Отже аж до цього дійшло! Отже вона аж так погордила ним, що навіть сама не відповіла на його слова, писані сердечною кров'ю, але повірила відповідь нечистим рукам цієї... цієї... Мабуть страшне було в перших хвилинах схвилювання Начка, коли й тепер іще, коли час успів уже значно всмирити біль, він на саму згадку про цей удар не міг довше влестися на ліжку, зірвався, скреготячи зубами й заламлюючи руки в німій розпуці, і почав бігати по кімнаті, мов шалений.

— Отже нічого, нічого, нічого мені не лишилося!—шептав він, стискаючи голову долонями, неначе лякався, що вона йому трісне з болю.—Брат покинув мене, ця копнула мене ногою гірше ніж якого пса. Все, що люди називають особистим щастям, я замкнув у глибокій льосі й маю ключ кинути до моря. Алеж без особистого щастя життя—не життя, людина—не людина. Коли людина впадає під тягаром терпіння, то як же ж вона може як слід працювати для публичної справи? Ні, відчуваю це, я страчений! І за що? І чому?

І знову він бігав по кімнаті, заламлюючи руки, то хапаючися за голову. В тім вибило пів до шостої. Начко задрижав, задержавсь, і zarazом здавалося, що увесь зібраний потік його думок і почувань задержався, замерз і

заледенів відразу. Біль у грудях полишився глухий, глибокий, невилічений,—але думки при звичаєні до станової праці мов коні до керату¹, звільна почали брати інший оборот. Він машинально засвітив лампу, вбрався й, узявши з цвяха великий ключ від брами, вийшов із камениці. До друкарні на вулицю Ягайлонську мав спорий шмат дороги, треба було спішити. Швидкі ступені його дудніли по замерзлім і з снігу заметенім тротуарі.

Вулиці були ще зовсім порожні. Не зважаючи на місячне світло, по рогах і скрутах палилися нафтові лампи, що звичайно бувають гашені лише тоді, коли панують найбільші темноти. Тут і там тільки спішили робітники до своїх варстатів або й, туркотячи по замерзлім і грубою верствою леду покритім бруку, їхали бляшані буди з свіжим печивом, розвозячи його по ґрайзлернях. Обік костела бернадинів стояли якісь дві скулєні старенькі жінки в лахманах, ждучи, чи швидко відчинять костел на ранішнє набоженство, й скорочували собі час ждання цілою літанією прокльонів і гарних епітетів, що ними вони одна одну обкидали. Дальше з ясно освітленої каварні Мюлера чути було врывки співів, прокльонів і скарг, виголошуваних рівночасно кількома захриплими, п'яними гососами. Минаючи швидко каварню, Начко пригадав собі анекдоту з 1848 року, згідно з якою перед генералом Гамерштайном, що бомбардував місто, станула депутація найповажніших міщан-поляків. Коли члени депутації представились йому поіменно, мав рубашний генерал крикнути:

¹ Молотільні.

— Der Teufel noch amal! Hild, Mild, Wild, Stieler, Piller, Müller! Das sind ja aber verflucht polnische Namen¹!

І Начко всміхнувся, минаючи Галицьку площу. Порожні будки синевідських бойків довгою низкою стирчали обік тротоару, мов обнажені з тіл кості. По другім боці площі стояло кілька санок ф'якрів; чути було, як перемерзлі конища звільна, правильно хрупали обрік і як на санках, прикриті коцями, хрипіли візники.

В друкарні станув Начко перший із усіх. Він мусів перейти наперек подвір'я аж у кут і застукати до вікна реквізитового магазину, через яке млявим світлом блискотіла низько скручена лампа. Там, між запасовими або попсованими частинами машин, поламаними каштами й реґалами на постелі з різнобарвних аркушів афішового паперу, відповідно пом'ятих, накритий рогожкою з лика, що в ній прийшла опакowana з фабрики якась машина, спав сторож друкарні, молодий іще й кріпкий хлопець із смаглявою церою й опухлим обличчям. На стукіт він зірвався мов опарений і полетів стрілою, перевертаючи різні речі, зустрічані в дорозі. Щойно в третій кімнаті пригадав собі, що забув узяти з собою ключ і сірники. Отже вернув, підкрутив лампу так, що стало зовсім видно в темнім магазині, взяв, що було треба, та з лампою в руці поспішив відімкнути Начкові двері канцелярії. А потім приніс пару полін і почав палити в печі, бо ж у канцелярії панував пекельний холод.

¹ До чорта! Гільд, Мільд, Вільд, Штілер, Мюллер! Але це ж прокляті польські імена!

Начко, скинувши тяжке зимове пальто, взявся до роботи. Телеграм іще не було, але в брамі була скринька на листи й статті, що приходили вже по закінченні вечірнього видання числа або й пізно вночі. Отже взявши ключик, він вийшов до сіней, а по хвилині вернув із цілою зв'язкою клаптиків паперу, заклеєних коверт і телеграфічних звитків, що походили з провінції. Тож сів при столі й з пером у руці забрався до читання й розбирання цих речей. Деякі походили від його постійних, уже випробуваних співробітників, наприклад звідомлення з судової залі, з вечірньої театральної вистави та з якогось концерту. Цих речей не треба було навіть читати; виписавши на кожному шматку синім олівцем величезне „Мусить“,—Начко відложив їх набік. Дальше повідкривав телеграми з провінції. Тут повідомлювано про доповнюючий вибір посла на крайовий сойм; Начко, перечитавши назвище, зморщив брови, й забурмотів: „Тумани тумана вибрали!“ а потім призначив телеграму до друку, виписавши зверху місце висилки й дату та справивши ідіотичний телеграфічний правопис. У другій телеграмі якийсь кореспондент заповідав велику й незвичайно важну кореспонденцію. „Ну, ну, не ричи, а дай молока!“—забурмотів Начко й кинув телеграму під стіл. Дальше йшли речі в тім самім смаку: якийсь шляхтич, ображений кореспонденцією, грозив судом, але речі не простував—і Начко кинув телеграму так само під стіл із єдиною конкомітацією: „Пошел!“ Там знову був сажньовий лист про якийсь аматорський концерт у Великих Очах, в якому великооцьких аматорів, що виступали на концертну естраду, порівню-

вано з першорядними співаками й широко писано про те, як Великі Очі з приводу цього концерту поділилися на два ворожі табори, як „партія перевороту“ старається підкопати небосажну славу великооцьких артистів і артисток і т. ін. „Ну, ну, ну! — сказав, усміхаючися, Начко — це вже ми читали, мій пане, це стоїть, хоча трохи іншими словами, в другій частині Дон Кіхота, де є мова про сторонництва І-а-гачів і Ай-а-гачів“ І енергійним розмахом пера він перекреслив усю працю великооцького Сервантеса, полишаючи з неї лише голий і дрібний факт, що „в Великих Очах при численній участі місцевої публіки відбувся аматорський концерт на добродійні цілі, що приніс цілих 25 зол. 50 кр. чистого доходу“. А обік синім олівцем написано „під шпіц!“

Пунктуально в шостій годині прибули складачі, що за окрему винагороду зобов'язалися до ранішньої роботи. Сторож уже позапалював лампи в тих місцях, де кожний із них стояв. Жваво здіймали вони з себе пальта й сурдути, вдягали полотняні блюзи й такі самі хвартухи, мовчки брали скрипти з-перед редактора й, закріпивши їх на дерев'яних вилках, починали складати, киваючися мірно на ногах і стукаючи олов'яними буквами безупинно об верстаки. Не зважаючи на те, що чотири лампи під широкими паперовими умбрами кидали широкі круги світла на реґали, — обширна зецерня була понурою й виглядала мов порожня; кути тонули в півтінях тим більше, що вікна з неї виходили на темне, мов студня глибоке подвір'я триповерхової камениці. Складачі також мовчали й скупилися кожний

при своїй роботі; лиш часом цей або той голосно відчитає пару слів скрипту, що стирчить перед ним, або оповість своєму товаришеві коротко про якийсь факт, що притрапився від учорашнього вечора. Рідко виривається котрому гумористична увага, що відноситься до складаного саме скрипту або змальованого в ньому факту.

Але ось застукано поспішно до дверей канцелярії: це возний з телеграфічного уряду приніс телеграми. Всі складачі звернули очі в цей бік, пройняті побоюванням, щоб телеграма не була довга й щоб число наслідком цього не спізнилося. Метранпаж покинув навіть роботу й на пальцях наблизився до Начка, щоб побачити телеграму. Ну, богу дякувати! Телеграма не довга, число вийде на час! Жвавіше застукали олов'яні букви об верстаки, жвавіше почали киватися складачі над своєю роботою, загальний настрій між ними оживився. Розмова поплила неперерваним струмком. Крім того чим ближче було до сьомої, тим більше також інших складачів, парубків від машин прибувало, бо в сьомій починається правильна праця в друкарні. Ось уже й панни, що обслуговували машини, поприходили, одна по одній, спішаючи дрібними, легкими кроками, позавивані з головою й обличчям у чорні сукняні хустки або ручною роботою плетені шалі. Втихли при машинах голосні сміхи й грубі жарти парубків; при паннах не можна було дозволити собі ніщо невідповідне. А в тім прихід паннів був для них початком тяжкої праці. Вже на столі машиніста стояв готовий на великім залізнім бляті перший бік аркуша, себто перша й остання сторона числа „Гопса“. Ця частина

газети полишалася без зміни від вечірнього видання. Тільки в середній стороні роблено стільки зміни, що викидано телеграми, які надійшли вчора рано, а вставляювано натомість ті, які надійшли сьогодні рано. Дальше викидано звідомлення з передучорашнього театру та взагалі ту частину хроніки, яка була вже у вчорашнім ранішнім числі, а потім також у вечірнім. Натомість уставляювано свіжо наскладані звідомлення й „хроніки“, що опісля будуть повторені у вечірнім виданні, а завтра рано так само випадуть.

— Їзда! — гукнув машиніст, уставивши при допоміж двох сильних парубків блят із складом на машині й прикріпивши все шрубами. Панни зайняли свої місця—одна обік цього на рухомих стелюгах укріпленого бляту, щоб у часі його періодичних рухів накладати на нього аркуші паперу, а друга коло кінця машини, на високім столику, щоб відбирати й рівно на бляшанім бляті укладати аркуші, що виходили з машини.

— Ну, їзда! — ще раз закомандував машиніст. Парубки, стоячи коло колеса звернені обличчями до себе й з розставленими ногами, разом ухопили за ручку колеса й почали обертати. Звільна й легко порушилося могутнє колесо на своїй шліфованій і запущеній оливою осі; тихо й звільна, мов величезний поліп, порушилися також усі інші частини машини, зуби загачували за зуби, блискучі залізні дрюки то висувались наперед, то подавались в глибину корпусу, мов огнисті язики змий. Забурчала нарешті стелюга, що двигала на собі плиту зо складом, засичали коркові вальці напущені чорнилом, зашелестів папір,

пересуваючися крізь горло машини, порушилися нараз по другім боці залізні грабельки, хапаючи задрукований аркуш і півкруговим рухом укладаючи на бляті,—машина увійшла в рух.

Цей рух, наданий їй руками „услугуючих“ парубків і панночок, бачилося, що звільна вливав життя в неї саму. Здавалося, що ці блискучі залізні колеса, бляти, дрюки й вальци мов ті казкові опирі, можуть жити життям, виссаним в інших істот. З тихої перед хвилиною машини зробилася грізна істота, що бурчала, дзеленькотіла, що своїм постійним пекельним гуркотом наповнювала всю кімнату, стрясала шиби у вікон і заглушувала всякий інший живий голос довкола.

Тим часом Начко давно вже скінчив переклад телеграм, що їх складачі, покравши на малі пасочки, складали на чотири руки. „Відбивати!“—залунав голос метранпажа й практикуючий хлопець кинувся з валком, пасочком мокрого паперу й щіткою, щоб відбити наскладаний скрипт до коректури.

Скінчивши коректуру того, що сьогодні наскладано, понумерувавши поодинокі уступи, Начко вбрався й вийшов із друкарні. Праця над речами, далекими й чужими його особистим інтересам, успокоїла його, приносячи йому бодай на хвилину забуття. Було вже пів до восьмої; ранок був ясний і холодний, по вулицях снувались уже товпи людей. Дітвора обох полів спішила до шкіл; вуличні хлопці ковзалися по невеликих смугах гладкого леду на вуличних спадах. У відчинених крамницях посідали заспані крамарі, убрані в теплу одіж. Через відчинені брами в замрячених подвір'ях видно було ще тут і там освітлені вікна, що

за ними в тісних, брудних і вохких комірках працювали від раннього досвітку дрібні ремісники: шевці, кравці, щіткарі й інші. Але безупинний міський рух також добродійно вплинув на Начка, мов подув холодного вітру в жарке літнє полудне. Він почувся живою, чинною частиною цієї рухливої, працюючої товпи та з задоволенням згадав про скінчену вже пайку своєї дневної праці. Почув апетит і, подвоївши крок, поспішив додому на снідання.

До початку праці в редакційнім бюро він мав іще півтори години часу, що їх уживав звичайно на полагоджування своєї приватної кореспонденції або й на вишукання в бібліотеці тих книжок і паперів, які могли йому бути потрібні до продовжування його праці, що її писав із дня на день у редакційнім бюро. Сьогодні не було до кого писати листу; отже випивши каву, що її подала йому Миколайова, Начко встав спішно від стола й кинувся до бібліотеки, шукаючи чогось, перевертаючи книжки, переносючи навіть цілі їх купи з полиці на полицю. Очевидно, він бажав зайнятися бодай фізичною працею, щоб не допускати собі до голови настирливих думок і згадок. Одначе, коли озирнувся по хвилині, побачив, що він не сам у кімнаті. Коло порога стояла стара Миколайова.

— Чого вам треба, Миколайово?— запитав її Начко таким тоном, немов би не мав часу й не бажав відриватися від якоїсь дуже пильної роботи.

— Нічого, прошу панича— відповіла стара, не рушаючися з місця.

— Ну, то чого ж тут стоїте?— питав далі Начко.

— От так собі. Я хотіла би трохи поговорити з паничем. Увесь день сиджу вдома сама, дальше вже й говорити по людськи забуду. Давніше, як іще обидва паничі разом були, то бодай часом із старою Миколайовою поговорили, пожартували. А тепер панич не ласкаві на стару.

— Алеж, моя Миколайово,—відповів трохи сердито Начко.—Хіба іншим разом поговоримо. Бачите, що я не маю часу.

— А що ж панич роблять?—з хитрим усміхом запитала стара.

— Що роблю?—запитав Начко трохи змішаний.—Бачите, шукаю однієї речі.

— Бачу це я, бачу,—сказала стара, киваючи головою,—що панич однієї речі шукають, але, прошу панича, цієї речі панич туг не знайдуть. Її треба шукати деінде. Ей, дорогий паничу,—сказала стара, поступаючи ближче й сідаючи на крісло,—маю і я очі й вуха та прожила, богу дякувати, сімдесят літ на світі, то хоч я неписьменна на книжках, але вмію трохи читати на людських обличчях і в людських очах. Знаю я, чого панич шукають.

— Ет, балакаєте, Миколайово! Ну, чого ж я шукаю?

— Щастя панич шукають, ось чого!—сказала стара.—Хіба то я не знаю, чого молоді люди в такім віці шукають? Хіба то я не чую, як панич уночі крізь сон кричать і благають когось, як зриваються й ходять по кімнаті? Хіба то я не бачу, як панич руки заламлюють і на вулиці на когось чекають і при зустрічі очі спускають, уклоняються й утікають? Стара я, мій любий паничу, й усі ці історії знаю добре!

Начко слухав здивований, остовпілий. Отже те, що він уважав за свою виключну таємницю, відоме було цій старій, висіло на її балакучім язиці! Та що вона знає? Може це лише до-мисли, позбавлені фактичної підстави?

— Та що вам сниться, Миколайово!— сказав він голосом мимовільно значно м'якшим.— Наговорили ви мені тут новин, про які я й сам нічого не знаю. Кого ж то я кличу крізь сон? На кого чатую на вулиці?

— Ей, паничу, паничу!— сказала стара, жалібно киваючи головою.— Як то вам, молодим людям, легко закидати старому брехню. Ніби то панич не знають добре, що я правду говорю! Мовчала я довго, але тепер бачу, що гріх я мала б, якби довше хотіла мовчати.

— Ну, й що ж маєте мені сказати?

— Одно лише скажу паничеві: нехай панич дадуть собі спокій з тією панночкою, що має обстрижене волосся, мов хлопець.

Начко збілів при цих словах, а потім його обличчя облилося живим рум'янцем. Одначе він пробував іще затинатися.

— Про яку панночку ви говорите, Миколайово? Знаю кілька таких панночок.

— Саме то нещастя, що панич знають їх кілька, а думають про одну, що її не знають навіть.

— Та звідки ж ви про неї знаєте?

— Уже звідки знаю, то знаю, але це одно можу паничеві радити, якби я радила власному синові: нехай панич дадуть собі спокій з нею! Це не для панича партія! Була я там у них пару разів у кухні: їх кухарка це моя кума. Вона оповідала мені дещо, а в тім і сама я придивлялася зблизка цій панночці, й кажу ще раз: це не для панича партія.

— Та про кого ви говорите, Миколайово!— з тривогою й нетерпеливістю скрикнув Начко.

— Ніби то панич не знають—сказала, всміхаючися, стара.—Про ту панну Регіну, яку панич щоночі кличуть, що її руки панич просили. А бачуть панич, що я все знаю. Але нехай панич не бояться, я вмію мовчати. Нікому про це ані слова не скажу, навіть паничеві Владкові.

— Ну, й що ж ви знаєте про панну Регіну?—питав Начко.

— Небагато знаю, що буду брехати. Ходить воно по кімнаті мовчазне, горде, якби на правду яка королева. Або сяде біля вікна й сидить цілими годинами, мов німа. А злісниця, нехай бог боронить. Не люблять її там, це мені можуть панич вірити.

— Тужить за чимсь, почувається чужою в цім оточенні, а в тім занадто вона чиста для нього—збивав у думках Начко закиди Миколайової з незагійною софістикою закоханого.

— Маєтку не має вона ніякого—говорила дальше Миколайова.—Що там по батьках лишилося, те брат ледащиця проплутав, а цей виграний жеребок, то, прошу панича, груші на вербі. Спільник грошики загорнув. Процесуйся з ним, як хочеш. Прийняла її тітка з ласки, бо, скінчивши школу, не мала куди подітися. Тепер вона шукає для неї якого місця при почті або телеграфі, але я думаю, ще це не для чесної панночки місце.

— То що ж вона має робити?—скрикнув Начко.—Жити на ласці тітки, чи гинути з голоду?

— Та чого б я так бундючилась?—відповіла з чисто жіночою логікою Миколайова.—А в тім

і ця її тітка, прошу панича, цілком мені не подобається. Коли вона довідалася, що я у паничів служу, то закликала мене до кімнати, і як почала випитувати мене про паничів, то мучила з пів години. Кажи їй те, кажи їй інше: як паничі живуть, чи вчасно увечорі додому приходять, хто в них буває, у кого вони, по кімспадок дістали та скільки? Словом—мов який комісар. Я викручувалася від неї, як могла, а що я паничів хвалила, то цього панич можуть бути певні.

— А ця... Регіна була при цьому?

— Розуміється, що була. Аж пасія поривала мене. Увесь час сиділа коло вікна, мов похнюпа, обернена до мене плечима, навіть не озирнулася. Ні, прошу панича, це не для панича партія. Зовсім там не подобалася мені. Я дала собі слово не йти туди більше.

— І краще зробіть, Миколайово! — сказав Начко, встав і, вбравшись, вийшов до редакції.

Правда, він мав іще пів години часу, але втік, формально втік із дому, щоб уникнути туркотання старої служачої й упорядкувати в голові думки, розворушені її оповіданням. Все, що мовила Миколайова, щоб понизити Регіну в його очах, ставило її вище, кидало ясніше світло на її постать, робило йому її симпатичнішою. До глибини зворушило його її положення в домі тітки, положення підвладне, залежне та з ґрунту фалшиве. Він розумів аж надто добре, як у таким положенні, а надто маючи діло з людьми з таким відмінним моральним обличчям, як пані Дреліхова, мусів терпіти її характер, мусіло вироджуватися це недовір'я, ця підозріливість, замкнена в собі гордість і злість. В усіх цих

неідеальних прикметах бачив Начко не хиби, але добрі прикмети сильного, незіпсованого характеру Регіни. Та все це рівночасно кликало до нього великим голосом, щоб він не покидав думати про неї. Все віщувало йому, що лише велике кохання, готове на всяку посвяту, терпеливе й непохитне, його кохання, зможе вирятувати її з того положення й очистити її душу з тих рапавих жужлів, які полишилися в огні тяжких спроб і свідчать лише про чистоту й доброту металю її душі. І знову непоправна ідеалістка надія ожила в його душі, затріпотала веселковими крилами й полетіла в погідне небо майбутности. Випростуваний, скріплений на дусі, увійшов Начко до редакційного бюро.

Узявши в експедиції сьогоднішнє число „Гоїса“, що його саме експедиторка роздавала місцевим передплатникам, що тиснулися товпою до віконця, Начко пішов до свого бюро, що на нім застав уже зв'язку газет і купу листів. Переглянувши свіже число свого „Гоїса“, закривши потиху, побачивши кілька несправлених друкарських помилок, Начко взявся насамперед до листів. Були це кореспонденції з провінції й з заґрянці. Одну по одній відчитував Начко уважно, робив на крисах знаки, криски або уваги червоним олівцем, викреслював, що зайве, й нарешті відкладав осібно готові до друку речі, а окремо такі, які треба було ще більше скоротити або яким треба було дати іншу, для щоденника відповідну форму.

Раптом він кинувся на кріслі, мов від уколєння. Маленький листок із монограмом Р. дрижав у його руці. Кільканадцять слів, на-

писаних жіночою рукою, великими, але гарними буквами, викликали велику бурю в його умі. Лист містив у собі ось що:

„Шановний Пане! Спішу загладити свою вину перед Вами. Я поступила нетактовно, даючи Вам відповідь на Вашу почесну для мене пропозицію за посередництвом тітки. Я поступила нерозсудливо, відкидаючи цю пропозицію безоглядно. Відкликую одно й друге. Не питайте мене про причини, чому так сталося. Я бажала б, щоб було краще. Та вибачте, що мушу поставити одну умову. Погамуйте тон свого щоденника! Поведіть його в іншій, не такій дразливій і революційній напрямку! А в такому разі може бути, що наші шляхи зійдуться з часом. Позостаюся з пошаною — Регіна Киселевська.“

— Що це? — скрикнув Начко, зриваючися з крісла, і ще раз перебігав очима кожне слово, кожну букву листу. — Вона хоче загладити свою вину! Признається до нетакту! Шляхетна. Добра! Але умова! Що за умова! „Погамуйте тон свого щоденника! Поведіть його в іншій напрямку.“ Це значить — спроневірся своїм засадам, праці свого життя, а тоді я готова покохати тебе! Підла! Негідна!

Начко аж зубами заскреготав із гострого внутрішнього болю. Здавалось йому, що якась страшна рука роздирає в його серці незагоєну ще рану й вертить у ній тупим, заржавілим залізом. Він почав бігати по кімнаті, мов дикий звір по клітці. В голові йому шуміло, думки плуталися.

— Прошу пана редактора, скрипт! — сказав хлопець із друкарні, відчиняючи двері та всуваючи голову до кабінету.

— На, маєш! — сказав Начко та, звинувши докупи приготовані перед тим рукописи, почав знову бігати по кабінеті, своїм звичаєм заламуючи руки, то знову стискаючи в долонях розпалене чоло.

— Ні, ні, ні! — гукнув він нарешті. — Це не може бути! Це не вона! Це не дух Регіни віє в цих підлих, дхнучих висловах. Вона не могла подумати цього! Між початком листу та його кінцем є така суперечність, як між чистотою й брудом, між чеснотою й проступком.

Двері кабінету знову відчинилися: увійшов головний співробітник і, привітавшись з Начком, представив йому повикреслювані місця з газет, щоб зреферувати їх до крайової й політичної хроніки.

— Добре, добре, — сказав непритомний Начко, — будьте ласкаві це зробити.

— А статтю дають пан редактор?

Начко завагався хвилинку. Вона домагається зміни напрямку, погамовання тону, а саме його статті, писані найгостріше, характеризують напрямок часопису. Та ні! Було б підло збочити з вибраного шляху, тим більше, що це не може бути її справжнім домаганням. А якщо навіть, то й це ще нічого не значить!

— Розуміється, що даю! — сказав Начко рішуче. — Будьте ласкаві приймати приходячих, щоб вони не перешкождали мені, я за годину буду готов.

Співробітник пішов, забравши газети, а Начко лишився сам. Хвилину ще він ходив по кімнаті, але його думка сильним зусиллям волі скермована в інший бік, працювала вже над укладанням нового розділу статті про кля-

сову палітику галицької шляхти. Сів нарешті й з блискавичною швидкістю полетіло перо по папері, заповнюючи швидко вузькі паски рівним, чистим письмом, без перекреслень і поправок. Начко писав без перерв і в часі писання одного речення друге вже укладалося й заокруглювалося в голові та плило під перо зовсім готове. Під впливом великого нервового роздраження пам'ять, бистрість комбінації й аналізу набрали сили ясновидности. Множество фактів, мов рої бджіл, пересувалися перед очима його душі, помотані з собою безчисленними нитками, що їх таємничі вузли й комплікації ставали перед ним у поразючій виразності. Часами, коли рука охлявала, він задержувався на хвилину й на скравку паперу, що лежав обік, нотував думки й комбінації, які насунулись йому в часі писання, а які треба було зужиткувати й розвинути щойно в продовженні розвідки. Часами знову переривав, щоб зазирнути до давніших нотаток або до принесених книжок. Ніколи не шукав у них довго, всюди йшов напевняка, маючи в голові ясне виображення сторони й навіть рядка, де була потрібна для нього цитата. За годину ціла купка довгих і вузьких пасків була записаною: розділ, призначений на сьогодні, був скінчений. Начко встав із крісла й хистким кроком поступив до софи в противнім куті кімнати й кинувся на неї в повній знеможі. Холодний піт покривав його чоло, обличчя було страшно бліде, руки тряслися, лиш очі горіли дивним, гарячковим блиском. Кожний розділ його праці коштував його страшно багато, зворушував до глибини всю його істоту й вичерпував його силу так,

що він мусів із пів години відпочивати майже в повнім остовпінні, заки міг потрохи прийти до себе.

Одначе цим разом не довго дано йому спочивати. Насамперед прийшов хлопець за скриптом, а незабаром по його виході почулися в першій кімнаті якісь розмови, ніби суперечка й перекорювання. Увійшов головний співробітник і заявив, що прийшов якийсь пан і конче домагається говорити з самим паном редактором.

— Просіть його сюди — сказав Начко, все ще блідий і ослаблений, насилу підносячись із софи.

Увійшов молодий панок, років може двадцятьох п'ятьох, з непевною й передчасно постарілою фізіономією, що носила виразні сліди багатьох неспаних ночей і надмірного вживання гострих напитків.

— Чи маю приємність говорити з паном редактором „Гоїса“? — запитав несміливо молодий чоловік.

— Так — сказав Начко, наближаючися до нього.

— Чи ви є ним?

— Так.

— А не могли б ви мені сказати, де я міг би знайти пана Гната Калиновича?

— Алеж бо я є ним! — сказав Начко трохи роздражненим голосом.

— В-в-ви? — сказав молодий чоловік із великим здивуванням.

— Чого собі бажаєте? — питав Начко.

— Ви... вибачте, — сказав доостанку зонесмілений молодий чоловік, — бачу, що я помилився в адресі.

— Як то?

— Бо... бо я хотів говорити з паном Гнатом Калиновичем.

— Алеж кажу вам, що я є ним! — скрикнув Начко.

Молодий чоловік приглядався йому пильно своїми посовілими очима, нарешті сказав:

— Ви, вибачте, може я помилився в особі. Мо... може ви не той Гнат Калинович, що його мені треба. Той був... був далеко молодший.

— Колись і я був молодшим — сказав Начко, з здивуванням поглядаючи на незвичайного гостя. — Коли ж ви останній раз бачили його?

— Перед десятима роками — відповів молодий чоловік.

— Га-га-га! — засміявся Начко, — це ж і не диво, що був молодшим. Що ж ви хотіли, щоб людина за десять літ полишилася незміненою! Ну, але прошу, з ким маю честь?

— Я є Ернест Киселевський, може пригадуєте собі?

— Ернест! — скрикнув Начко, подаючи руку юнакові з здеранжованою фізіономією. — Ну, як же, як же! Мій вихованець! Що ж поробляєш, Ернесточку, як тобі ведеться? Та передовсім будь ласкав, сідай тут на софі, поговоримо. Я й так уже скінчив свою роботу!

— Неособливо ведеться мені — сказав Ернест, усівши. — Я був у Відні у військовій школі, вигнали мене, а тепер від тижня я є тут.

— Ну, й де живеш, що поробляєш?

— Поробляти не поробляю нічого, а живу так при сестрі.

— При сестрі?— сказав із здивуванням Начко.— А сестра при кім?

— Сестра в тітки, але має надію, що незабаром дістане яку посаду. Вже там тітка виробила для неї протекції у дуже високих риб, у самого графа Адольфа, знаєте.

— Ну, й що ж, як дістане посаду?

— А тоді наймемо собі окреме помешкання й житимемо обидвоє разом.

— Це значить, хочете жити її коштом!— сказав суворо Начко.

— Ви... вибачте — відповів Ернест.— Тільки за час, доки й собі не найду якого місця.

— А яке ж місце могли б ви обняти?

— Або я знаю?— відповів Ернест.— Я обняв би, якби трапилося. Чи касієра, чи діюриста... Щонебудь.

— А маєте ви кваліфікації на касієра?

— Ква... кваліфікації? Ге-ге-ге! Що мені там за кваліфікації потрібні! Гроші брати й видавати це, ласкавий пане, потраплю.

— Ага! Ну, й це добре на початок — сказав Начко.— Ну, а чим же я можу вам служити?

— Гм, пане Гнате — сказав молодий чоловік, надуваючись і витягаючи ноги перед себе. — Можете служити мені кількома речами й маю надію, що мені не відмовите.

— Що ж,— сказав Начко, що щораз ясніше починав розуміти неохоту й сердитість Регіни на згадку про брата,— скажіть! Що лише буде можна, я готов для вас зробити.

— Знаю про це, пане Гнате, знаю — сказав Ернест із міною протектора й махнув рукою.— Отже передовсім я хотів би дістати місце при адміністрації вашого щоденника. Чи багато ви могли б мені заплатити місячно?

— Гм, це побачилося б — сказав Начко, здивований такою несподіваною зміною в поведінці негідного юнака. — А що більше?

— Дальше, прошу вас дати мені зараз нарахунок моєї пенсії п'ятдесят ринських, що їх дуже потребую, щоб залагодити деякі інтереси, що не терплять гайки.

— Чи це все? — сказав Начко й обличчя його почало обливатися рум'янцем гніву й обурення.

— Ні, пане, ще не все. Найважливішу справу ховаю на сам кінець. Будьте ласкаві, в як найкоротшім часі змінити тон і напрямок свого часопису.

— Що, що, що? — скрикнув Начко, зриваючись із софи й стаючи напротил Ернеста, що витягнувши худі мов тики ноги, розсівся на софі й дивився йому просто в очі з спокоєм і впевненістю ідіота.

— Так, пане. Це дуже важна для нас справа — сказав Ернест.

— Для кого „для нас“?

— Для мене й для моєї сестри.

— Сестри? А це яким робом?

— А, бо це, бачите, граф Адольф лише під тією умовою обіцяв моїй сестрі виробити посаду, якщо вона вплине на вас, щоб ви змінили напрямок свого часопису й не нападали на шляхту.

— Що, що, що, що? Шалений, що плетеш? — скрикнув Начко, захопившись за голову. — Граф Адольф — сестра — вплинути — як? з якої рації?

— Е, пане Гнате, — відповів Ернест із цинічним усміхом. — Не вдавайте знову дурного. Адже я знаю все. Краще говорімо на розум!

Ви кохаєте мою сестру, просите навіть її руки. Сестра ставить вам умову змінити напрямок часопису й знає, що ви їй цього не відмовите, а я...

В цій хвилині Начко мов шалений кинувся до дверей і, відчинивши їх, скрикнув щосили:
— Феліксе!

Редакційний слуга, низький, кремезний чоловік, прибіг на цей крик з ескспедиційної кімнати.

— Покажи цьому панові, — й Начко вказав на сидячого Ернеста, — куди від нас виходиться!

— Що? — скрикнув Ернест, зриваючися з софита звертаючися до Начка. — Ви сміли б ображати мене, брата...

— Феліксе! — сказав Начко з притиском і відвернувся.

— Прошу, пане, — сказав Фелікс, — нехай пан не опираються!

— Отже так, так! — скрикнув розсерджений Ернест. — Замість допомогти мені ви викидаєте мене? Добре, я піду, але я вам прислужуся! Пожалуйте цього?!

І все ще нарікаючи й грозячи, Ернест вийшов із редакційного льокалю в товаристві Фелікса.

А Начко тим часом кидався по своїм кабінеті, мов ранений звір. — Отже ж така це історія! Отже вона, ця свята, чиста й добра Регіна, дозволила вжити себе на знаряддя підлої інтриги тих сфер, що їм залежить на здавленні його щоденника! Отже їх це дух віє з її слів! Отже в цій то цілі надягнула вона маску доброти й жалю за сповнений нетакт, щоб їм приподобатися! Боже! В яку безодню моральної гидоти дав йому зазирнути цей кретин, ця

надпсована мумія!—І Начко не міг довше ви-
держати в кімнаті. Стісняли його мури, душило
повітря, зогидло йому все на світі. Убравшись,
він вилетів із редакції, поручивши співробіт-
никам переглянути те, що принесе банковий
репортер і судовий справознавець.

Він ішов вулицею якийсь час без думки,
приспіненим ступенем, із похиленою головою,
немов би приготавлювався розбивати нею мури.
Гострий східний вітер, що пік від рана, ожи-
вив його гарячу кров, навіяв йому холодніші,
спокійніші думки. Він почав застановлятися
над положенням Регіни. Без маєтку й засобів
до життя, на ласці тітки, що мала доньку на
виданні, а до цього ще з таким братом на шії,
як цей Ернест. Не диво, що бідна дівчина
піддалася покусі й дозволила вжити себе за
знаряддя інтриги, що її далекосяглости сама
запевне не оцінює. Стало йому дуже жаль її.
Готов був зробити все, щоб полекшити її
прикру долю, але змінити напрямок свого ча-
сопису, та ж це значило топтати ногами власні
ідеали, вбивати свою власну душу! Ні, ніколи,
ніколи й ніколи. Цього вона не може домага-
тися від нього! А коли б навіть домогалася,
коли б такою зрадою власних святощів він міг
окупити всі розкоші раю,—ніколи, ніколи й
ніколи не зробив би він цього. Був би підлим,
низьким, невартий був би жити на світі, ко-
ли б зробив щось подібне! І Начко, йдучи,
вдарив ногою об замерзлий брук, немов би
для того, щоб виразніше висловити свою не-
похитну волю.

Він задержався, глянув, де він є. Був, як
звичайно, на вулиці Панській, напроти помеш-
кання пані Дреліхової. Хоча недалеко було

Йому до свого помешкання, одначе не йшов туди, але не зважаючи на сильний холод і вітер, почав ходити по тротоарі перед домом пані Дреліхової, завсіди відходячи туди й назад настільки, щоб не тратити з очей головної брами камениці.

Знав, що перед дванадцятою звикла Регіна виходити з дому на годину на лекцію музики, й хотів хоч іздалека побачити її. Та коли дійсно в брамі камениці показалась її постать, у чорнім зимовім пальті, в чорнім капелюшку, з такою самою шовковою кокардою збоку, без жодних зрештою окрас, і з чорним баранковим зарукавком на правій руці, Начко задрижав мимоволі та зменшив крок. Регіна йшла проти нього, рівним і швидким кроком. Гострий вітер зарум'янив її лиця, очі спустила вона вниз, хоронячи їх від дрібної снігової куряви. Смілива думка блиснула в Начковій голові і, не застановляючися довго, він постановив виконати її. Коли порівнялися з Регіною, він зняв капелюх перед нею та, вклонившись, звернувся до неї.

— Перепрошую паню — сказав він перериваним із зворушення голосом.

Регіна глянула на нього. Тінь неохоти перебігла по її чолі, але по хвильовім ваганні ледве дочутливим голосом вона запитала:

— Прошу, чого бажаєте собі?

— Я бажав би поговорити з панею про дуже важну справу — сказав осмілений Начко. — Якщо пані дозволять, можу вам товаришити.

— Не знаю, чи це буде відповідне місце — сказала Регіна. — Я мушу спішитися.

— Постараюся висловитися коротко — сказав Начко й обидвое пішли в парі. — Отже відразу

приступаю до речі. Пані були такі ласкаві написати мені лист, що його я одержав сьогодні. Я вельми, вельми вдячний пані за слова потіхи й надії. Лише бажав би я знати, чи все, що в цім листі написано, походить від пані.

— Як це ви думаєте?—питала змішана трохи Регіна.—Адже увесь лист писаний однією рукою, моєю рукою.

— Не про це мені ходить—відповів Начко.—Але думка, висловлена в другій половині цього листу, умова, що її мені пані ставлять, чи це насправду вплив вашого переконання?

Регіна відвернулася й ледве дочутно відповіла:

— Так, пане.

— І пані серйозно думають обставати при ній?

— Так, пане,—звучала так само тиха відповідь.

Начко замовк на хвилину, борючися сам із собою й шукаючи слів до дальшої розмови. Нараз почування, опановуване досі силою волі, зібрало, розламало тами. Він ухопив її за руку і, стискаючи її в своїй долоні, шептав пристрасно:

— Пано Регіно, єдина, улюблена над усе в світі, скажіть мені, чи дійсно так є. Скажіть мені усю правду щиро й відкрито! Ощадіть мені муки, що на неї я не заслужив своєю любов'ю до вас! Чи дійсно ця страшна умова є вашим помислом?

Груди Регіни хвилювали сильно з зворушення. Вона висвободила свою руку з Начкової долоні й, усе ще відвернена, вишептала:

— Так, пане!

Начко стиснув уста, щоб не сказати надто гострого слова, і шойно по хвильовій тяжкій мовчанці сказав:

— А якщо я скажу пані, що не так? Що пані говорять неправду? Що сами себе, не знаю в якій цілі, ставлять у моїх очах у таким гідним світлі?

— Пане! — відозвалася Регіна на пів суворим на пів болізним голосом.

— Якщо я скажу пані, — говорив далше невблаганий Начко, — що знаю все, що знаю, яку інтригу затіяла проти мене гідна тітка пані з своїм гідним графом Адольфом і як під пресією теперішнього положення вжито паню за знаряддя цієї інтриги? І якщо виявлю пані, що я довідався про це від компетентної особи, від брата пані, що саме був у мене, щоб ізгори вже есконтувати овочі цієї інтриги, і що його я, замість усієї відповіді, велів викинути за двері? Якщо я скажу пані це все, чи й тоді ще моготимете відповідати мені: так, пане?

Ці слова викликали страшне вражіння на Регіну. Вона звернула на Начка свої великі, чорні очі з виразом неописаної тривоги, і разом із благаючим поглядом жертви, веденої на смерть, задержалася мов остовпіла на місці. А коли Начко скінчив, — зацімила, лише дві великі, гарячі сльози набігли на цих чудових очах, скотилися по щоках і впали на брудний сніг тротоару. Та раптом охолонула. Її обличчя запалало рум'янцем гніву й обурення і, обтерши своїм зарукавком сліди сліз, сказала голосом, повним гіркого докору:

— Мучите мене, пане! Не маєте милосердя. Прощаю вас!

І відвернувшись, зникла в сінях дому, що перед ним обидвоє стояли, полишаючи Начка в німім остовпінні, подиві й розпуді. Він нічого не бачив, не чув, не відчував, лише ці її сльози, великі, чисті, мов перли! Ніякі слова, ніякі докори ані любовні заклання не були в силі зворушити його так сильно й глибоко, як ці сльози улюбленої жінки. Він готов був кинутися на землю й цілувати те місце, де вони впали. Відчував, що ці сльози печуть його, тяжать йому на серці, мов два найтяжчі смертельні гріхи. Яким диким варваром показався він перед нею? Скільки то нутрішнього болю й упокорення мабуть коштували цю горду жінку ці тяжкі сльози! І в якій цілі він витиснув їх Регіні? Чи на те тільки, щоб переконати її, що вона бреше, що не є щирою? Яка нужденна причина, яка гідна погорди мета! Хіба ж він не знав і перед тим того, що знає тепер, що лиш остаточно пресія, що розпучливе й нестерпне положення змусило її до такого поступування? Чи не було обов'язком кохачого муштини ошадити її в цім тяжкім положенні, подати їй мовчки помічну руку замість ятрити її рану? І що ж тепер, що далше? Тепер вона дійсно має причину гордити ним, ненавидіти його! Боже, боже, що він наробив!

— Але ні!—шептав йому інший голос.— Чей же це все кохання з мене говорило, чисте, справжнє, безмежнє кохання. Кожна жінка голос його серцем відгадає, інстинктом прочує, і не помилить її в цім прочутті хочби й найбільше шорсткий тон.

— Але що ж робити, що робити!—питав сам себе Начко, йдучи звільна до свого помешка іня. Він звисив голову в тяжкій задумі. В його

серці велася страшна боротьба, але в рішучій хвилині перед його уявою знову блиснули дві великі сльози в очах Регіни, й Начко розпучливо махнув рукою.

— Все мені одно! — шепнув він. — Втрачу життя, згублю душу, але тебе здобуду, тебе матиму, Регіно!..

VIII

Судова зала звільна почала наповнюватися публікою. Був останній день розправи проти збунтованих за ліси й пасовища селян із томацького повіту. Доказове поступування по трьох днях скінчено, — сьогодні мали наступити промови прокуратора й оборонців, резюме провідника й вердикт присяжних суддів. Був початок квітня 1875 року. Наближалася вже весна. Сніг стопився, теплий вітер повівав від полудня. Возний Цідило перед початком розправи повідчиняв вікна залі, щоб відсвіжити повітря, понаповнював карафки свіжою водою, знаючи, що пізніше буде тут душно. Крізь великі вікна з локтьовими кришталевими шибамися падали саме теплі соняшні проміні і ясними стовпами опирались об гладкий паркет залі. Блищала політерована під явір лава присяжних суддів, мов дзеркало. Президійний стіл, накритий зеленим сукном, був завалений паперами; на однім його кінці, в самім потоці соняшних промінів, лежали согрога *delicti*¹: окривавлені ціпи, стара шнурками пов'язана дубельтівка, обвинена шматами пачка сірників і довгі вили від снопів, що стирчали своїми гладкими, блища-

¹ Предмети, що служать за доказ проступку.

чими дерев'яними зубами майже на середину залі. З противного боку від лави присяжних суддів стояв у самім куті, в тіні, високий пульпіт прокуратора, а нижче лава адвокатів і денникарів. По середині залі, ближче при-зидійного стола, стояла лавка для підсудних; дві подібні лави були по боках — одна нижче лави присяжних, друга нижче лави адвокатів. Дальше, переділяючи залю на дві нерівні половини, були баляси, що відділювали публіку від акторів судової драми. Перед балясами тягнулася довга лава свідків. А в половині високости залі була галерія для дам, з амфі-театрально вставленими сидженнями.

Вибила дев'ята. Цідило, невтомний кербер цього місця, позамикав вікна. За балясами й на галерії було вже досить публіки. На саму балюстраду галерії опиралися ліктями Мільця й Регіна, ждучи на язовий турнір, що мав розпочатися незабаром у цій залі. Мільця шептала, сміялася, потручувала Регіну, роблячи уваги над цим або тим із присяжних суддів, що входили, але Регіна, блідіша ніж звичайно, мовчала, не спускаючи очей із дверей, куди мали вводити підсудних, куди мали увійти адвокати.

Присяжні в комплекті засіли свої місця; прокуратор засів у своїм куті на підвищенні, мов раріг на обручах. Стягаються також члени трибуналу — знуджені, змучені ще перед початком засідання й зайняті, очевидно, зовсім чим іншим, а не долею підсудних селян, що тут незабаром має рішатися. Денникарі так само засіли вже на своїй лаві й нотують щось похилені над чвертками паперу. Цідило, стоячи в дверях бічної залі й поблискуючи своєю

лисиною, забороняє вступу якимсь непочесним, бородатим і пейсатим постатям, що не знати пощо тиснуться сюди: це свідки, сільські євреї, що пробувши вже три дні у Львові, раді б не опустити й останнього найцікавішого акту судової драми, щоб потому могли про все якнай докладніше оповісти своїм менше щасливим і неменше цікавим одновірцям.

Увійшов президент трибуналу, з в'язкою паперів під пахвою, за ним увійшли обидва адвокати. Президент задзвонив і введено підсудних до залі. Вони увійшли довгою низкою, в довгих полотнянках, вихуділі, пожовклі, змучені довгим, понад 9-місячним слідчим арештом, і засіли на лавах — дванадцять муштин і три жінки. Вид цих сумних, згорблених і мізерних постатей не зробив ніякого враження на публіку, — адже це навіть для міської публіки щоденне явище, а до цього всі підсудні — люди статечних літ, із обстриженими вусами, деякі з білим мов молоко волоссям. Жінки також старі, — лорнетувати їх жовті, зморщені, обличчя зовсім не оплатиться, а відчитувати генезу цих зморщок — кому ж приємно? Не на підсудних також, але на адвокатську лаву звернулись очі Регіни. Оборону вів знаний уже нам маленький, округлий коморник із своїм помічником Володиславом Калиновичем. Коморник сидів, сапаючи й обтираючи піт із чола, і видно було по ньому, що теперішня розправа не дуже йому припадає до смаку. При переслуханнях підсудних і свідків держався він із великою резервою, питань майже зовсім не задавав, а лише пильнував формального боку процедури. А проте чувся якось не на своїм місці як оборонець „збунтованих хлопів“

і старався не звертати очей на публіку за балясцями, звідки з недвозначним докором і спочуванням споглядали на нього граф Гіацинт і граф Альфонс.

За те Владко був, можна сказати, властивим львом теперішньої оборони. Перший дебют на цім полі уже тепер, перед рішучою хвилиною, можна було уважати світлим, і якщо не деінде, то на галерії без сумніву він позискав собі повну симпатію. Що більше, в загалу публіки й у присяжних суддів він зумів виробити таку симпатію для підсудних, про яку зпочатку ніхто ані не думав. Розмаїтими, на око не раз дивачними або дитинними питаннями вмів він цих простих людей визивати на такі відповіді, що вони до глибини душі зворушували слухачів і часто кидали дуже яскраве світло на увесь цей нещасний бунт і його понуки. Найбільшим тріумфом Владка було поки що те, що провідник, що зпочатку спротивлявся ставленню таких питань, які на око зовсім не належали до речі й не вели до нічого, нарешті мусів признати, що вони важні й до речі. В своїх питаннях, ставлених підсудним і свідкам, звернув Владко особливу й систематичну увагу зокрема на одну річ, яку поминали звичайно фахові юристи та яка вела їх до найфатальнішої не раз оцінки поступування селян. Цілою низкою зізнань підсудних і свідків, які як дуже важні просив вносити до протоколу, старався він вияснити присяжним правні поняття самого люду, що служать мотивом його чинів, погляди його на панщину, на інвентарі, на теперішні права й інституції. Суддям, що засідали в трибуналі, старим заржавілим правникам, аж волосся ставало на

лисинах, коли чули виголошувані селянами з найприроднішою міною в світі такі правні засади й погляди, які нічого спільного не мали з їх освяченими кодексами й параграфами. Деякі з цих речень правного людового кодексу викликали гомеричний сміх в аудиторії, інші натомість напроваджували на глибоку задуму навіть панів правників. А Владко не переставав що раз новими й несподіваними питаннями викликати нові й завсіди цікаві відповіді. Людям, що на питання прокуратора й провідника ставали з витріщеними очима й заледве пару слів сказати вміли, на Владкове питання роз'яснювались обличчя й розв'язувались язики.

Отже не диво, що Регіна, яка через усі дні з найбільшою увагою слідила з галерії за ходом розправи, а властиво за ходом Владкової оборони, набирала щораз більшого поняття про його здібності, про сили його ума й знання, щораз більше зосереджувала на його особі свої думки й почування. Від першої зустрічі на тім пам'ятнім балі, від тієї розмови з графом Адольфом, свідком якої вона була, Владко в її думках і мріях відігравав дуже важну роль. Отже здивувалась і втішилась zarazом, коли тітка одного дня запроектувала їй засягнути поради Владка, яко молодого й здібного юриста, в її справі з Шнайдером за виграний жеребок. Очевидно, Владко також незвичайно втішився відвідинами пань і приобіцяв розглянутися в цій справі. Коли в тиждень пізніше прибули до нього пані Дреліхова wraz із Регіною вже на нове помешкання, Владко заявив, що справу можна виточити перед судові баляси, але zarazом він предложив паням питання, чи не

краще було б особисто звестися з Шнайдером, і пропонував свої услуги. Регіна прийняла його пропозицію з вдячністю, і Владко негайно поїхав до Дрогобича, щоб віднайти Шнайдера. А що й від свого адвоката мав у цих околицях кілька комісій, які вимагали численних подорожей по селах, а крім того Шнайдера не було в Дрогобичі, але треба було відшукати його в Бориславі, отже не диво, що Владко забавив у цих околицях понад два тижні. З якою тугою, з якою жадливістю дожидала його Регіна! Не для того тільки, що в його руках спочивали тепер її будучі фінанси, спочивала можливість або неможливість майбутнього незалежного життя й швидкого увільнення від ласкавого хліба тітки, який їй, гордій і замкненій в собі, майже від першого дня ставав кістю в горлі, ні, не для цього тільки. Застановляючися над собою, Регіна звільна приходила до того переконання, що кохає Владка, що без нього жити не потрапить, що без нього не тільки та половина виграної на жеребок суми, але й усі скарби світа не мають для неї ніякої вартости. Думка про нього була її єдиною розривкою, єдиною потіхою в дійсно тяжкім її житті в домі тітки, яке особливо від часу повороту вигнаного з віденської військової школи брата, що з скінченою безличністю й цинізмом чіплявся за її полу, стало зовсім нестерпучим. Тітка кривилась і потиху нарікала на „дармоїдів“, хоча з другого боку небагато задавала собі труда, щоб виєднати Регіні при допомозі протекції графа Адольфа обіцяну їй посаду при почті або телеграфі. Водила її, мов кітку за стеблом, а тим часом старалася разом із Мільцею

запускати їй незаметно тисячі дрібних шпильок в живе тіло. Хвилинами Регіна вибухала гнівом і обуренням, приходило до суперечок і сліз. В одній з таких хвилин пані Дреліхова поставила Регіні ту фатальну умову, що дотикала Начка, і виснажена дівчина для милого спокою сповнила її волю. А в тім вона не думала про Начка. З егоїзмом закоханих думала лише про одного, не дбаючи про терпіння другого. Ходило їй про посаду, бо ж знаючи хитрість і нечесність Шнайдера, сумнівалася, чи видобути від нього спірну суму. Правда, розмова з Начком вельми впокорила та зворушила її глибоко, але впокорення замикає й робить затверділим серце, і відтоді старалася вона не думати про Начка. Коли Владко повернув за тиждень по тім епізоді з Начком, була Регіна першою клієнткою, що відвідала його в його помешканні. Прийшла сама без тітки й навіть без її відома. Її очі, що їм почування додавало бистрости, слідили пильно за кожним словом, за кожним виразом обличчя молодого адвоката. На цім обличчі старалася вичитати свій вирок, старалася винайти слід нутрішнього почування, й стала зовсім удоволеною. Владко прийняв її з такою радістю й з таким сердечним, хоч тактовно здержуваним теплом, що Регіна не без підстави вивела з того, що й він у часі своєї подорожі не раз про неї згадував. Його оповідання про вислід подорожі вона майже не слухала, сподівалася такого висліду.

Шнайдер зм'як значно, бачучи, що справа може взяти небезпечний для нього оборот, і показався схильним увійти в переговори. На натиск Владка пристав на виплачення спад-

коемцям бл. п. Киселевського половини виграної суми, з потрученням досить значних довгів, що їх буцім то позатягав у нього небіщик. Ані Владко ані спадкоємці нічого не знали про ці довги. Шнайдер також не мав квітів ані ніяких паперів, але свято приобіцяв доставити свідків. Очевидно, справа проволася й скінчити її відразу не було ніякої змоги. Отже Владко вдався з Шнайдером до нотаря, що в нього цей останній зложив заяву, що признає спадкоємцям бл. п. Киселевського таку й таку суму й обіцяє виплатити її на руки їх повновласника по залягодженні всяких інших обрахунків, а до цього часу він ручить усім своїм рухомим і нерухомим маєтком за совісне довершення виплати в своїм часі. Владко тріумфував, але здивувався вельми, коли Регіна прийняла його оповідання дуже меланхолійно та скептично, твердячи, що це фінта, що Шнайдер, очевидно, вже винайшов якусь нову підлість і старається лише виграти на часі. Щоб її успокоїти, Владко зараз написав про її побоювання дрогобицькому нотареві, просячи його, щоб він пильнував цієї справи. Навіть приемним був йому цей оборот справи, бо ж на цій підставі він міг просити Регіну, щоб частіше довідувалася до нього, чи не прийдуть які звістки з Дрогобича, що вимагатимуть швидкого рішення. І Регіна не занедбала користати з цих увічливих запросин. Вона приходила майже що другий день, завсіди на хвилиночку по дорозі на лекцію музики. Перекидалися з Владком кількома словами, поглядами і, стиснувши собі руки, вони мов старі знайомі, розставалися, раді, ніби знайшли який скарб.

Владко, що на нього зпочатку Регіна зробила не таке сильне враження, і що був би певне незабаром забув про неї, тепер, стикаючися з нею так часто, чуючи її голос і заглядаючи в її бездонні очі, почувався щораз більше побореним силою її чару й, не признаючися до цього сам перед собою, щораз частіше займався нею в думках, а укладаючи пляни свого майбутнього життя, завсіди якимсь мимо волі й свідомости зустрічав її в прямій близькості обік себе. Її чарівна голівка з чудовими очима й з коротким волоссям стала для нього чимсь в роді тих святих облич, що споглядають на нас із медальйоника, ношеного від дитинячих літ на грудях і завішаного там із молитвою й благословенством руками люблячої матері.

Не раз також у минулих трьох днях, у часі гарячих сутичок із прокуратором, свідками, трибуналом і власною недогадливістю обвинувачених, Владко дивився вгору на галерію, і зір його з насолодою спочивав на цім чарівнім, незмінно до нього зверненім личку, немов би з його очей, що палали подивом і сердечним почуванням, бажав черпати силу, спокій і витривалість.

Глухий шум перелетів по залі. Пан прокуратор має голос.

Прокуратор піднісся зо свого сидження й оперся кулаками об блят пульта, усім тілом вихиляючися наперед, мов стрілець, що вихиляється в напрямку пущеної стріли. Був це високий, худий пан, з жовчевим виразом обличчя й гострим проникливим голосом. Характеристичним було те в його істоті, що перед кожною промовою складав своє довге, худе

обличчя до усміху, не то іронічного, не то терпко солодкого, який зовсім не гармонізував із звичайним його виразом ані не достроювався до сенсу й тону слів, що по нім наступити мали.

І тепер, усміхнувшись згідно з звичаєм, пан прокуратор раптом немов би пригадав собі щось—і зморщив чоло, витріщив очі й униз стягнув кінці вуст, надаючи своєму обличчю таким робом досить комічний вираз болю й переляку.

— Мої панове присяжні,—сказав він приглушеним, гробовим голосом, потрясаючи головою.—Стоїмо на вулкані! Так, на вулкані, що готов у кожній хвилині вибухнути й похоронити нас усіх під своїми грузами!

Він замовк на хвилину, щоб дати всім належно почути весь жах свого біблійного віщування. Одначе, на жаль, як у відділі глядачів, так і на лаві присяжних спостеріг перелетні усміхи на обличчях. Це спостереження було для нього тим, чим острога для дикого коня. Він випростувався в усім маєстаті, навіть випростував праву руку й вихилив під кутом 45° до рівня та гукнув громовим голосом:

— Бачу на ваших обличчях усміх недовір'я, сумніву або навіть легковаження! А все ж те, що я сказав, це правда, на жаль, аж надто грізна правда! Тут перед нами (він указав на підсудних) стоять перші стріли цього вулкану. В теперішній розправі ми чули перші його підземні громи й блискавиці. Ви споглядаєте на цих мізерних людей і думаєте: як це може бути. Адже це ті самі хлопці, що їх щодня бачимо на торгах, що намносять набіл, возять дрова, продають ярини, що з ними тор-

гуємося, що їм продаємо, що від них стягаємо податки й повинності. І вони мають бути стрілою вулкану? Їх устами має промовляти підземний грім? А одначе, мої панове, так є, на жаль! Цих хлопів є на нещастя мільйони, а лавіна, як відомо, укладається з мільйонів невинних сніжних клаптиків і з нічого більше!

По цім патетичнім вступі пан прокуратор раптом змінив тон і, всміхнувшись іронічно, перескочив у тон спокійного, об'єктивного оповідання. Факт бунту від перших його початків, із множеством епізодів і сцен, станув перед уявою слухачів у всій наготі й пластиці. Пан прокуратор залазив у душу обвинувачених, вигребував у них найбільше скриті, найчорніші мотиви й кидав їх мов темні плями на тло образу. Злочин кожного з обвинувачених він малював насамперед окремо, щоб їх потім зібрати, зреасумувати та зручним реторичним зворотом змалювати всю справу як одно кільце великої, по всім краю поширеної конспірації проти законного суспільного ладу.

Тут знову наступив новий і несподіваний зворот. Пан прокуратор похилився, здвигнув плечима, немов дожидаючи згори якогось страшного удару; своєму обличчю він надав вираз триєги, трохи що не розпуки, — і раптом почав тоном найвищого тріумфу:

— Але ні! Не ваша перемога! На ніщо не здалися злочинні замаху! Живе ще право, живе справедливість у серцях громадян! Її караюча рука досягне вас, розгромить ваші переворотів задуми! Бо й хто ж ви? Частинка темної, погордженої й погорди гідної маси, нужденне подення суспільности, гній, що повинен уважатися за щасливого, коли на нім виростає

пишний цвіт цивілізації. Конституція дала вам права, що на них ви не заслужили, але та сама конституція з усією суворістю карає тих, що не вміють користати з її добродійств. В ім'я тих загрожених добродійств, в ім'я вільності, людяності й святого права власності, панове присяжні, прошу вас признати підсудних винуватими!

Прокуратор скінчив і сів.

По нім забрав голос головний оборонець і, колишучися на своїх коротких ніжках, живо жестикулюючи та звертаючися то до присяжних, то до трибуналу, то до підсудних, то до прокуратора, виголосив промову, правда, суху, строго правничу, й трохи вбогу змістом, але оживлену саме мімікою промовця. З докладністю старого практика виказував він суперечність у зізнаннях свідків, недостачу злого наміру в поступках деяких підсудних, тисячні лагодячі обставини в поступках інших, і віддавши при кінці іронічно пальму першенства у вимові панові прокураторові, просив присяжних уневиннити якщо вже не всіх, то бодай деяких обвинувачених. Ця промова знаменитого оборонця зробила досить прикре враження на слухачах і на присяжних. Не так умів пан коморник промовляти в інших разях! Видно було, що теперішня справа не є близькою його серцю, що він найшовся тут деяк не на своїм місці.

Встав нарешті Владко, щоб виголосити свою першу публічну промову. Він почав несміливо, рівним, але трохи перериваним голосом. Заявив на вступі, що для оцінки значення й далекосягlosti чину підсудних треба конче дослідити його причини—знадвірні й внутрішні, історичні

й психологічні. Простими словами, не силкуючися на реторичні окраси, але тільки підкреслюючи важніші факти, змалював у головних нарисах історію скасування панщини в Галичині й історію викупу сервітутів, що розвинулася з неї, а тягнулася довгі роки. З двох поглядів треба підходити до історії цього викупу й цих численних хлопських процесів, розрухів і бунтів, які вони потягнули за собою. Цісарські патенти й міністерські розпорядки щодо сервітутової справи виходять із того теперішньою історією давно збитого погляду, що хлопи це поселенці на первісно панських ґрунтах; що за ґрунти, які їм дали пани під управу, хлопи були зобов'язані відробляти панщину. Рівночасно з ґрунтами під управу пани мусіли для удержання хлопів дати їм також пасовища для худоби й позволити на рубання дерева в своїх, отже первісно панських лісах. Ці права й ці обосторонні обов'язки стали підставою патримоніального ладу, що тривав до 1848 р. Із зміною й упадком цього ладу той, хто тратив права, повинен був одержати винагороду за них; хто позбувався обов'язку,—повинен був за це платити. Пани за право до роботизни одержали індемнізацію; хлопи, тратячи право до вживання панських пасовищ і користування з панських лісів, мали одержати винагороду чи то в грошах, то в т. зв. еквівалентах, себто виділених їм через окремі комісії шматках лісів і пасовищ. Це погляд публічного права. З цього погляду виходячи, підсудні винні, бо спротивилися виразним приписам права й розпорядкам влад. Але чому вони це зробили? Чи з сліпої ненависти до панів, чи з так само

сліпої жадоби чужої власности? Це саме є головне питання, тут лежить властива скаля для оцінки їх поступування. І кладучи поруч зізнання обвинувачених і свідків, промовець ясно й пластично виказав мотиви їх діяльності і їх кермуючі погляди. Селянські погляди на справу панщини просто протилежні поглядам правлячих клас. Згідно з селянськими поняттями не пани, лише хлопип, громади це первісні власники землі, лісів і пасовищ; не селяни, лише пани є зайдами й колоністами. Право панщини, на їх думку—право насильства озброєних і зорганізованих людей над безборонними й роздробленими. Право сервітутів це тільки недостаточний сурогат видертої первісної громадської власности. Кажу „первісної“, але маю на думці зовсім не такі давні часи. Зверніть, панове, пильну увагу на те, що ці люди постійно покликуються на йосифінські інвентарі. Що це значить і чому кожна згадка про ці інвентарі порушує їх так до глибини? Оцініте це, коли звернете увагу на такі дві речі: патент про скасування панщини, як відомо, дарує хлопам ті землі, які знаходяться в їх посіданні й записані як рустикальні ґрунти в інвентарях із року 1820. Давніші відносини посідання наше право публічне признає за неважне. Чому ж ці люди ніколи не покликуються на ці інвентарі, лише з такою впертістю сягають дальше в минуле? Відповідь на це дають нам слова патентів і викази крайової табулі. Йосифінські патенти виразно говорять про громадські ліси,—інвентарі з року 1820 нічого про них не знають. В йосифінських інвентарях значні простори лісів і пасовищ зараховані до рустикальних

ґрунтів; у році 1820 це вже панські власності. Для прикладу подає промовець порівняльний витяг із інвентарів із року 1783 й з 1820, що відноситься до того села, з якого походять підсудні; показується, що народня пам'ять докладно заховала межі й об'єм первісної громадської власності й що саме про цю власність повстав увесь довголітній спір.

— Не забувайте, панове, — мовив Владко щораз теплішим і певнішим тоном, — що, як ми це чули з уст підсудних і свідків, звичаєве людове право в ґрунтових справах і в громадських справах не знає передавнення. Для оцінки поступування цих людей пригадайте собі, що на понаддвадцятилітній процес із двором у справі тих ґрунтів, які на їх думку, до громади належать, вони видали коло десять тисяч ринських, себто мало що не два рази стільки, скільки спірні ґрунти взагалі варті. Тому це певне, що не жадоба чужої власності, не жадоба збагатитися коштом пана спонукала їх до цього. Пожадлива людина не видає двох гульденів за один. Пригадайте собі, панове, те, що ми тут так само багато разів чули з уст багатьох людей, що земля в їх розумінні це щось далеко більше й святіше ніж звичайна приватна власність, набута особистою працею, це перша умова існування громади, існування будучих поколінь, народу. Отже для неї ці труди, ці жертви, за неї навіть свою кров віддати й кров противників пролляти вони були готові. Не схильність до процесів, про яку стільки в нас говорять, була причиною того, що вони так довго тягнули справу. Ні, мої панове! Хто знає, скільки прикростей, трудів, тривоги й понижень приносять

нашому хлопві, темному й несміливому, всякі найменші зносини з „панамі“, а тим більше всякий процес, той признає, що посуджувати цього хлопа в якійсь особливій схильності до процесів було б просто смішно. А якщо проте ці люди вели таку довгу й завзяту боротьбу, не вагалися руйнуватися для неї та йти на багнети вояків, то чи можете сказати, панове, на сумління, що перли їх до цього низькі, підлі, звірячі, каригідні понуки? Моє сумління каже інакше. На мою думку, ці люди, темні й погорджені, шукали правди й справедливости, яка давно, давно мов муха в павутинні застрягла в сіті безчисленних патентів і розпорядків. Коли вони, не зважаючи на двадцятилітні труди, не могли її розмотати, вхопились останнього шляху, того самого шляху, за який не раз хапалися великі герої й далеко більше освічені суспільності,—апелювали до сили, і сила їх також поборолася. Щонебудь наш розум може розумувати про це поступування, наше почування, наше сумління, панове, не може відмовити йому й признання симпатії. В нашій часі, що загірз в егоїзмі й матеріялізмі, бачити людей, що відреклися своїх вигід і інтересів, а шукають загиненої правди, справедливости,—це підносить, мої панове, це освіжує й ублагоднює, хоча б ці люди були в полотнянках або навіть у лахманах.

Тепер голос Владка, чистий і повний, мов голос дзвона, панував у залі. Ані сліду непевности, ані тіні фразеології або погоні за ефектом, ані одробини розчулення або іронії: в кожному слові чути було щире переконання, чисту мов криштал правду. Багатьом жінкам сльози мимоволі пили з очей, а одна з обви-

нувачених, піднісши вгору руки, сказала голосно, словами, перериваними плачем:

— Нехай благословить тебе бог, ти божа дитино, що так за нами бідними промовляєш! Нехай бог благословить тебе!

Однаке голос Владка не дійшов іще до кульмінаційного пункту своєї скалі. Чим ближче до кінця промови, тим більше він ріс і могутнів, тим більше збирав почування. Нав'язуючи до слів прокуратора про поширену по всім краю шкідливу й небезпечну конспірацію, він указав її не під сільськими стріхами, але в багатих палатах, в парламентарних залах, у канцеляріях, де виробляються закони, що попирають інтереси однієї нечисленної класи, однієї упривілейованої касты на шкоду для добра мас, для добра загалу. Не представники, але жертви цієї мовчазної, але могутньої своєю організацією, освітою та впливами конспірації стоять перед судом. Не на ці жертви повинен спадати увесь тягар відповідальности за сумні й пожалування гідні факти. Ті факти, що напустили спокій суспільности, знищили ці жертви матеріально. Те, що для нас було лише прикрою новиною, було для них руїною. За свої вчинки понесли вони вже аж надто дошкульну кару. Промовець кінчить, висловлюючи сподівання, що єсть іще справедливість у серцях громадян нашого краю, що люди, які шукають справедливости з пожертвуванням власних маєтків і нараженням власного життя, не зарахуються між злочинців. Промовець не просить уневиннити підсудних, але переконаний, що іншого вироку крім уневиннюючого присяжні судді неможуть видати.

Це сміливе закінчення викликало рухи невдоволення в трибуналі. Серед тиші, яка

залягла в залі по промові Владка, чути було виразно, як один із суддів, трохи глухий, шепнув до другого, думаючи, що ніхто його не чує.

— Це, пане добродію, не оборонець, das ist ein Wühler! ¹

Натомість на обличчях присяжних суддів засіла поважна задума. Владко порушив річ зовсім із нового кінця, з якого її досі не порушувано, й ударив у струни, близькі й споріднені міщанам і іншим членам лави присяжних. Так само й на публіку, зокрема на галерії, його промова зробила могутнє вражіння, а хоча граф Гіяцинт із графом Альфонсом усміхалися зневажливо, одначе було видно, що Владкова промова діткнула їх у багатьох пунктах дуже немило й що воліли б були, щоб цей молоко-сос промовляв де в стайні до коней, ніж тут до присяжних суддів.

Іще раз устав прокуратор і іронічним зворотом збув усі Владкові виводи про якесь видумане звичаєве право, а потім усів, обстаючи в цілості при своїм обвинуваченні. Оборонці мовчали; отже провідник, звертаючися до присяжних, представив їм широке резюме цілої розправи. В його голосі від самого початку чути було незовсім приглушену ноту неохоти до оборонців. Резюме, чим далше, тим більше перемінювалося в обвинувачення. Провідник пильно вишукував і підносив усе, що промовляло на некористь обвинувачених, полемізував із виводами коморника, звисока трактуючи, а головню ігноруючи Владкову оборону яко стилістичну вправу, що зовсім

¹ Це бунтівник.

не належить до речі. Чим довше він говорив, тим більше сам себе переконував про вину підсудних, тим більше його голос набирав певности, що присяжні винесуть засуджуючий вирок. А коли при самім кінці товкував і ви-яснював їм закони, що жадають покарання підсудних, його голос звучав суворо й майже приказуючо, немов би з натиском упоминав присяжних, що їх громадянським обов'язком є на кожне з поставлених їм 50 питань відповісти одноголосно „винен“. Отже перечитав їм довгу листу цих питань і пустив їх до бічної залі. Одначе, на жаль, пан провідник, рахуючи на ефект свого останнього слова, перерахувався трохи. Його резюме, хоча сказане з незапереченим талантом і великою ясністю, мало одну велику хибу, — було за довге, бо ж тривало майже цілі дві години. Слухаючи його виводів, які повторювали не зовсім безстороннім способом те, що всі вони сами знали й чули, присяжні мали час до ґрунту проклясти його прокураторську ревність, тим більше, що вже давно минула перша година й усі хотіли якнайшвидше йти на обід.

По виході присяжних суддів фізіономія судової залі відразу змінилася, відлетів дух вимушеної поваги й церемоніальности, що панував у ній досі. Члени трибуналу повставали, тяжко зідхаючи, ніби по сповненій тяжкій праці, і гусаком удалися до сусідньої кімнати на цигарку. Прокуратор наблизився до Владка і з іронічним усміхом ґратулював йому його першої, світлої промови. Те саме робили й газетні справоздавці, що з них один зараз попросив його дослівного тексту такої знаменитої промови для свого щоденника й вельми

жалував, довідавшись, що Владко крім витичних точок не має нічого писаного і що ціла промова була імпровізацією.

Обік нього також найшлися численні знайомі правники, що запросили його по скінченій розправі на спільний обід, який прийнятим у суді звичаєм вони дають на честь першого дебюту кожного нового товариша, — розуміється, за його гроші.

Та найбільше здивувала Владка ґратуляція двох панів, що находилися в часі розправи у відділі для публіки, — графа Гіяцента й графа Альфонса, обивателя збунтованого села.

— Ґратуюю, ґратуюю! — мовив, усміхаючися, граф Альфонс, стискаючи Владкову руку. — Знаменито боронили ви цих драбів. Розумію ваш обов'язок, ремесло! Так мусіло бути! Але вірте мені, вони цього не варті.

— Знаєте що? — сказав рубашно граф Гіяцонт. — Коли б я був присяжним суддею, я увільнив би цих бунтівників по вашій обороні, але коли б я був королем, то велів би вас повісити на власну відповідальність.

І граф, сміючися, поклепав Владка по плечі.

— Дякую графові за комплімент! — відповів, кланяючися, Владко.

Регіна сиділа німа й глуха на все, що говорено довкола неї; її зір і слух зосередився лише в однім пункті — коло Владка. Його тріумф видавався їй власним тріумфом. Вона рада була б подякувати тим усім панам, що ґратували Владкові. Як же радо була б і сама вмішалася в цю громадку, як тепло була б стиснула Владкову руку! Та ось він підніс очі до неї, — вона мимоволі, несвідомо навіть, усміхнулась і він відповів їй поклоном. По-

чувалася щасливою й замкнула очі, бажаючи утривалити в пам'яті на завсіди цю гарну, щасливу хвилину.

— А, Регінко, гратулюю, гратулюю!— шептала їй до вуха Мільця.— Ти зробила Егобепг¹! Бачиш, як кланяється тобі Калинович!

— Дай мені спокій!— відповіла Регіна, обливаючися рум'янцем.

— Е, що я бачу!— сказала незражена Мільця.— Він і на тебе зробив помітне враження! Що ж, дай, боже, щастя. А признайся, може й він уже просив твоєї руки?

— Мій боже, чого ти хочеш від мене!— гукнула Регіна, роздражнена цим легкодушним розбором її найтаємніших почувань і думок.

— Не бійся, я нікому не скажу!— налягала Мільця.— Ну, признайся! Ти думаєш, що я не знаю, що діється між вами?

— Ну, що знаєш?— підхопила Регіна, і аж підкинулася на місці.

— Ага, бачиш! Удар об стіл, а ножиці відізвуться. Вже що знаю, то знаю, але нікому не скажу.

— Ні, скажи, скажи!— налягала Регіна.

Їх живе шептання не звертало на себе нічєї уваги, бо галерія була цілком порожня, бо ж усі дами повиходили на коридор, щоб охолодитися, а в залі панував гамір і шум.

— Не дуже так удавай!— відповіла Мільця і в її гарних, синіх очах блиснула така зависть і ненависть, в якій ніхто згори не міг був посудити такої гарної й невинної істоти.— Не дуже вдавай!— повторила вона.— Бо якщо лише хочеш, то все оповім, але — мамці.

¹ Завоювання.

— Говори, говори!— відповіла з позірною байдужістю Регіна.— Я цікава, що ти можеш про мене такого сказати, до чого і я соромилася б признатися.

— Чи так? О свята! О непорочна! І до сходи сам на сам із паном Калиновичем в його кавалерськім помешканні також можеш признатися? Ніби-то на лекцію йде, а вона собі — шусть наліво! І думає, що ніхто про це не знає.

— Дійсно, — відповіла Регіна з вимушеним спокоєм, — я не знала, щоб хто мав інтерес і охоту шпигувати мої ступені, і до цього так по-дурному шпигувати!

— Ага, по-дурному! — відповіла Мільця. — А мамі можу сказати про цю дурницю?

— Говори, говори, коли свербить тебе язик.

— А певно, що свербить мене. Тут, серденько, не ходить про мій язик, але про гор нашого дому!

— Що? — крикнула на голос, не можучи прийти до себе з обурення, Регіна. — Ти... Ти... смієш...

Голосу їй не достало, щоб докінчити речення, але Мільця, перериваючи її тріумфальним голосом, шептала:

— Ну, не кричи так! Ми в судовій залі. Почекай трохи, вернемо додому й там розмовимося при мамі!

Регіна замовкла й відвернулася від неї. Пекучі сльози сорому, обурення й розпуки заливали її очі, не перші вже сльози, вилиті під гостинним дахом тітки. Вона не дбала про те, що скаже тітка на нужденне відкриття Мільці, — чулася чистою й невинною. Обурило її лише те, що Мільця сміла підозрівати її в

якихсь чинностях, які нарушували б гонор їх дому, і що та сама Дреліхова, про поведення якої ще в дитинстві чула вона від бабки ври- вані оповідання, може накинутися на суддю її моральности. Крізь виливані тихо та з стисне- ними вустами сльози, що не приносили їй пільги, поглянула на Влада. Він стояв на середині залі й потиху розмовляв щось із об- винуваченими, облитий проміннями сонця, в усій пишності своєї симпатичної мужеської постаті— і щойно його вид приніс їй потіху. О, коли, б він знав, що вона терпить у цій хвилини він потішив би її, він одним словом, одним поглядом розбив би внівець ці нужденні ін- триги, що ними тут обсновано її під позором гостинности й матеріної опіки! Він не дозво- лив би кривдити її, поміг би їй видобутися на вільний світ, до нового щасливого життя, що його бідна дівчина, правду сказавши, й не зазнала в своїм житті.

Та ось гамір у залі втих,—увійшли прися- жні. Галерія знову заповнилася. Залунав дзві- нок провідника й усі зайняли свої місця. При- сяжні сіли також крім їх голови, товстого панка, з широким оголеним обличчям із виразно єврейським типом. Був це один із значніших львівських банкерів, чоловік освічений, знаний з ліберальних засад, що також при нарадах присяжних суддів значно впливав на їх вислід. Він стояв випростуваний, з піваркушем паперу в руці,—тим самим піваркушем, що на нім списані були питання, предложені присяжним трибуналом. Узброївши ліве око опраправленим у золото моноклем, він почав відчитувати текст питань тоном, що в нім, очевидно, ста- рався наслідувати канцелярійного перогриза.

Щойно по перечитанні питання, відкидаючи енергійним рухом руки монокль, завішений на шовковім шнурку, додавав зовсім відмінним, гострим і сильним голосом: десятьма голосами ні, двома голосами так! Усіма голосами ні і т. д. Перевага уневиняючих голосів при кожнім питанні була велика. Провідник трибуналу був трохи сконстернований. Прокуратор устав і вихилився наперед, немов готуючись до опору проти такого нечуваного вердикту. Навіть пан коморник якось ніби соромивсь і опустив униз свої очка, боячися зустрінути повний докору зір графа Гіяцинта.

Та раптом змінилася сцена: провідник трибуналу випогодив чоло, прокуратор усів, коморник підніс очі. Одного з підсудних сімома голосами проти п'яťох присяжні признали винним чинного опору владам. Був це неначе жертвенний козел, що його й заколов трибунал по кількамінутовій нараді, засуджуючи його на пів року тюрми, а увільнюючи всіх інших підсудних. Такий вислід був головно ділом голови присяжних, що зі звичайною всім фінансістам проникливістю зміркував, що увільнення всіх обвинувачених матиме для них далеко гірші наслідки, бо ж прокуратор без сумніву зголосить зажалення неважності, а трибунал ухвалить задержати всіх підсудних аж до рішення найвищого трибуналу в слідчій арешті, що певно потриває бодай пів року. Отже, за його порадою, признали присяжні за найвідповідніше посвятити одного підсудного, що йому найбільше доведено причетність, щоб здобути негайне увільнення інших. І дійсно, ця надія здійснилася і прокуратор не зголосив зажалення, а провідник наказав зараз випустити на вільність арештованих селян.

Даремне було б бажання описати радість підсудних із приводу цього вироку. Вони обіймалися й плакали в залі. Навіть засуджений усміхався крізь сльози. Навіть публіка, що в часі розправи не дуже симпатизувала з ними, розчулилась і виявляла радість. Навіть граф Альфонс, що перед тим не зволив і поглянути на них, тепер наблизився до них із протекційним усміхом, а коли деякі наблизилися й поцілували його руки, сказав їм по українськи, грозячи пальцем:

— Но, тим разом маєте щастя!

Тим часом Владко вмовившись із своїми знайомими правниками щодо ресторану, що в нім мав відбутись обід, побіг до керкермайстра, щоб виеднати негайну полагоду всіх формальностей і випущення підсудних на волю, полишаючи zarazом для засудженого десять гульденів на його потреби. І дійсно, не минуло чверть години, коли Регіна, мовчки повертаючи з Мільцею додому, уздріла Владка в оточенні цілої групи увільнених селян, як він ішов в їх товаристві до ресторану на обід. В цій хвилині першого й такого повного тріумфу її вид був йому очевидно дуже приємний; він уклонився їй, і всі селяни, ведені інстинктовим прочуттям, зробили те саме.

Була вже сьома година по полудні, коли Владко, змучений багатими вражіннями нинішнього дня, але zarazом веселий і чуючи в собі подвоєні сили до дальшої праці, повертав додому. Вгостивши товаришів і селян, він відвів цих останніх на залізницю, давши кожному крадькома гроші на дорогу, зайшов до канцелярії свого меценаса й виробив один важний і пильний реферат, а почувши від когось у

канцелярії якісь недобрі звістки про Начка та його „Gopіes“, довго ходив по городі то до друкарні, то до редакції, то до давнього помешкання, шукати брата, але не знайшовши його ніде, вернув додому. Як же здивувався, коли в передпокої застав Регіну, що звернена обличчям у кут, гірко плакала.

— Мій боже!—скликнув Владко.—Пані тут! І в сльозах! Що сталося? Що з панею?

І подавши їй руку, попровадив її бліду, що хлипала й надаремне старалася відзискати спокій, до сальоника.

— Нехай пані сідають! Нехай пані успокоються!—мовив Владко з щирою старанністю, садовлячи її на кріслі.—Мій боже, пані може вже віддавна ждали на мене?

— Так, пане,—відповіла Регіна, звільна відзискуючи спокій.—Я ждала вже понад годину й ця година видалася мені вічністю.

— Та що ж сталося? Чого пані плакали? Замість відповіді Регіна знову заллялася сльозами й закрила обличчя хусткою.

— Пробі, панно Регіно! Вспокоїться, пані!—скликнув Владко й узяв її за руку, що її вона йому пустила без супротивлення.—Якщо лиш я можу пані щось порадити, то прошу мені сказати. Адже пані знають,—додав він тихішим голосом, що походив із глибини серця,—що для пані все, все готов я зробити.

Регіна відкрила заплакане обличчя й своїми великими, мокрими очима поглянула на Владка з виразом такої вдячності, такого гарячого й глибокого почування, що аж йому самому сльози почали тиснутися до очей.

— О, дякую вам, пане, дякую!—сказала Регіна.—На вас єдина моя надія. Але, прошу

вас, лишіть мене на хвилиночку! Нехай успокоюсь, уложу думки! Мій боже, все це спало на мене так несподівано, зранило мене так боляче!..

Владко, не говорячи ані слова, відійшов до свого кабінету й сів на кріслі, надаремне стараючися відгадати, що могло спровадити до нього Регіну в такій незвичайній порі й у такім незвичайнім стані. Нараз його зір звернувся на купку сьогоднішніх листів, що від ранку ще лежали на столі. Він узяв їх, порозтинав і забрався читати. Раптом по перечитанні першого листу зірвавсь мов опарений і почав швидко ходити по кімнаті. Лист був від нотаря з Дрогобича.

— Шановний пане докторе—писав нотар.— Перший раз у моїй практиці трапляється мені, щоб так ошукано й у поле виведено мене, як це сталося тепер, і це, на жаль, правдоподібно на шкоду вашої клієнтки, панни Регіни Киселевської. Той лотр Шнайдер ручив за жеребок своїм маєтком, що його мав лише на папері, й надто поставив мені яко співручників двох знаних мені особисто бориславських шахраїв, хоча зовсім багатих. Як таких знав я їх, але не знав, що саме того самого дня, на годину перед підписанням поруки, обидва зголосили в суді банкрутство. Вони сидять тепер, правда, в криміналі, але вам із цього не прийде нічого. А Шнайдер із грішми втік не знати куди. Є підозріння, що він утік до Америки, але що ще передучора тут його бачено, отже мабуть досі не далеко заїхав. Має він брата в гірськім містечку Лютовисках, як кажуть, аптикарем. Хто знає, чи покищо там не сховався. Я з свого боку зробив те, що є моїм обов'язком, дав знати про цілу справу до суду, що

й негайно на всі сторони розіслав стежні листи й телеграми. Але я думаю, що проте було б пожаданим, щоб ви сами особисто вдалися до Лютовиск: може там вам удасться вислідити й зловити цього пташка. Може він задумає через тамошні гори стежками перебраться до Угорщини; було б це для нас фатальним, бо ж упасти на його слід на Угорщині було б незвичайно трудно, а може навіть неможливо. Тому раджу передовсім не тратити часу. З пошаною і т. ін.

Хвилину поміркувавши над цим листом, Владко вдався просто до Регіни.

— Думаю, що я найшов причину суму пані— сказав він.— Запевне пані одержали відомість із Дрогобича?

— З Дрогобича?

— Так, від нотаря.

— Хіба ви маєте що від нього?

— Так. Він доносить мені фатальну відомість. Шнайдер утік із грішми.

— Чи так? — сказала Регіна досить байдужим голосом.

— Отже пані вже знають про це?

— Ні, пане.

— Як то? Хіба не це було причиною суму пані?

— Ні, пане! — коротко відповіла Регіна. — Знаючи віддавна цього Шнайдера, я сподівалася згорн, що він уладить нам якусь несподіванку. Але для мене тепер усе одно.

— Все одно? Для пані? Бійтеся, пані, бога! Адже це величезна сума, двісті тисяч! Нотар пише мені, щоб я зараз пустився за ним у погоню, в гори, до Лютовиск. І думаю, що є в цьому рація.

— І ви думаете їхати?

— Так, пані.

— Добре!—сказала врадувана Регіна.—Поїдемо разом!

— Що? Разом?—сказав здивований Владко.

— Так, пане, сподіваюся, що візьмете мене з собою.

— Але ж тітка... Чи вона дозволить пані їхати в таку подорож?

— Не говоріть мені про тітку!—з гнівом скрикнула Регіна.—Тітка не хоче знати мене! Тітка вигнала мене з дому, викинула на тротуар! О, мій боже, мій боже! Що я почну нещаслива!

І бідна дівчина знову заллялася сльозами. Владко стояв перед нею, онімілий із здивування.

— Але що ж такого зайшло? З якої причини?

— Не питайте про причину!—відповіла Регіна.—Колись може вам скажу. А тепер ходімо, ходімо звідсіль! Не хочу бачити більше цього ненависного Льова.

Владко стояв змішаний і здивований, не знаючи, що говорити, що почати в такому незвичайнім положенні. Нараз Регіна енергійним рухом руки обтерла сльози з очей, встала й, наблизившись до Владка, взяла його за обидві руки.

— Пане,—сказала вона,—скажіть мені правду! Чи ви чесна людина?

Владко великими очима видивився на неї.

— Стараюся нею бути—відповів він.

— А кохаєте мене хоч трошечки, хоч десятину того, як я вас кохаю?

Замість відповіді Владко з усім жаром молодости притиснув Регіну до своїх грудей

і зложив перший, довгий поцілунок на її вустах.

— Регіно! Дорога!—вишептав він і не міг докінчити від надміру зібраних почувань.

— Отже, я не помилилася, не завелася на вас!—гукала втішена Регіна.—Отже, ви не відмовите мені своєї помочі?

— Мое життя! Все, все зроблю для тебе!

— Добре. Дякую тобі. Отже, маєш мене цілу, як я є. Я твоя. Від тебе залежить тепер мое життя або моя смерть. Дозволь мені їхати з тобою! Не відтручай мене, бо інакше один тільки полишиться мені шлях—до Пелчинського ставу.

Владко не дав їй докінчити цих слів. Гарячим поцілунком він заткав її вуста.

— Ні, ні, ні!—шептав він, притискаючи її до себе.—Не думай про це! Забудь про все зле й непокоюче. Ти моя, і доки я живу, нікому кривдити тебе не дозволю. Ходи, підемо в погоню за цим ошустом, а що далше робити, це вже владимо по дорозі.

І доки Регіна збиралася, Владко написав пару слів до свого шефа, просячи його кількандевної відпустки для важної справи, далше написав білетик до Начка, повідомляючи його коротко, що виїжджає, і всунувши до конверт обидва листи, вложив їх до кешені пальта.

Регіна була вже готовою. Владко позамикав кімнати, відправив служачого й, подавши руку Регіні, вийшов із нею на вулицю. Він кинув листи до поштової скриньки й закликав ф'якра. Саме була восьма; за пів години відходив поїзд до Перемишля; там треба буде переждати до ранана поїзд, що йде до Хирова й Загір'я,

цим поїздом доїхати до Устрик, а звідти хурою три милі в гори до Лютовиск.

— На головний дворець!—кликнув Владко до ф'якра, коли обидвоє сіли у вигідній каритці.

Ф'якер затав коні й з лоскотом покотилася коляска по бруку, відвозячи щасливу пару.

IX

Ернест, заложивши руки на хребет, широкими ступенями ходив по експедиційній кімнаті „Гоїса“. Відколи ображена ним панна експедиторка, з сльозами в очах, подякувала за службу, сам він обняв експедицію. Правда, за два тижні свого урядування коло експедиційного віконця з кожним днем мав він менше роботи, з кожним днем менше місцевих відборців зголошувалося по числа газети. Минули ті ранки, коли від восьмої години коло замкнених дверей товпи міщан, кухарок і служачих вичікували, чи швидко відчиняться двері, чи швидко на візку з друкарні привезуть першу паку чисел газети, що її розхоплювано серед окликів, штовхань, сміхів і жартів. Відколи в напрямку „Гоїса“ зайшов фатальний зворот, його популярність раптом упала й розвіялася мов марево. З двох тисяч щоденних відборців, що їх мав він іще перед місяцем, полишилося заледве п'ятсот. Особливо від тижня, коли Начко на головнім місці почав друкувати „Ретроспективні думки“, що в них із нечуваною досі в галицькім денникарстві злосливістю й безоглядністю ганив усе те, що недавно ще становило його святощі, валив у порох те, що недавно убожав. Один величез-

ний крик обурення залунав між публікою, коли почали появлятися в улюбленім досі „Гоїс'у“ ці статті, а чим даліше тягнулося пасмо Начкових „Думок“, тим більше обурення перемінювалося в погорду. На щоденник, що рівночасно з фатальним зворотом у передових статтях, по перерванні громової статті про кастову політику шляхти, перестав також подавати настільки цікаво й звичайно з великим талантом писані кореспонденції з провінції, попросту махнули рукою. Цікаво, що інші щоденники, які донедавна гавкали на „Гоїса“ за його крайній і хлопоманський напрямок, тепер іще сильніше вдарили, немилосердно кпили собі з нього за те, що він спроневірився власним засадам, що потоптав у болото власний прапор. Люди, що їм недавно публічно доказано спроневірення своїх переконань за гроші, із шпальт льокайських газет сипали вогнисті протести проти такого пониження денникарського характеру, проти такої нечуваної апостазії.

Ернест ходив по експедиційній кімнаті, що в ній від кількох тижнів був самовладним паном і всміхався. Дурень цей Начко! Одного дня велів випроводити його за двері, а пару днів пізніше сам вишукав його та впровадив назад! Хотів удавати великого Катона, а показався таким простим, таким нужденним хробаком, що його він, Ернест, так легко потрапив здавити!

Прийшло кілька відборців за числами. Один із них, якийсь старий поважний чоловік, заплативши 10 центів за число, станув коло вікна, а прочитавши пару уступів передової статті, посинів увесь із злости, подер число на шма-

точки та, звертаючися до Ернеста, що спокійно глядів на цю маніпуляцію, запитав грізно:

— Чи ви є редактором цього „Гоїса“?

— Ні, пане,—відповів Ернест.

— А є пан редактор у канцелярії?

— Немає, пане.

— А коли прийде?

— Не знаю, пане.

— Ну, то скажіть йому від мене, що він є цілковитим ослом, божевільним і ошустом у додатку, бо велить собі ще платити за такі шаленства.

— Добре, пане! — сказав із непорушним спокоєм Ернест, і панок, кленучи голосно, віддалився, тріснувши дверима.

Такі сцени повторювалися в експедиції мало не щодня. Такі й їм подібні чемності купами надходили з провінції чорне на білому. Передплатники домагалися назад грошей — і Начко висилав їх пунктуально. Кореспонденти, недавні сторонники, одні з обуренням ганьбили зрадника, інші з почуванням радили йому, щоб велів відвезти себе на Кульпарків для лікарської обсервації. Начко сумлінно читав це все, полагоджував усякі прозьби й мовчав мов залятий.

Була вже десята година, а одначе редакційна кімната була ще порожня. Від часу, коли появився перший уступ „Ретроспективних думок“, увесь давній редакційний персонал виступив із редакції „Гоїса“, заявивши про це публічно в щоденниках. Начко мусів нашвидку збирати найрізномородніші збанкрутовані особистості, розпитих ексжурналістів, повиключуваних гімназистів або й прагнучих хліба універ-

ситетських студентів, готових для любого гроша працювати денебудь, і з таких сил зложив нову редакцію. Отже, не диво, що такий персонал трудно було призвичаїти до порядної, правильної праці, тим більше, що три четвертини накладу полишалися на складі й ніхто не мав охоти напружуватися при такій безкорисній праці.

Але ось прийшов Начко. Боже, як він змінився за цей короткий час! Що сталося з цього юнака, недавно такого повного сил, здоров'я й надії! Він ішов згорблений, із спущеним униз обличчям, немов би соромився поглянути сміливо на божий світ. Його обличчя, що недавно ще цвіло свіжим рум'янцем, було жовте, змізерніле, щоки позападалися, на чолі залягли дві глибокі борозни, а очі були мутні, без блиску, без сліду того нутрішнього життя, що недавно ще било з них такою повною хвилею.

Похилений і понурий перейшов він експедиційну кімнату й редакційний покій, не сказавши ані слова до Ернеста, не поглянувши ані разу довкола себе. Йшов звільна, рівним ступенем мов люнатик по гзимсі муру, а увійшовши до свого кабінету, задержався немов здивований, що вже немає куди йти далше, підніс звільна голову, розглянувся довкола й почав нарешті здійсмати пальто, що його недбало кинув на софу. Потім іще пару разів тим самим ступенем люнатика перейшовся по кабінеті й нарешті засів коло бюро, що на нім підіймався угору цілий стіс листів. Машинально, не приглядаючись їм ближче, Начко відчиняв один за одним і читав, читав пильно й витривало.

„Зраднику демократичної ідеї! Найпідліше подення суспільности! Нужденна креатуро!“ — це були епітети, що ними наділювано його тепер. Один кореспондент радив йому звинути „Гоїєс“ і найнятися в якогось пана за льокаля, інший посилав йому поштовим переказом гульдена на шнурок, що на ньому радив йому якнайшвидше повіситися, ще інший грозив йому шибеницею й т. ін. Начко терпеливо читав ці всі вибухи подразненої пристрасти й заведених надій чесних, але обмежених людей. Його бліде обличчя та щільно стиснені зуби й уста не виявляли ані сотної частини того болю, що шарпав його нутро, мов невилічений рак точив його душу. Та нарешті один лист, відмінний від інших щодо тону й наміру, переповнив міру.

„Начку, дорогий брате, — писав до нього один із його найщиріших товаришів і найкращих кореспондентів. — Ради святого бога, що з тобою сталося? Читаю останні числа твого „Гоїса“ з напруженням усієї уваги та з спочуванням, якого може не сподіваєшся, й доходжу до одного єдиного висновку, що мабуть тебе зустріло якесь страшне нещастя, яке одним ударом захитало всі фундаменти твого життя. Чую довкола й по цілім краю один єдиний рик обурення, одну єдину бурю злословлень і проклять на твою апостазію, й читаючи те, що пишеш у „Гоїс-у“, не можу відчинити вуст у твоїй обороні. А всеж сумління шепче мені, що ти більше нещасливий ніж нечесний. Що ті хулення, якими ти всіх узброюєш проти себе, це лиш розпучливий крик твоєї наболілої душі, твого роздертого серця. Що тобі, мій брате? Звірся мені, що знаю тебе від

таких довгих літ, що в тобі навчився цінити й шанувати одну з [окрас людства, людину, душею й тілом віддану ідеї добра й справедливості. Ні, ні, не вірю за ніщо в світі, щоб ці цинічні вислови про фалшивість цієї ідеї були твоїм переконанням, а не скреготанням чоловіка, що відчуває, як його серце гризе хробак, що його він не в силі звідти видобути й що його не сміє нікому показати. Ламаю собі голову над домислами, а нарешті постановив я прибути до тебе й особисто переконатися про твій стан. Завтра виїжджаю на пару днів до Львова, отже до побачення!"

Перечитавши цей лист, Начко сидів хвилину мов остовпілий та нараз криваві сльози приснули йому з очей: він склонив голову на пульпіт і заплакав — заривав мов дитина.

— Мій боже! Мій боже! За що ж ти опустив мене — вистогнав він нещасливий. — Чому ти не ощадив мені хоч одного болю, хоч одного можливого впокорення? Все, все — неприязнь, інтригу, підлі сплітки й благородне обурення, злосливу радість противників і сердешне спочування найкращих приятелів сплітаєш в огнисту різку, що нею мене шмагаєш, шмагаєш до крові й кости, о боже! А це останнє найбільше болить, бо в усій жахливості малює мені безодню, в яку самохіть я впав, і скарби людської симпатії, що їх самохіть я назавсіді втратив!

Ридання перервало йому мову, а сльози, давно не бачені, поллялися струмком. Він довго плакав, не находячи пільги, та нарешті джерело вичерпалося й незужитий іще засіб молодій енергії почав знову брати перевагу над розпукою.

— На завсіди втратив я? — запитав він сам себе, підносячи голову. — Ні, й тисячу разів ні! Якщо я досі про це сумнівався, то саме цей лист справжнього приятеля дає мені доказ, що ще не все втрачене. Я впав, це правда! Я впідлився, — не перечу. Але я зробив це з власної волі, хоча проти власного переконання. Я зробив це не для себе, але для неї, для тієї, що її кохаю, — на жаль, відчуваю, що занадто кохаю, що кохаю над власне життя, над власний гонор.

— Та злочин, сповнений для любови, хоч і не перестає бути злочином, але проте дає змогу спокутування й повороту на добру дорогу. Ох, коли б я лиш осягнув її любов, її руку, — все, все зроблю, щоб назад відзискати втрачене добре ім'я. І відзискаю його, чую в собі велику певність, з нею разом працюватиму. Вона допоможе мені здобути назад те, що для неї тепер я посвятив.

І він іще раз — сотний, тисячний раз може згадав кожную дрібницю цієї страшної, фатальної жертви з самого себе на вівтарі любови. По тій пам'ятній розмові з Регіною два дні ходив мов отруений, борючися сам із собою й не знаючи, що робити. Бачив ясно нитки інтриги, що ними старались його вмотати, але вся душа його здригалася перед тим, що ставлено йому за умову. Та з другого боку сльози Регіни розпалили в його серці ще страшніший, невгашений пожар; він відчував, що без неї жити не може, й що не опреться фатальним покусам. Отже, постановив спробувати щастя іншим шляхом.

Перед роком, коли обидва брати видобули близько Товстого скарб Семена Тумана, вони

поділили його на дві рівні частини й дали собі слово — не вживати з цього скарбу ані гроша на свої власні, особисті потреби, але обернути його в цілості на осягнення двома шляхами однієї мети — оборони пригнетеного й кривдженого робучого люду та здобування для нього щораз більших прав і щораз більшої освіти. Адмініструючи цим капіталом, мали вони жити й удержуватися тільки з власного заробітку й не женитися доти, доки кожний із них працею власних рук не зможе вдержати жінки і сім'ї. Правда, зараз із початку мусіли брати зробити виїмку з цього правила й ужити значну суму на владження свого помешкання, але це владження було зрештою необхідною річчю навіть із погляду тієї справи, якій вони бажали служити, бо це давало їм більше поваги та значіння перед людьми, що з ними з натури справи передовсім мусіли мати діло.

А тепер Начко, під натиском суперечних і мучачих почувань, рішився зовсім забути про свою обіцянку. Він написав Регіні на другий день лист, що в нім, змалювавши їй свої маєткові відносини, ще раз просив її руки, приобіцяючи згори записати й вручити їй значну суму, що вможливила б їй, не стараючися про якунебудь посаду, забезпечити долю брата таким способом, який видався б їй найвідповіднішим. Одначе, на цей лист він не одержав ніякої відповіді. Мучений розмаїтими думками, неспосібний до праці, ходив бідний хлопак мов туман по вулиці, пильнуючи, коли вийде Регіна, — він хотів іще раз усно з нею поговорити. Але Регіна вже не показувалася. Отже, він пішов до помешкання пані Дреліхо-

вої, — там не прийнято його. Тоді щойно він рішився вишукати брата Регіни, випрошеного за двері Ернеста. По цілогодіннім шуканні винайшов його в якимсь шинку, напів п'яного.

— Га-га-га! — засміявсь Ернест на його вид, простягаючи брудну руку до нього. — *Sergo venis, sed venis*¹, чи як то там нас колись учили. Так, отже, ти прийшов, любий редакторе! Ну, гарно, гарно! Сідай коло мене, вели дати пива, вип'ємо на новий союз! Але, їй богу, ти мав добрий нюх, що ти прийшов сюди! Я був у клопоті, чим заплачу за те, що я випив. Тепер я спокійний. Ти платиш, правда?

Начко з обридженням поглядав на цю людину, що хоч молода, вже так низько впала. Сісти коло нього, пити з ним разом у цім публічному льокалі зовсім підозрілого роду він не був би відважився. Отже, приступивши до нього, сказав коротко й рішуче.

— Встаньте й ходіть до мене! Там вип'ємо й поговоримо.

— А знаєш, їй богу, маєш рацію! — крикнув Ернест і, вставши з брудної лавки, обома руками повісився йому на шию. — Ти вартий, щоб тебе поцілувати. Я завсіди знав те, що ми ще будемо добрими приятелями, хоча ти зо мною передучора вельми по свинськи поступив, слово даю тобі!

— Ну, ну, не роби дурниць! — сказав Начко, отрясаючися від обіймів Ернеста. — Потім про це все, а тепер ходімо!

— Платити! — заричав із усієї сили Ернест, товчучи шклянкою об стіл так, що аж її вухо

¹ Пізно приходиш, але приходиш.

відлетіло. — На маєш! — додав він, підносячи відірване вухо. Бачиш, добрий знак! У шклянки стовклося вухо, це значить, що наша приязнь ніколи не розіб'ється! Га-га-га! А я про це згори був переконаний, що до цього прийде й що ти сам прийдеш шукати мене! Го-го, брате! Не такий я дурний, як обдертий, знаю я, де раки зимують.

— Скільки цей пан платить? — звернувся Начко до кельнера.

— Пожди, брате, пожди! — кричав Ернест, влазячи між нього й кельнера. — Нехай я сам собі пригадаю, що я випив, бо цей пан кельнер то страшний шахрай. Він один із тих, що то [Мойсея хотіли за золотого тельця заміняти, чи як там про це в біблії стоїть, слово чести тобі даю! Отже, як це було? Я випив три, ні, чотири, ні п'ять, так, п'ять шклянок пива, дві горілки, ну, й... й що ще? Ага, я їв щось, їй богу, що я їв. Якогось лисого чорта я з'їв, іще чую його в жолудку, але що це було, нехай уб'є мене ясний грім, що не знаю.

— Оселедець і дві булочки! — пригадав йому услужливий кельнер.

— Ага, ага! — скрикнув Ернест. — Гнилий оселедець... по чому у вас гнилі оселедці?

— Жартуйте, пане, здорові! — сказав кельнер. — У нас усе свіже.

— Чи так? — сказав здивований Ернест. — Тому то я дивувався, що цей оселедець так рушався на талірці, а він був свіжий, ще живий. Ну, отже, скільки за живого оселедця?

Уся ця обридлива й дурна сцена клином убилася в Начкову пам'ять і завсіди, коли

пробував здати собі справу з історії своєї метаморфози в останніх тижнях, саме вона ставала перед ним живцем, із усіма подробицями, в усій своїй переражаючій пластичності. І не диво, бо від цієї сцени розпочався рішучий, нещасливий зворот у його житті!

Коли вийшли з шинку, Ернест усім тягаром свого тіла завісився на Начковім плечі й почав папляти без перерви, мов вода, що пле-скає об млинські колеса.

— Ти, брате, не думай, що я такий п'яний, їй богу, ні! Це я лише навмисне зробив таку авантюру в шинку. Отже, чому? Щоб тебе позлостити й сконфуюдувати! Нехай мене грім трісне, якщо я не говорю тобі правди. Коли я тільки побачив твою пісню міну, — страшно не люблю пісних мін, — я зараз подумав собі: до сто чортів, треба визлостити його добре! Ну, та сподіваюся, що ти розумієшся на жартах, а? що не гніваєшся? Ну, скажи!

Начко тягнув п'яного Ернеста щосили з собою й приспішував кроку, кленучи його в дусі, але нічого не відповідав на його питання. А Ернест безпереривно паплав, доки не дійшли до Начкового помешкання. Переходячи обік камениці тітки, Ернест не міг здержатися, щоб не сипнути пригорщі проклять і невелими естетичних компліментів на голову тієї тітки, що трактує його, як пса, не дає йому їсти, як штубакові.

— А все таки вона сама винна тому, що я пішов на такий шлях, на якому тепер я є! — додав він із щирим уже гнівом. — Вона взяла мене ніби на виховання, а по році вже сприкрилось їй давати мене до школи. Ану, якби

тут позбутися ледаща? Проста річ, дати до військової школи, нехай собачої шкури слухає! Скільки я наплакався, скільки я напросився, біля її ніг я лежав, щоб не відбирала мене з гімназії. Я обіцяв слухати її, відьми, в усьому, вчитися пильно! Де там, не послухала, відтрутила мене мов щеня, а тепер заламлює руки в святім обуренні над моїм зіпсуванням! Ех, ти! — І Ернест кулаком погрозив до освітленого вікна на першій поверсі й додав іще епітет, що його в друку передати не можна.

Від цього вечора розпочалося нове життя в тихім досі Начковім помешканні. Ернест заповнив ці кімнати своїм паплянням, занечистив попелом із цигарок, що його полишав на столах, на софах і на кріслах, заболотив своїми черевиками, що ними ходив по диванах і влазив на софи. Щоб не пускати його до шинків, Начко мусів дозволити йому запиватися в кімнаті, що більше, мусів і сам із ним пити до компанії. Стара Миколайова, за кілька днів доведена до розпуки цією зміною, подякувала за службу. Начко прийняв це байдуже й постановив не приймати більше служачої, але ходити на обід до ресторану. Давши Ернестові zarazом місце в експедиції „Гоїса“, Начко незабаром переконався, що й тут Ернест вносить свого неспокійного, авантюричного духа, що й тут сіє за кожним ступенем нелад і розстрій. Панна експедиторка відійшла по кількох днях, адміністратор мав із Ернестом справжню божу кару й уникав його мов холери, коректор у часі якоїсь надто живої суперечки кинувся на нього з кулаками й натовк його порядно, — але робота й порядний хід редакційної машини на цім

терпіли. Одначе, це все було нічим для Начка. Він тішився на саму думку, що полекшив долю Регіни, здіймаючи з її плечей такий тягар і беручи на себе всі клопоти з Ернестом. Та це був лише початок. Ернест папляв пару днів п'яте через десяте про свої віденські пригоди, про сильфіди, що з ними мав знайомість, про нічні бурди або й про свої божевільні пляни на будуче, але знаючи, що це все мало займає Начка, одного дня почав папляти з іншої бочки.

— А знаєш, Начку, ти подобався мені! — сказав він одного ранку, немов пригадавши собі щось, що вже давно мав на язиці. — Хоч ти поступив зо мною по свинськи тоді, але з моєю вродливою сестричкою поступив ти дуже й дуже благородно. Нехай чорти візьмуть тебе, звідки ти навчився такої шляхетности? Я ніколи не був до неї здатний. Знаєш, брате, що мені здається? Ти мабуть мою сестру дуже кохаєш, хоча досі якось нічого про неї не згадуєш. Ну, признайся, адже я її брат!

Начко поблід при цих цинічних словах, що так без церемонії дотикались його святости, і сказав по хвильовій мовчанці:

— Знаєш що, Ернесте, даймо цьому спокій! Це була олива, долита до вогню.

— Як то даймо спокій? — скрикнув Ернест. — З якої рації даймо спокій? Щоб я не міг признати й похвалити твого шляхетного поступку з моєю сестрою? Ні, брате, на це ми контракту не робили! І знаєш, що мені в твоїй пропозиції найкраще сподобалося? Те, що хочеш дати Регіні такі нечувані гроші в тій цілі, щоб вона могла забезпечити свого любого братчика. Не скажу тобі, що ця шляхетність

зворушила мене до сліз, бо плакати не вмію, але насміявсь я над нею сердешне. Лише знаєш, брате, всього цього замало.

— Чого замало? — запитав Начко весь блідий і остовпілий на саму думку, що Регіна й цим його листом могла поділитися з тіткою й братом.

— Цих твоїх пропозицій щодо грошей. Це своїм шляхом, розуміється, але цього замало, цього не досить.

— Чого ж іще треба? — пробурмотів Начко.

— Треба, брате, виконати ту умову, про яку сестра писала.

— Цю умову? Ні, ніколи!

— Ну, то мені дуже жаль моєї бідної сестри — сказав Ернест.

— Сестри? — повторив Начко машинально.

— Так, сестри Регіни, якої добиваєтесь, а вартости якої не знаєте й не підозріваєте. Передовсім дозволю собі вам одно сказати, що моя сестра вас кохає, але як кохає! Без пам'яті, шалено! Про ніщо більше ані думати, ані говорити не хоче.

Начко всміхнувся, не довіряючи, хоча глибоко в серці задрижали йому ці слова.

— Не віриш? — скрикнув раптом Ернест зміненим голосом, — добре, то не вір! Видно, як кохаєш її. Видно, що ти не варт такої любови й такої жінки, як моя сестра. Усміхаєшся іронічно! Смійся, я все-таки знаю, що ти думаєш. Думаєш, яке я маю право, я, зіпсована людина, оцінювати таку жінку? Знаю те, що не мені її оцінювати б, але настільки вже я не зіпсований, щоб я не мав бути гордим із такої сестри. Про її красу нічого не говорю. Що краса? Марний дим. Але я знаю

її душу, знаю її характер і кажу тобі, брате, що це золото, щире золото. Другу таку не легко найдеш. Треба тобі було бачити її тоді, коли ми були в нужді, по смерті батька, з якою витривалістю, з яким самовідреченням вона зносила все, вривала собі від уст, щоб не дати нам із мамою почути недостатку! З якою невичерпаною терпеливістю й енергією вона додавала нам відваги, й до школи ходила, і поза школою працювала, щоб побільшити щуплі материні засоби! Ні, Начку, небоже! Така жінка кого покохає, того потрапить зробити щасливим. Любов такої жінки варта й найбільшої жертви.

Начко з здивуванням поглядав на Ернеста, що його опухле й винищене обличчя аж вишляхетніло й роз'яснилося, коли він мовив про Регіну. Видно було, що мовив щиро, і взагалі чим довше слухав Начко його говорення, тим більше тонував у повені слів і уявлень, тим більше тратив почуття, де Ернест говорить правду, а де бреше. А в теперешнім разі його власні почування й бажання зустрічалися на однім шляху з тим, що говорив Ернест. Він готов був дати половину свого життя за одробину любови Регіни до себе, а тут раптом довідувався, що Регіна кохає його — сильніше й гарячіше, ніж сам він про це смів мріяти.

— Але якщо правда те, що ти говориш, — сказав звільна Начко, — якщо вона кохає мене, то чому ж не вислухає моєї просьби, не віддасть мені своєї руки?

— Отже, то бачиш, брате, в цім сук — сказав Ернест. — Радо б вона це зробила, навіть уже до сварки доходило між нею й тіткою з цієї причини. Але не може.

— Чому не може?

— Бо це була остання воля нашої бідної матері, щоб ні одна з сестер не виходила заміж без волі тітки—збрехав Ернест.

— І Регіна не може піти проти цієї волі?

— Хотіла б піти, але бачиш, брате, вона ще не повнолітня, тітка є її опікункою, а тітка ні під якою умовою не хоче дозволити на її зв'язок із тобою, доки не зміниш напрямку свого „Гоїса“.

— Алеж це шаленство!—скарикнув Начко.— Якщо Регіна кохав мене, нехай просто покине тітку й вийде заміж против її волі й без її благословенства!

— Цього, мій брате, Регіна також не може зробити. Ти знаєш, які впливи має тітка. А зірвати з нею це значило б викликати її гнів против усієї нашої сім'ї. А мусиш знати, що маємо ще одну сестру, заміжню за дрібним урядовцем на провінції. У них кількоро дітей, отже вони стараються при допомозі тітки здобути протекцію у графа Адольфа, щоб перенесено їх до Львова на кращу посаду. Коли б Регіна вийшла за тебе проти волі тітки, то вона з пімсти готова знищити нашу бідну сестру з чоловіком і дітьми. Ти, брате, не знаєш, що це за жінка ця наша тітка!

— В таких разі я краще на якийсь час перестану видавати „Гоїса“—сказав Начко по хвилині тяжкої внутрішньої боротьби.—Щоб лише дістати Регіну, а там знову зачну видавати наново.

— І я думав, брате, що так було б найкраще,—сказав Ернест,—але здається, що й це на ніщо не придасться. Не про „Гоїса“ тут ходить, але про твої власні погляди. „За

чоловіка, що має такі погляди, ніколи не дозволю вийти моїй сестріниці, доки він не змінить своїх поглядів і виразно не відкличе всіх своїх хулень!" — це власні слова тітки.

— Ну, нехай держить собі її! — гукнув Начко, встаючи. — Змінити напрямок газети це значить підтяти собі самому ноги! Що ж до чорта, тут якась інквізиція, щоб я мав відкликувати те, що я усім серцем і сумлінням уважаю за слушне й справедливе! Ні, нічого з цього не буде!

— Бідна Регіна! Бідна моя сестричка! — мовив ніби сам до себе Ернест. — Чи це ваше останнє слово? Маю про це повідомити її?

— Я сам повідомлю її — сказав Начко.

— Ні, пане, тільки цього не робіть! — скрикнув Ернест, ніби переляканий.

— А це чому?

— Коли б ви знали, скільки прикростей робить їй кожний лист, від вас одержаний! Та це ще нічого. Вона не одержить тепер уже ніякого вашого листа. Тітка виразно наказала листоношам, щоб усі листи віддавано їй до рук, а ваших листів вона певне не доручить Регіні. Лиш ви непотрібно погіршите її положення в тітчинім домі.

— Мій боже! — гукнув Начко, хапаючися за голову. — Отже, ніякого, ніякого нема виходу для мене, тільки спідлення, потоптання власного прапора або смерть?

— Ну, ну, брате Начку, — сказав Ернест, клеплючи його по плечі. — Лише не бери цієї справи так трагічно. Чи раз то чоловік у газеті пальне дурницю? Велика тобі річ написати пару двозначних або невиразних статей і замкнути на пару місяців ворота кореспондентам?

Можна навіть заздалегідь їх листами повідомити, що на такий і такий час змінємо на око напромак часопису, виконуємо дипломатичний маневр, а пізніше повернемо на давній шлях.

— Ні, ні, ні!—скликнув Начко.—Це була б подвійна підлість, бо фалшива, маскована підлість. Вже як маю робити підлість, то зроблю її відкрито, беручи на себе за неї усю відповідальність.

— А щодо порозуміння з Регіною, то, мій брате, не полишається тобі ніякий інший спосіб окрім мого посередництва. Правда, тітка випівала мені дім, але завсіди можу там хоч раз на тиждень бувати в сестри й сказати їй від тебе, що мені звелиш. А в тім можеш написати навіть для кращої певности, бо я часто забуваю, що мені хто наговорив.

Начко слово в слово пригадав собі цю розмову, що перший раз підкопала його сильну постанову — не піддатись інтризі й витривати на становищі. Одначе, проте перемога Ернеста не була ще ані швидка, ані легка. Начко опирався ступень за ступенем, штурмував Регіну листами, які посилав через Ернеста й на які, звичайно, одержував лиш усні й завсіди неприхильні відповіді. А Ернест тим часом, зміркувавши, де був слабкий бік Начка, мов кліщ угризався в нього щораз глибоше, тожк завсіди те саме: то вихвалюючи прикмети Регіни, то малюючи її тяжке положення в домі й на ласці тітки, що в неї є і своя донька на виданні, яку Регіна під кожним оглядом притемнює. Це безупинне говорення Ернеста доводило Начка часом до пасії, але часом і до сліз — і зворот у напрямку „Гоїса“ докону-

вався незначно, немов сам собою. Викинено всі дражливі кореспонденції; промовчувано систематично багато важних, але для шляхетських сфер неприємних фактів, не говорячи вже про перервання передової Начкової статті, що в своїм часі робила таке велике вражіння. Але Ернест із упертістю й монотонністю ідіота пхав його щораз далше, немилосерно солючи рани його душі, доки нарешті Начко, доведений до розпуки, не написав своїх „Ретроспективних думок“. Ернест похвалив їх і дав йому слово чести, що тепер, після видрукування цієї знаменитої статті, тітка певне не матиме нічого проти того, щоб він оженився з Регіною. І Начко дав статтю до друку.

Але сповнивши цей великий злочин проти духа поступу й справедливости, Начко посумнів і раптом якось упав на силах і на дусі. Він став апатичним і замкненим у собі; навіть Ернестові оповідання про Регіну не могли вже ввести його крові в живіший рух. Він не бачив Регіни ще від того дня, коли велів за двері випроводити її брата. Якийсь час Ернест говорив йому, що вона нездорова, потім, що кудись виїхала на пару днів із тіткою; то знову була слота, і вона не виходила. На нещастя і його брата вже від трьох тижнів не було у Львові: в сам день голосної розправи він виїхав, залишивши Начкові лиш короткий білетик, що від'їжджає на пару днів у важнім інтересі й що незабаром напише йому ширше. Дивно,—три тижні минуло, Владко не вертав і нічого не писав. Начко не знав навіть, де він обертається; канцелярія адвоката мала від нього відомість із Устрик, але ще перед двадцятьма днями. Отже, Начко був сам із своїми

почуваннями й думками, з своїм болем і впокоренням. Цілими годинами пересиджував не раз біля вікна свого помешкання, вдивляючися в протилежний сліпий мур. Остогидла йому праця, остогидло друковане слово. Думки не плили ясно й зв'язко, як давніше, але рвалися і билися на місці, мов чорні птахи в часі бурі. Він почувався зламаним і тільки хвилинами проблискувала давня енергія. Про Регіну рідко думав; часами навіть йому здавалося, що всі блиски її краси, всі добрі прикмети її характеру опадають із її постаті, мов листки з зів'ялої рожі, полишаючи тільки колючки й терня.

Лиш один Ернест не покидав його: він був пильним господарем в їх спільнім помешканні. Начко піддавався йому тепер, мов дитина, пив із ним вечорами, не раз до пізньої ночі, слухав його паплярня й старався забути про ті моли, що гризли його. Трунок, якого перед тим не вживав і який під натиском Ернеста спочатку приймав із обридженням, став тепер для нього необхідним засобом успокоєння, ліком на безсонність уночі й на піднесення життєвої енергії удні. А Ернест із щирістю й старанністю гідною кращої справи провадив, майже тягнув його за руку по цім похилім шляху...

Такі то думки займали Начка, коли він сидів при своїм редакційнім бюрку, склонивши голову в долоні, по перечитанні листу приятеля з провінції. Відписувати йому не було потреби: завтра або позавтрьому сам він тут буде, але що ж йому Начко скаже? Бідний приятель відійде від нього розчарований і може навіть обурений, коли побачить, що Начко на його щирість не хоче відповісти

ширістю. Краще було б, коли б не приїжджав.

Сидячи в задумі, Начко не чув навіть, коли двері його кабінету потиху відчинились і увійшов Ернест, з тим самим, що й перед тим, виразом глумливого усміху на обличчі. Він станув у дверях і якусь хвилину стояв, придивляючися Начкові.

— Пане редакторе—сказав нарешті.

— Га!—відповів Начко, зірвавшись переляканий.—То ти, Ернесте?

— Я, пане редакторе,—відповів Ернест.—Приходжу з маленькою просьбою.

— З якою просьбою?

— Трапляється мені тут на Зеленім маленька реальність: дімок із огородом, я хотів би його купити.

— Що, що, що?—скрикнув Начко, протираючи очі.—Ти хочеш реальність купувати? А то за які гроші?

— Отже, то саме,—сказав Ернест, усе ще з своїм глумливим усміхом шкробаючись у голову,—я хотів пана редактора просити маленького а конто.

— Маленьке а конто—на куплення реальності. А скільки ж ти хотів би грошей?

— Та так, десять тисяч.

— Га-га-га! Експедитор, що побирає місячно тридцять гульденів, хоче десять тисяч а конто! Йди, Ернесте, не будь таким дотепним, бо мені не хочеться сміятись!

— Я й не висловлюю дотепу—відповів поважно Ернест—і не на конто мого експедиторства домагаюся цієї суми. Я маю інше конто на думці. Нехай пан редактор пригадають собі, що писали моїй сестрі про забезпечення моєї будущини. Отже, думаю, що це

буде найкращий спосіб. Я маю великий потяг до господарства. Куплю реальність і буду собі порядним львівським бюргером, а ви можете жити собі з Регіною, як вам подобається, я вам певне в нічому не перешкоджатиму.

І знов іронічний усміх перелетів по його обличчі.

— Чи ти здурів, Ернесте?—сказав понуро Начко.—Ніколи й ніколи не обіцяв я дати якунебудь суму тобі до рук, і ніколи цього не зроблю.

— Що, мало б це бути правдою?—скрикнув ображений Ернест.—Це така вдячність за мої услуги, за моє добре серце? Добре, отже я ані хвилини довше не хочу тут бути! Дякую панові редакторів за службу!

— Не плети, Ернесте, дурниць!—сказав Начко.—Ти певне зранку без мене випив більше, ніж було потребою, і тепер тобі в голові перевертається.

— Чи так думаєте, пане редакторе?—гукнув Ернест, підходячи до нього ближче.—Поміляєшся, брате! Я нічого не пив, але, правду тобі скажу, сприкрилося мені це дурне життя з тобою й та комедія, яку граю з тобою. Бувай здоров і майся добре!

Начко видивився на Ернеста здивованими очима.

— Яку ж ти комедію граєш зо мною?—запитав він.

— Е, багато про це говорити б, а мало слухати,—відповів Ернест.—Лиш одно можу тобі сказати, що ти дурень, подвійний дурень, бо ти дав себе такому дурневі, як я, в поле впровадити. Бувай здоров! А цей лист доповість тобі решту!

Мовлячи це, він уклонився Начкові й по-
ложив перед ним розпечатаний лист; на його
коверті стояла адреса Начка, написана Влад-
ковою рукою.

— Одно тобі ще скажу, братчику, — сказав
Ернест, задержуючись у дверях. — Твій лист
до Регіни, той, в яким ти обіцяв гроші, перей-
няла тітка. Регіна не бачила його і з твоєю
дурною зміною напрямку не має нічого спіль-
ного. Це моє й тітки діло за те, що ти велів
викинути мене за двері. Стільки я мав ска-
зати тобі, щоб спростувати факти. Прощаю
пана редактора!

І Ернест, свищучи веселу арію якоїсь шин-
кової пісеньки та вложивши руки до кешень,
вийшов із редакції „Гоґса“. А Начко довго
стояв на місці мов остовпілий, не вміючи
здати собі справи з того, що зайшло, ані
вияснити собі всієї далекосягlosti останніх
слів Ернеста. Нарешті він сплюнув і сказав:
— П'яна бестія й нічого більше!

Та в цій хвилині впав йому в очі лист
Владка. Зиркнув на дату, — лист був писаний
з Лютовиск перед двома ще тижнями. Оче-
видно, його принесено до помешкання в його
неприсутності, а Ернест відчинив його, пере-
читав і задержав у себе. Але пощо він за-
держував? І чому саме тепер пригадав його
собі й віддав Начкові? І який має зв'язок цей
лист із комедією, яку ніби то грав із ним
Ернест? Усі ці питання зароїлися в голові
Начка, коли виймав лист із заялозеної ко-
верти. Лист був короткий.

„Любий брате! — писав йому Владко. — З то-
бою першим і єдиним ділюся своїм щастям.
Саме сьогодні, в цім далекому гірським глухим

місці станув я на шлюбнім килимі й присягнув досмертну любов і вірність жінці, яку над життя кохаю і яка також гідна любови й пошани, панні Регіні Киселевській. Знаючи тебе як доброго й щирого брата, думаю, що не відмовиш мені свого братерського поздоровлення, а моїй улюбленій жінці пошани й братерської любови. Забавимо тут іще з тиждень у недалекому селі Ступосян, а потім повернемо до Львова, в твої обійми. Тоді довідаєшся також, що нас обидвое так раптом і несподівано зблизило й до Лютовиск запровадило.

Дописка. Перед моїм від'їздом чув я якесь балакання, що з твоїм „Гоїс'ом“ щось не добре йде. Я шукав тебе, але не міг ніде найти, отже тому й не знаю досі, що там із тобою діється. Тут ніяких газет не читаю,—занадто я щасливий. Може це й гріх, але сподіваюся, що мені пан-біг відпустить. Отже, напиши мені, що там у тебе чувати. Моя Регіна велить поздоровити тебе сердешне. Стискаю й цілую тебе з усього серця. Твій брат Владко“.

— Боже!—скрикнув Начко по перечитанні цього листу й упав зомлілий на софу.

Коли його очутили, він був блідий мов труп. Хитався на ногах, на завдавані питання відповідав механічно „так“ або „ні“, без ніякого зрозуміння завданого питання. Був мов той голуб, якому витято половину мізку, він живе ще, але має всі головні нерви спаралізовані. Увесь редакційний персонал стояв довкола нього в переляку й здивуванні, але він по довгій надумі махнув рукою, просячи їх, щоб ішли до роботи. Потім знов, посидівши нерухомо з чверть години, взяв перо

й написав на чвертці паперу адресу Владка, а під нею слова: „Приїжджай якнайшвидше, я вельми хорий“. Задзвонив і дав одному з членів редакції цю чвертку, просячи його, щоб заніс її на телеграф. І знов попав в остовпіння, що в нім про ніщо не думав, нічого не чув. Якась величезна, чорна тиша залягла в його середині; сидючи так нерухомо, відчував, що звільна, легко тоне кудись у нескінчену, темну й тиху глибіню, з якої немає вже виходу ні повороту. Болі, поболювання, тривоги, надії й розчарування, що перед годиною ще шарпали його середину, тепер мигали тільки, мов відблиски якихсь далеких кривавих зірок на далекому, далекому небі. Що йому до них? Що їм до нього?..

— Прошу пана редактора, буде який скрипт від пана редактора до завтрашнього числа?— запитав один із співробітників, відчиняючи двері.

— Ні—відповів непритомно Начко, але нараз немов пробудився зо сну й запитав:

— А є хлопець із друкарні?

— Є, пане редакторе.

— Добре, нехай зажде хвилинку, зараз буде скрипт.

І з очима, нерухомо вліпленими в один пункт, він почав думати, а нарешті звільна, великими буквами, написав на чвертці паперу ці слова: „Усім тим, що в святім гніві й обуренні від місяця були ласкаві плювати нам в очі й обкидати нас болотом, заявляємо, що вони мали повну слухність і що наше поведення дійсно було безцільним, дурним і підлим. Отже, завішуючи скомпромітоване нами самовільно видавництво „Го́рса“, до цього лиш одного приз-

наємося, щоб сповнити обов'язок сумління, і просимо наших приятелів вибачення. Нехай наш відстрашаючий приклад буде для інших наукою витривалості й постійності в раз прийнятім спасеннім напрямку“.

Цей скрипт, єдиний у своїм роді, впав мов бомба до редакційного бюро, сіючи переполох і тривогу. Співробітники сиділи з видовженими обличчями та споглядали по собі, немов би хто їм усім нараз дав по лиці. Нараз відчинилися двері кабінету й звільна, хистким ступенем, із похиленою вниз головою, увійшов Начко, а опершись обома руками об стіл і не підносячи очей, сказав глухим, розбитим голосом:

— Дякую вам за дотеперішню поміч! Прошу вас, нехай кожний напише собі рахунок аж до кінця місяця, пан адміністратор виплатить. Пане адміністраторе!

Адміністратор вийшов із своєї клітки, де сидів похилений над рахунковими книжками, обік великої вогнетривалої каси.

— Чого пан редактор бажають собі?

— Сьогодні, пане, кінчимо нашу роботу. Повиплачуйте цим панам до кінця місяця! Зробіть також свій рахунок до кінця чвертьріччя й виплатіть собі. Всім служачим так само. Впишіть це до книг, а потім зложіть книжки до каси, замкніть її й віддайте мені ключ!

Все це сказане було поволі, хоча слабим, але рівним і рішучим голосом, що не допускав ніякої дискусії, ніякого спротивлення. Рівно з ударом дванадцятої години всі прикази були сповнені, редакційний персонал, попрощавши Начка, вийшов, віддалився також адміністратор, розійшлась і служба. Начко полишився

сам. Він не думав, що робить і що з ним далше буде. Був автоматом, що живе лише теперішністю. Минуле запало за ним у безодню, його спалив грім, воно зникло без сліду; будучини не було ніякої. Встав із крісла, що на нім сидів, і з деяким удоволенням розглянувся довкола. Тут перо одного з співробітників так і полишилося застромлене в каламарі, вийняв його, обтер об бібулу й положив на належнім місці. Там одно вікно полишилося відчинене: приставив собі крісло, виліз на фрамугу, замкнув вікно й позащипав належно всі гачки й засувки. Так! Тепер усе в порядку. Вернув до свого кабінету та вдягнув пальто. Виходячи, замкнув за собою двері кабінету і вложив ключ до кишені; далше замкнув двері редакційного бюро й так само вложив ключ до кишені; нарешті, так само замкнув подвійні двері від експедиції, що виходили на вулицю, й обидва ключі вложив до кишені. Потім спокійно попростав додому.

Оживлений рух, що панував у цій порі на львівських вулицях, дивував і перестрашував його, як щось ніколи небачене й загадкове. Куди йдуть ці люди? Над чим думають? Про що розмовляють? Він гочав заглядати в обличчя проходом, немов хотів вичитати в них відповідь на якесь вельми заплутане, трудне питання. Ось хлопці роем висипались із школи, — кричать, скачуть, бігають, потручуються, їх сміх лунає далеко. Що це все значить? — питав сам себе Начко. До чого це все? Який це має зв'язок із моїм теперішнім станом? Питання цього чи якогось іншого таємничого й недослідженого зв'язку почало мов уперта муха крутитись і бреніти в його мізку. Що я винен цій кві-

тярці, що підносить до мене свої пригасаючі очі, своє зів'яле, виголодніле обличчя з таким кривавим, смертельним докором? А та панночка, що так швидко йде напроти мене, всміхаючись і вертячи хвостом шовкової сукні, — адже це, очевидне, що вона хоче мені показати своє легковаження, свою погорду. Але за що, за що? Що я їй злого зробив? Чи може я вже дійсно такий натаврений злочинець, що кожний відразу мусить пізнати, які гріхи тяжать на моїй душі? Ну, але в такому разі нехай мені це скажуть ясно, виразно, я готов знести кару, навіть найсуворішу. Сам її на себе наложу й знесу терпеливо. Лиш нехай мене не мучать своєю мовчанкою, своєю погордою, своєю іронією!

Мертва тиша, що недавно ще панувала в Начковій душі, переходила в страшну нищачу бурю. Він ішов вулицею з таким почуванням, немов би стояв на позорищі, а всі очі були звернені на нього, з усіх уст у найближчій хвилині мали посипатися на нього лихословлення й прокляття. Хотів утікати з-посеред цієї страшної товпи, але ослаблення тіла немов прикувало його до місця, гамувало його ступені. — „Боже! — благав він із глибини душі. — Скороти цей хресний шлях або відбери мені чуття болю, щоб я не терпів над міру людської змоги!“

Та його чуття не лиш не тупіло від болю, але, навпаки, щохвилини ставало делікатнішим, вразливішим. Вулична курява, що її підняв туманом переїжджаючий ф'якер, біла його в обличчя мов град каміння. Якийсь прохожий потрутив його ліктем і Начкові видалося, що якийсь венеційський браво вбив

йому в бік вістря штилету. Власна одіж тяжіла йому на тілі, мов стокільові штаби, а бальсамічне весняне повітря справляло йому душність і витискало холодний піт із його чола.

Він прийшов нарешті додому й, відправивши чим швидше слугу, замкнув двері з середини, а потім почав сквапливо, з усім зусиллям, скидати з себе верхнє вбрання, немов би віддирав від тіла горючу сорочку Деяніри. Полишившись лиш у штанах і камізельці, відідхнув трохи свободніше й почав ходити по кімнатах. Знову ця проклята загадка забреніла йому в голову. Що це, що мов цвях убитий в тім'я влізло йому до мізку й витискає звідти цілий світ вражінь, згадок і думок? Який зв'язок між світом, „Гоїсом“, його братом, Регіною й цим цвяхом? Він напружує всі сили, щоб собі вияснити це питання, але в міру напруження все ще гірше плутається, думка рветься, а в мізку відзивається якийсь страшний, нестерпний біль.

— Ага!—гукнув нарешті Начко й, спішно підбігши, немов би бажав кого випередити, сів на кріслі перед столиком до писання. З його шухляди видобув листок,—єдиний писаний до нього листок Регіни. Довго вдивлявся в кожену його букву й відчував, що, бачучи ці букви, в слова не складав їх, слів ані їх зв'язку не розумів цілком!—на вид самих букв, їх делікатних ліній і повних грації зігнень якийсь солодкий спокій проймає його душу, якесь лоскотання, якась тиха, лагідна мелодія колише його до сну в м'якім ліжку. Підніс до вуст цей шматок паперу, записаний любою ручкою, і в цій хвилині, коли дотикавсь його вустами, гарячі сльози поллялися з його очей і змочили лист, попсували тиху гармонію букв.

— Тобі останній поцілунок, тобі останні мої сльози!—сказав Начко й, положивши мокрий лист перед собою, видобув із другої шухляди аркуш паперу й коверту, написав на коверті ім'я Владка без ніякого ближчого означення адреси, а потім забрався писати лист до нього.

„Дорогий мій брате! Відходжу до матері. Ніяких питань! Ніяких жалів! Ніяких докорів! Інакше не можу. Пригадую собі в цій хвилині останні материні слова: „Бог вам завсіди щаститиме, доки разом будете держатися“. В цих словах міститься для мене прокляття. Бо не лиш розійшовсь я з тобою, але навіть із собою самим, з своєю душею, з своїм переконанням. Як це сталося,—не питай! Нехай ця страшна історія йде зо мною в могилу. Ти можеш ясно й сміливо поглядати на світ, бо ти не збочив із свого простого та ясного шляху. Отже, йди ним і далше! Будь щасливий, дорогий брате, разом із тією, що її... е, ні, пізно вже! Нехай бог благословить її! Чи пригадуєш собі, Владку, як ми хлопчиками ще читали разом „Ліллю Венеду“ Словацького і як ми при кінці обидва розплакалися? Пам'ятаєш, як ми посперечалися, хто з нас Лель, а хто Полель, і як ми врадили тягнути жеребки й мій жеребок випав на Лель? Може ти забув це все, бо це чей же такі дрібнички. Та я в цій хвилині міг би намалювати з пам'яті цю сцену, а в моїй душі постійно дзвенить вірш:

Gdy Lelum umrze, żyć będzie Polelum¹.

То, брате, й про нас так, здається, ворожка мовила, і нам така доля згори написана. Отже

¹ Коли помре Лель, буде жити Полель. Властиво вірш виглядав так у Словацького: „Gdy Lelum skona, żyć będziesz po Lelum“.

жий, мій брате, мій дорогий Полелю! Те, що лишається по мені, це твоє й цієї... твоєї..."

Рука йому задрижала,—він не міг докінчити речення. Встав і знову зачав ходити по кімнаті, надслухуючи, чи хто до дверей не стукає, чи не чути чиїх ступенів. Глухо, тихо! По довгій надумі Начко відхилив вікно, поспускав фіранки від галерії й, замикаючи за собою одні за одними двері від кухні, від сальоника, полишився нарешті в своїм кабінеті, трьома замками відділений від решти світа. Сів на кріслі й похилив голову на долоні. Очуняв і надставив уха. Чи хтось стукає до замкнених кухонних дверей? Задрижав увесь, зірвався, приложив ухо до замкнених дверей кабінету,—ні, тихо й глухо, ніхто не стукає!

Тепер успокоївсь остаточно, а зір його звернувся в один пункт, в один кут кабінету, де стояло його ліжко. Над ліжком на стіні висів маленький шостистріловий револьвер, і на цім предметі зосередилася тепер Начкова увага. Його зір роз'яснився, з обличчя уступив цей тривожний, тупий вираз, немов у чоловіка, що щось незвичайно важного забув і пригадати собі не може. Звільна, спокійно наблизився до ліжка, певною рукою зняв із цвяха револьвер, а сівши потім на кріслі перед столиком до писання напроти вікна, спокійно оглянув замок зброї, повкладав нові патрони й потім приложив люфу до виска й легко потягнув язичок.

Х

Був чудовий весняний день. Небо сміялося своєю чистою, глибокою блакиттю; повітря було тепле й тихе. Високі карпатські гори

мали ще білі зимові ковпаки на лисинах, але нижче, в борах, і ще нижче, по долинах, зачи-
нало вже будитися нове весняне життя. Сян
давно вже поламав і поніс до моря зимову
кригу; його води були ще багаті й мутні в
день від снігу, що топився в дебрях і ярах,
але очищувалися вночі, коли сніг переставав
топитися при обниженій температурі. Крутя-
чися, мов могутній вуж, точив Сян свої бистрі
води через вбоге гірське сільце Ступосян,
сховане цілком серед стрімких гір і борів,
відбите від усякого люднішого тракту або
битого шляху, дійсно пустельничу оселю.

Пізня весна в горах. Правду сказавши, те,
що на долах є порою фіялків і конвалій, є в
горах порою болота й приморозків. То й
Ступосян тонує днем у болоті, а ніччю тря-
сся від холоду в своїх нужденних, лихо накри-
тих халупках, під овечими кожухами. Щоб
розпочати які небудь весняні роботи перед
половиною травня, не було ані мови. Вимо-
лотивши своє мізерне збіжжя, що під ним у
цих околицях розуміється виключно овес, ви-
прявши вовну й льняне прядиво, ступосянський
люд не мав тепер властиво що робити: му-
щини й жінки мов на пів сонні волочилися по
селі, тут то там заходячи до хат на цілого-
динні балаканки. Старші хлопаки вирушували
з вівцями на поле близько домів, дітвора, боса й
майже гола, бродячи по кістки в холоднім болоті,
спішила над ріку, де розсівшись на сухих, глад-
ких і теплих плитах, грілася на сонці й забавля-
лася ловленням дрібних рибок на гачки, зроб-
лені вдома з простого дроту й загострені
при допомозі потирання об м'який камінь-
пісковець.

Взагалі ріка становить головний пункт, що притягає всіх мешканців сільця до себе, головну його й вічно б'ючу артерію. Коло неї цілими днями пересиджують сільські жінки, перучи на гладких плитах свою грубу білизну, в ній господарі в найтеплішу пору дня, влізши по коліна в холодну воду, миють своїх волів і овечок, щоб освіжити їх по цілозимовій стоянці в нечистих і тісних хлівах. Коло неї кружляють рибалки з вудками й приманками, до неї також пару разів щодня біжить уся сільська худоба, щоб гасити свою спрагу. І для любителя природи головно над нею громадається красоти ступосянської околиці.

В якій четвертині милі від сільця гори з двох боків насуваються до самої ріки, стісняючи її корито й утруднюючи її біг поперечними камінними лавами. Старі смерекові бори покривають ці гори й нависають над саме корито Сяну, полишаючи лише вузький пас мурави над самою водою. Це без сумніву найкраще місце в усій околиці. Сян, стиснений камінними брилами величезних розмірів, що стирчать по обох боках із берегів, з риком і шумом кидається на камінні лави, шарпаючи й гризучи їх сотками літ, вириваючи в них величезні щербини й з вирваних могутніх плит нові ссбі творячи запори. Між цими лавами, скелями й плитами крутиться й піниться вода, прискає й жене в різnorodних напрямках. А що лави стирчать скісно, отже вода, що об них ударяє, повиполіскувала між ними всю жорстку й пісок, повигризала навіть м'якші частини пісківця, творячи нескінчені, в глиб сягаючі шпари, заломы та ями,—пожадні сховища для множества петругів і кленів, що

ніде не тішуться такою безпечністю, ніде до таких кольосальних не доростають розмірї.

Нижче цього оглушуючого шуму й клекоту збурених хвиль, де можна перейти через ріку сухою ногою, ступаючи або скачучи з одного вистаючого каменя на інший, але де встоятись у воді, бодай по коліна глибокій, неможливо для недосвідченого без скалічення ніг об гостре каміння,—ріка успокоюється й творить один величезний і глибокий вир. Звільна описує там спінена ще хвиля широкі круги, доки зовсім не втишиться. Глибокість води виносить тут до двох сажнів, що на гірську річку з таким кам'янистим дном, як Сян, це вже багато. Дно виру завалене величезними плитами та зломами скель, як і колодами дерева, що їх повінь повбивала з величезною силою в скельні розпалини. Найрибніше це місце на всю околицю: сила кленів, угрів і пстругів, ціль численних прогульок рибалок і дилетантів.

В цім то місці, на вузькім кам'янистім березі над виром, зустрічаємо наших знайомих—Владка й Регіну. Випадок кинув їх у цей романтичний глухий кут; гірська природа принадила їх, задержала в перелеті. Ступосянська кітлина, вгорі біла від снігу, посередині оточена чорно-зеленою стьошкою відвічних борів, а на дні пронизана срібною стьошкою Сяну,—стала для них справжнім гніздом любови. День за днем упливав їм тут швидко, неспостережено, у вічнім русі, а так тихо, що не раз здавалось їм обоїм, що вони зачаровані, заляті в цю долину, що кожний тут пережитий день—то століття й що там у далечині, за цими горами, все вже давно змінилось і

про них усі давно забули. Чулися щасливими—й це їм вистачало, не бажали нічого більше. Сами собі вистачали,—решти доповняла велична гірська природа.

В погоні за ошустом Шнайдером вони приїхали до Лютовиск найнятою в Устриках хурою. Задержались у заїзді дворі, не знаючи, що далше робити й куди звернутися. Владко пригадав собі, що має якогось давнього знайомого в тутешнім суді, і вже хотів розпитуватися шинкаря про нього, коли нараз двері шинку відчинились і увійшов сивий мов голуб дідусь, у баранячій хутрі й баранячій шапці, з довгою бородою й довгим волоссям. Владко в першій хвилині пізнав панка.

— Чи не пан Ступосянський?—сказав він, приступаючи до нього з поклоном.

Дідусь звільна скинув із себе тяжке хутро на підлогу, даючи знак шинкареві, щоб підніс його, а потім, узявши Владка за ґузик від сурдута, обернув його обличчям до світла й довго вдивлявся в нього. Нарешті сказав:

— Так, добродію, я Ступосянський. Але хто ти, не можу відгадати. Здається, що я бачив десь тебе, але де й коли, не можу вже пригадати собі.

— І не диво, ласкавий пане,—відповів Владко.—Уже буде тому з дванадцять літ, коли я був домашнім учителем Вашого сина й мав честь бачитися також із паном добродієм у Львові.

На згадку про сина долішня губа дідуся почала трястися й курчитися мов у дітей, що їм збирається на плач. Цей син, єдина його надія, єдина осолода його старих літ, умер незабаром по зложенні іспиту зрілости.

— Пожди, пожди,—сказав дідусь,—як то називавсь домашній учитель мого сина? Слабу маю пам'ять, добродію, але все, що дотикає мого бідного сина, пам'ятаю докладно. Здається, що Калинович, Владко Калинович.

— Так, пане,—сказав Владко,—а ось моя жінка—додав, представляючи Регіну, що її ціле обличчя облилося живим рум'янцем.

— Жінка?—повторив Ступосянський з особливим притиском і подав Регіні слабовиту руку, що тряслася.—Вітайте, панство, в наших горах! Та куди пан-біг провадить? Лиш пере-прошую, може ми пішли б краще куди до окремої кімнатки. Пане Аврамку!—сказав він, звертаючися до нього.—Там і поговорити краще й горло трохи промочити не зашкодить.

Услужливий Аврамко вже ніс хутро й шапку Ступосянського й просив панство йти за ним, — його син ніс пиво, закуску й цигарки.

— Не виїжджай відразу з Шнайдером!—шепнула йому Регіна, коли виходили з кімнати.—Треба обережно.

Владко замість відповіді лиш руку її стиснув, висловлюючи цим своє признание для її дипломатичних спосібностей.

— Маю тут в околиці деякі інтереси,—сказав Владко, коли в окремій кімнатці позасідали й позапалювали цигарки,—а при цій нагоді ми бажали б обидвоє знайти де в горах тихе, глухе місце й перебути пару тижнів на свіжій повітрі.

— Ага, медовий місяць, медовий місяць!—сказав усміхаючися Ступосянський.—Ну, що ж, це дуже гарно, хоча на властиві гірські приємності ще завчасно.

— Що ж робити, ласкавий пане, — відповів Владко. — Я в службі, в адвокатській канцелярії. Відпустку там не завсіди можна дістати, а коли дістанеться, то треба брати, не перебираючи.

— Рація, рація — сказав дідусь. — Тільки не знаю, де тут панство могтимете винайти таке місце. Відлюдні в нас околиці. Я запросив би вас до себе, навіть мені самотньому дідкові було б вельми приємно. Моє сільце, хоча близько Лютовиск, але лежить у такому глухому куті, як у бога в кешені. Лісів маю ціле море до-вокола, з грубим і дрібним звірем. Сян в'ється попід сам дім, риб множество. Ну, й щодо їди, напиту й так далше також не зробив би я кривди панству. Лише жаль, що вже маю одного гостя.

— То шкода! — з правдивим жалем гукнув Владко, що йому відразу всміхнулася перспектива прожити кілька тижнів із Регіною в такому чудовому глухому куті.

— А що ж це за гість? — запитала Регіна. — Може й ми обік нього змістимося?

— Або я знаю! — сказав дідусь. — Привіз мені його перед трьома днями тутешній аптикар і просив передержати його пару днів. Якийсь похнюпа, ні з ним мови ні розмови, й навіть видався мені якимсь підозрілим чоловіком. Не знаю, хто він і звідки, — представився мені яко промисловець Шнайдер.

— Шнайдер! — радісно скрикнула Регіна. — Та ж це наш добрий знайомий! З ним ми погодимося!

— Так? — із здивуванням і трохи немов розчарований сказав Ступосянський. — Панство знають пана Шнайдера? Ну, то мені вельми приємно, що можу запросити вас до себе.

— Будемо вам дуже й дуже вдячні — сказав Владко, стискаючи обидві руки дідуся. — Робите нам дуже велику прислугу.

Пізнім вечором вони прибули до Ступосяну. Як же здивувався й перелякався нещасливий Шнайдер, коли саме з'ївши вечерю й запиваючи її чаєм, уздрів Владка й Регіну, що входили у кімнати! Коли б у цій хвилині увійшов до кімнати його рідний батько, що помер перед тридцятьма літами, певне він не був би дізнав більшого зворушення. Бачучи його, Владко вдавав здивування; в очах Регіни блиснула радість. Вони привіталися з онімілим утікачем, немов би про ніщо не знали, й спільно з господарем дому засіли до теплої вечері. Балаканина йшла весела та свободна, і Шнайдер мав час поволі прийти до себе. Все вкріпляло його в тій думці, що ані Владко ані Регіна про ніщо не знають, тим більше, що з бігу розмови довідався, що обидвое прибули на свіже повітря з нагоди свого шлюбу. Це осмілило його до того ступеня, що й він сам зачав мішатися до розмови й уложив побажання новоженцям.

Та не довгою була його радість. Коли йшли на нічліг, шепнув йому Владко до вуха:

— Пане Шнайдер, ви ошуст! Знаю про все й тішуся, що я вас дігнав. Суд також пошукує вас. Добраніч вам! Завтра поговоримо докладніше й думаю, що ви схочете щиріше говорити ніж у Дрогобичі!

Але на другий день Шнайдер зник, тільки вікно своєї спальні лишив відчинене. Владко, зробивши це відкриття, зараз удався до Ступосянського й вияснив йому характер своєї знайомости з Шнайдером, повідомляючи рів-

ночасно про його втечу. Дідусь засміявся добродушно.

— Ну, ну, добродію, — сказав він — не турбуйся його втечею. Далеко забігти він не потрапить. Від самого початку підозрівав я, що він має щось на сумлінні, особливо з тієї причини, що так сильно добивався провідників за угорську границу. Я й дав моїм людям інструкції. Не бійся, не втече! Хіба бажав би просто йти в пашеку ведмедям.

І дійсно, не встигла ще хазяйка подати на стіл кави, коли слуги, що їх вислав Ступосянський, припровадили Шнайдера, мокрого, заболоченого й змерзлого: знайшли його пів милі за селом, як він ходив здовж Сяну, через який не мав способу переправитися, щоб удатися стежками й горами до граничного села Волосате, де міг би був знайти провідника до Угорщини. Прийнято його байдуже, лише старий Ступосянський сказав жартівливо:

— Ну, ну, пане Шнайдер, сідайте до снідання! Й так веліли ви нам довго ждати. А потім поговоримо!

Не довго було й говорення потому. Владко ясно й зв'язко вияснив Шнайдерові ситуацію й жадав від нього зараз виплатити належну суму. Шнайдер закликався, що в усім своїм маєтку немає такої суми, що бориславські євреї надули його, мало що не обрабували.

— В таких разі я буду змушений зараз віддати вас судові — сказав Владко. — В противнім разі допоможемо вам утікти на Угорщину з вашою половиною грошей.

Цей останній аргумент зробив сильне вражіння на Шнайдера, що дуже боявсь увійти в такі надто близькі зносини з судом і кош-

тувати арештанської саламахи. Зачалися торги, які закінчила Регіна, пристаючи на половину того, що їй належалося, себто на четвертину жеребка, хоча й це становило зовсім значну суму, кількадесят тисяч. По виплаченні цієї суми велів Ступосянський осідлати два коні й вислав Шнайдера зо своїм старим слугою до угорської границі.

А Владко й Регіна, щасливі, що сповнився їх намір, упоені любов'ю, полишились у гостиннім дворці в Ступосяні. Чулися тут як вдома; незабаром і призналися господареві до своїх відносин і за його старанням і впливом узяли шлюб в убогій ступосянській церковці. Коли настали зовсім уже теплі, весняні дні, старий Ступосянський не дозволяв їм сидіти вдома, але вислав на вільне повітря, над ріку, вказував гарні місцевості.

— Діти, діти, — говорив він їм по-батьківськи, — не зважайте на мене старого. Я собі посиджу вдома, бо я вже своє виходив. А ви йдіть, бавтеся, користайте з часу й любови. Хто знає, чи багато вам таких гарних днів доля призначила, отже, хапайте те, що вона вам дає!

Отже й користала молода пара з тих пречудових днів. Від ранку до вечора на вільнім повітрі, рука в руку, в любих, тихих розмовах відбували вони зразу ближчі, а з часом щораз дальші проходи. Селяни бачили їх на вершках гір, що оточували Ступосян, як вони в захопленні подивляли величну околицю; то на теплих, до сонця звернених лісних стежках, повних аромату живиці, що бурштиновими сльозами плила з відвічних смерек; то над обривами ярів, де Владко приглядався на вер-

ствуванню скель, а Регіна збирала завсіди зелені п'ядики й сплітала їх у фантастичні вінки. Та найчастіше бачили їх понад Сяном, як вони рука в руку, з сміхом перескакували з каменя на камінь або й цілими годинами з насолодою приглядалися забавам і заняттям сільських дітей. Від цього побуту на вільнім повітрі, від безупинного руху й від нутрішнього щастя Регіна за цих кілька тижнів розцвіла мов рожа, її личко зарум'янилось, очі набрали виразу глибокої ясної приємности, рухи ще більшої легкості й грації, ніж перед тим.

А Владко в часі цих мандрівок оповідав їй смішні й сумні сцени зо свого дитинства й шкільних часів, говорив про свої пляни несення помочі народові, одначе не згадуючи про Туманів скарб. Регіна слухала його з запалом, бачила в ньому мало що не пророка й героя та хіба гарячим стисненням руки давала йому пізнати своє спочування цим високим думкам. З свого боку вона оповідала Владкові про сумні й щасливі хвилини свого дитинства, описувала чарівні околиці Трускавця й тяжке своє життя у Львові. Дивна річ, у своїх оповіданнях обидвое немов наслідком якогось мовчазного порозуміння не згадували про Начка: Регіна може тому, що згадка про нього була їй прикра й стиха шептала їй, що вона поступила з ним не зовсім чесно. А Владко цілий потонув у своїм новім і несподіванім щасті, віддався йому всією душею й бодай тепер рад був не думати про ніщо стороннє. А надто перед від'їздом він чув, що в редакції „Соїса“ заходять якісь зміни, але не бачучи „Соїса“ від свого виїзду зо Львова, не знав, що це за зміни, й не надавав їм ні-

якої особлившої ваги. Щойно по своїм шлюбі з Регіною написав лист до Начка й успокоївсь остаточно, ждучи на відповідь, у тім переконанні, що в разі якогось надзвичайного випадку Начко без сумніву напише до нього. Та минав день за днем, тиждень за тижнем, а Начко не писав нічого, очевидно, не було що писати, й Владко з егоїзмом щасливої людини перестав про нього думати й навіть перед Регіною рідко, короткими словами, згадував про нього.

В цих своїх мандрівках здовж берегів Сяну зайшли обидвоє раз аж до тих скель і до виру. Дика, незрівняна краса цієї місцевости очарувала їх. Вони сіли на скелі, що звішувалася над самою водою, і довго поглядали то на пречудове весняне небо, то на ліси, що підіймалися тут же перед ними амфітеатрально вгору, то на скелі, що стирчали з води і їжилися на противнім березі, порозбивані й повигризані Сяном у різні фантастичні форми, то нарешті на спінені, шумлячі й чисті мов скло хвилі.

— Дивися, Владку! — гукнула Регіна, мов дитина плещучи в долоні з радости. — Які тут прегарні риби плавають! А які великі! А яка їх маса!

І дійсно, тут же під ними в прозорій тоні цілими стадами плавали звільна великі клени, полискуючи до сонця своєю срібною лускою й легко порушуючи червоними мов кров плавцями. Чулися тут безпечні, отже ані думали ховатися від людського ока, але вживали так само весняного дня в огрітім сонцем місці, описуючи подовжні круги й від часу до часу підносячи свої великі голови догори й виста-

вляючи на саму поверхню води свої беззубі мордочки.

— Які це прегарні! — гукнула Регіна. — Але що нас не бояться!

— Чого мають боятися — сказав Владко, обіймаючи її стан і злегка притискаючи його до своїх грудей. — Адже знають, що їм нічого зробити не можемо.

— Ого! — гукнула Регіна, завсіди схильна до опозиції. — А хто знає, може ще завтра їстимемо котрого з них на обід.

— Що ж, це може бути. І дійсно, варто б попросити рибалок, щоб нам наловили цих риб. Ми ще не їли їх тут.

Та сільські рибалки, почувши про білі риби з червоними плавцями, лише головами покивали.

— Це, пане, мудра риба. Тепер не зловити її. Треба ждати, аж буде мутна вода.

Але Сян уже перестав бути мутним, отже треба було ждати на слоту й повінь, а цього ані Владко ані Регіна бодай не бажали собі. Отже, ходили постійно до виру й цілими годинами любувалися, дивлячися на ці прегарні створіння, хоча Регіна дуже часто споглядала на них не самим лиш поетичним оком, але також оком хазяєчки, що для неї риба тоді щойно гарна, коли знаходиться в кухні.

— Будемо їх мати! — гукнув радісно Владко. Він кинув був між громадку кленів пару крайців хліба й клени жарливо вхопили їх і, пару разів обернувши в мордочках, з'їли. Великі клени хапали лиш великі крайці, полишаючи дрібні пліткам і барбулям, що тисячі їх вертілися коло кожного каменя, немов улітку комарі в повітрі. — То я дурний,

що я досі не впав на цей помисл! На вудку їх усіх виловимо!

На другий день прийшли обидвое в вудками, але яке ж було їх розчарування, коли клени, що так само, як учора, хапали поодинокі окрайці хліба, не хотіли навіть дивитися на ті самі окрайці, завішені на гачках вудок. Вони доторкувались їх мордочками або хвостами, цей або той пробував навіть брати їх до мордочки, але в тій самій хвилині відскакував, немов би пригадавши собі щось, і старавсь якнайдалше відплинути від зрадливої вудки.

— Мудрий звір!—сказав, усміхаючися, Владко. — Видно, що й риби знаються на фарбованих лисах. Ну, даймо їм спокій!

— Шкода!—сказала Регіна, виймаючи свою вудку з води, та, знявши з гачка зачіплений на ньому краєць хліба, кинула його до води. В цій хвилині підплив із глибини величезний, майже ліктювий клен і вхопив цю здобич.

— Дивися, Владку, дивись, який величезний! Такого ми ще не бачили. Ні, їй богу, це сором, щоб ми ані одного з них не зловили!

— Ну, що ж їм зробиш,—сказав Владко,—коли бестії такі мудрі! Поодинокий хліб беруть, а завішеного на гачку не рушать.

— Але я тобі кажу, що матимемо їх іще завтра!—крикнула нараз Регіна, обіймаючи Владкову шию. — Що даси мені, якщо я знайду спосіб на них?

— Що тобі дам?—запитав у задумі Владко. — Що маю тобі дати, коли все, що маю, вже твоє й сам я твій?

І гарячим поцілунком він затулив її рожеві уста.

— Добре, отже спробую винайти спосіб на них! — сказала Регіна, й посидівши ще хвилину, вони пішли звільна додому.

Саме сьогодні Регіна мала запродукувати свій винахід. І дійсно, перед полуднем довго щось вона приготувлювала в кухні, пару разів прибігала до Владка, зайнятого розмовою із Ступосянським, сяде обік нього, послухає розмови, поцілує чоловіка й знову біжить до кухні, звідки долітає до неї голос старої кухарки:

— Паннунцю! А ходіть но, чи добре так буде.

Владко пару разів питавсь її, що це властиво має бути, але відповіді не одержав.

І ось обидвое в дитинячій урочистій дожданні сіли на скелі над виром і цікаво поглянули до води. Клени плавали собі спокійно, підносячи часом до них писки, ніби на привітання. Тремтячою із зворушення рукою Регіна взяла з полив'яного горшка, що його принесла з собою, шматок білої, твердої маси й кинула до води. Найближчий клен кинувся на неї, проглинув і поплав далі спокійно.

— Це мій! — крикнула радісно Регіна. — Пильнуй його, Владку, щоб нам не втік! — додала, сміючися сердешно. — Я вже там у кухні замовила масло, що на нім його треба сьогодні увечорі всмажити.

— Ну, ну, не продавай хутра, доки вовка не застрілила! — сказав Владко, але Регіна була певною свого й кинула новий, дуже великий шматок до води. Клени перелякалися плюскоту й розскочилися на всі боки, але коли шматок, крутячись у воді, був уже в половині її глибини, знову виплинув із якоїсь

укритої печери вчорашній ліктьовий клен, ухопив цей шматок, з'їв його звільна й, перепливши пару разів по воді, сховався кудись на дні.

— Ну, якщо цього зловиш, — сказав, усміхаючися, Владко, — то його одного матимеш що нести. Лиш як ти його там на дні зловиш, цього я досі не можу зміркувати.

— Не бійся, прийде він сам до моїх рук! — радісно мовила Регіна, кидаючи дальше кленам зрадливу їжу.

Але її радість не тривала довго. Клени немов поміркували щось: іще кілька з'їло кидані шматки, але переважна маса не хотіла їх їсти; деякі навіть, ухопивши й спробувавши смаку, викидали їх із писочків назад.

— Ого! — сказав Владко. — Бачиш їх, уже підозрівають зраду. Вже по твоїй побіді.

— Не бійся, — відповіла Регіна, ховаючи горнець, — досить із нас буде на перший раз і тих, що похапали.

— Ну, скажи ж мені тепер, що ти їм за чари даєш? — питав Владко.

— Ну, понюхай! — сказала Регіна й подала йому горнець.

Сильний запах горілки вдарив його в ніс.

— Га-га-га! — засміявся Владко. — Ну, Регінко, я не думав, що ти така зіпсована, що схочеш деморалізувати навіть невинні водні створіння й спокушувати їх до страшного гріху — п'янства! Лише, бідна ти моя, здається мені, що завчасно тріумфуєш. Спирт розпускається у воді й тратить свою силу; клени ним не вп'ються.

— Пожди, побачимо — відповіла Регіна, що їй так само насунувся цей сумнів.

Вони сиділи обік себе, тихо, нерухомо, вдивляючись у воду, де по-давньому спокійно плавали клени.

— Знаєш, Регінко,— сказав м'яким голосом Владко, тулячи свою голову до її грудей і обіймаючи її в пасі,— щось мені сьогодні так якось маркітно, так якось сумно на душі!

— Що тобі, мій дорогий?— з сердешним спочуванням запитала Регіна, пестячи руками його чорне, блискуче волосся.

— Зачинаю бути забобонним. Зачинаю лякатися власних снів — сказав Владко, випрошуючись і заглядаючи їй глибоко в очі.

— Що ж тобі такого снилося? — запитала Регіна, обіймаючи його шию.

— Снівся мені брат Начко — сказав із якимсь жалем у голосі Владко, — і такий чорний, такий чорний мов земля. Він стояв передо мною німий, з затуленими вустами, з нерухомими шкляними очима — страшний. А в цих очах застиг вираз такого болю, такої жалоби, такого невисловленого докору, що мене аж дрижаки пройняли цілого. І що найдивніше, цей сон переслідує мене від самого ранку; страшна постать брата постійно мов опир стає передо мною.

— Бог із тобою, Владзю! — крикнула Регіна. — Які страшні речі ти говориш! Правда, в своїм щасті ми забули про твого брата й не диво, що він мусить мати жаль до нас. Але не бійся, незабаром уже вернемо до Львова, і я даю тобі слово, що доложу всіх старань, щоб затерти цей жаль в його пам'яті. О, я буду для нього зразковою братовою!

— Так, так, Регінко,— сказав Владко, відгортаючи їй з чола нависле волосся й цілуючи

це погідне, блискуче мов слонова кість, чоло.—
Будь для нього доброю братовою. Золотий
це хлопак і певне полюбиш його, коли пі-
знаєш його ближче.

При цих словах Регіна, сама не знаючи чому,
спаленіла живішим рум'янцем і відвернулася.
А нараз скочила на рівні ноги й крикнула,
плещучи в долоні:

— Маю! маю! маю його! Маю клена! Поди-
вися, Владзю, подивись, як танцює по воді, як
головою киває, як повітря ликає! П'яний, їй бо-
гу, п'яний!

— Дійсно, ти побідила!— сказав Владко,
нахиляючися над воду, де в шалених плигах
кидався по поверхні клен, описуючи блудні
кола, чимраз вужчі, але зате чимраз швидше,
тонучи на дно, то знову випливаючи на по-
верхню!— Ти впоїла бідне звіря, але що тобі
з цього прийде? Як його зловиш?

— Е, то вже не штука! Шукай лише довгої
й добре вилястої ліскової тики. Напнемо на
неї мою сіткову хустку й риба буде наша.

— Але ж шкода хустки.

— Йди по тiku, не питай— сказала енер-
гійно Регіна.— Хустка не твоя, але моя, а в тім
стара, і крім того ніщо їй не станеться.

І дійсно, по хвилині заїмпровізована сітка була
готова, і положившись грудьми на скелі, Вла-
дко спустив тiku з сіттю до води. По кіль-
кох безуспішних спробах зловити шаліючого
клена вдалось йому це нарешті: отуманене
звіря стрілою влетіло в сітку й, піднесене в
тій самій хвилині на рівень води, лежало неру-
хоме, немов мертво. Щойно на березі, в руках
Регіни, почало тріпатися розпучливо, махаючи
своїми плавцями й живо хлипаючи писочком.

— Ага, маю тебе! маю тебе!— гукала втішена Регіна, беручи холодну, дрижачу рибу до рук.— А бачиш, що ми тебе обійшли.

Вона гладила його рукою й пестила словами: мій прегарний, мій золотий, ну цить, цить! Вмираючому кленові запевне дуже приємними були ці пестоші... Але заки ще він сконнав, у вирі залунав могутній плюскіт. Владко й Регіна разом зиркнули вниз і оніміли з радості. До поверхні води, киваючи поважно головою, гуляв у горілчанім блуді величезний, ліктьовий клен, із широким мов хлопська долоня хвостом, що ним від часу до часу в шалених плигах бив об воду.

— Бійся бога, Владзю, лови його! Цього мені мусиш зловити!— кричала Регіна.

— А якщо я не зловлю його?— спокійно відповів Владко, знов кладучися грудьми на скелі та спускаючи свою сіть до води.

— Ні, ні, ні!— шептала Регіна перериваним із зворушення голосом.— Нічого не говори, лиш лови! А як ні, то я сама спробую. Хапай, хапай, бачиш, тепер він близько!

— Є— сказав спокійно Владко й зручним рухом сітки підхопив могутнього клена.

— Був!— крикнула з тривогою Регіна, коли клен, почувши дотик чужого тіла, тріпнувся і вискочив із сітки. Затонув у глибінь. Тривожним зором слідили обидвоє, як він крутився по дні, влазив під колоди й камені й знову вилазив, немов би чогось шукав. Нарешті виплинув на поверхню, очевидно, вже ослаблений і знову почав звільна кружляти, киваючи головою й ударяючи хвостом. Цим разом Владко підхопив його зручніше й витягнув на берег. Утішена Регіна з радости кинулась йому на шию.

— Ти сміливий, Владку, ти сміливий! Варто тебе поцілувати за те, що ти цього патріярха видобув. Але ж це велит!—крикнула вона, обіруч беручи могутню рибу й не можучи її обняти своїми дрібними ручками.— Держи, Владзю, держи, бо скочить знов до води!

Владко одним ударом тикою по голові положив край киданням і терпінням бідного патріярха, що тлінні останки його положено на мураві обік тлінних останків його меншого товариша й накрито листям підбілу. Вони сіли знов на своїм місці, та більше кленів уже не появлялося. Чи віднесла їх хвиля, чи позапи-халися кудись у печери аж до витверезення, чи й може не з'їли хліба затроеного спиртом,—досить, що більше п'яних не було. Одначе Регіна не хотіла рушати з місця.

— Ах, дивися, Владзю!—скликнула вона, звертаючи очі вгору,—як чудово виглядають ці ліси, ці сніжні полонини, озолочені заходячим сонцем! Як чудово в'ється ця річка! І як я щаслива з тобою, Владочку!

— Регіно, мое життя!

І душі обоїх злились в один огнистий поцілунок.

— Знаєш, Владочку,—мовила Регіна, схиляючи голову,—бувають такі хвилини, що сама не можу повірити в своє щастя або навіть починаю лякатись його, як той приятель Полікрата. Ні, думаю собі, це не може бути, щоб по таких тяжких роках могло нараз наступити таке чисте й тривале щастя. І в таких хвилинах стараюся сама собі видумати якісь клопоти, якісь гризоти, вкидаю добровільно зеренце гірчиці до цього пугара солодошів, щоб переблагати зависну долю. Бачиш,—додала

вона, всміхаючись і підносячи до нього очі,— стаю забобонною з надміру щастя.

Сонце хилилось уже на заході і кривавим блиском обливало сніжні полонини. В їх рожевім відблиску зарум'янилися кришталеві нурти Сяну. В цім рожевім блиску чудово виглядало розсяяне щастям обличчя Регіни. Владко дивився на неї з захопленням. Ніколи ще не видавалась йому такою гарною, такою принадою, як у цій хвилині. Ніколи він не чувся таким безмежно щасливим.

— Моя Регіно,— шептав Владко, тулячи її обличчя до свого чола,— вір у щастя й не бійся долі. Що це доля? Наша доля це наше власне я, наші почування й пристрасті, а вони чи ж не завсіди получені любов'ю? Ми щасливіші від мільйонів тим, що не потребуємо турбуватися про щоденний хліб, а наше щастя ростиме в міру того, як будемо докладати труду, щоб спомагати нещасливіших від нас. Не перечу, що тепер іще наше щастя це дар ласкавої долі, але коли це щастя буде впливом спільної нашої праці, спільних думок, змагань і бажань,— о, тоді ніхто не потрапить нам видерти або замутити його. Тоді буде воно домом, будованим на камені. Та що я кажу: тоді? Й тепер уже чуюся певним будущини, чуюся сильним, здоровим, люблячим і любленим, і ніде не бачу хмаринки, що могла б цьому щастю загрозити громом. Що мені доля? В твоїх очах зорі моєї долі, а ці зорі—про це не сумніваюся—завсіди світитимуть мені так ясно, так чудово, як тепер. Моя дорога, мій янголе! Смерть у цій хвилині — га! — скрикнув він нараз зміненним, прошибаючим голосом, відіпхнув Регіну, вхопився обіруч за голову й навзник упав на камінь.

— Мій боже! Владзю!— крикнула перелякана Регіна й кинулась до нього.

Владко лежав німий, посинілий, з загризеними до крові губами та з виразом страшного болю на обличчі.

— Владзю, Владзю!— в найвищій тривозі голосила Регіна, припадаючи коло нього й обливаючи його обличчя сльозами.— Встань, очуняй! Скажи мені, що тобі! Що тобі сталося?

Нарешті Владко піднісся звільна при її помочі, дзвонячи зубами немов від великого холоду та зблуканими очима шукаючи чогось довкола себе. Його руки були холодні, а обличчя страшної, майже трупової блідости. Регіна лиш руки заламала на цей вид.

— Чи ти хорий, мій любий?— щебетала вона коло нього, прикладаючи йому руку до живчиків, що йшли дуже поволі, ледве помітно.

— Ні... це ні...— вишептав Владко, звільна приходячи до себе й немов перший раз побачивши Регіну.

— Але ж це страшно!— голосила бідна жінка, не можучи ще впокоїтися від наглого перестрашу.— Чи такі напади траплялись у тебе давніше?

— Напади?— непритомно повторив Владко.— Ах, так, це був напад, такий самий, як тоді, коли Начко дістав був запалення легких, але цим разом страшний, страшний! Боже!— скрикнув нараз, зриваючися на рівні ноги, з виразом смертельного перестрашу.— Регіно, ходімо, спішімо! Там мабуть сталося щось страшного. Чую це напевне. Ходімо!

— Куди? Де сталося щось страшного?— питала Регіна, держучи його за руку й думаючи, що він іще не зовсім прийшов до себе.—

Пробі, Владочку, успокойся! Ти хорий! Не рвися! Пожди, я намочу тобі висок холодною водою, це освіжить тебе. Боже! Боже! Надхни мене, як допомогти йому!

— Ні, ні, ні! — з виразом найвищої нетерпеливості гукав Владко, стараючися вирвати свою руку з її дрижачих долоней. — Пустиме мене, пусти мене! Мушу спішити! Там щось страшного... страшного!

І він вирвався і, не оглядаючися навіть на Регіну, що попала в розпуку, і не зважаючи на те, що вже сіріло й околиця була зовсім самотньою й дикою, полетів до села.

— Боже, рятуй його! Рятуй нас обидвоє — застогнала Регіна. — Ми згрішили через наше щастя, відчуваю це, але відпусти нам цей гріх. Не занапащай нас за це!

І тремтячими руками, спішно позбиравши свої речі враз із зловленими рибами, задихана й тривожна Регіна поспішала до села слідом за Владком, що був уже яких сто ступенів перед нею й на ніякі її кликання навіть не відзивався, немов би був глухий. Він спішив, немов гнаний якоюсь знадвірною, непокореною силою. В голові й у серці в нього було зовсім пусто. Все завмерло, немов ражене громом. Усе те, що ще перед хвилиною становило його щастя, надію й гордощі, — тепер немов би навіть існувати перестало для нього. Одна блискавиця страшного невиясненого болю, що прошила його душу й потрясла його мізком, — і всі ці світлі повітряні замки розвіялися парою. Регіна була йому чужою, не займала ніякого місця в його думках, бо й ніяких думок не було, — лиш темнота і якась невияснена тривога, що порушувала ним мов автоматом

і гнала його наперед, наперед, наперед із невідомої причини й до невідомої мети.

Нараз він задержавсь і станув мов остовпій. Його очі, що з найбільшим напруженням вдивлялися в пусту просторонь перед ним, спочили нараз на живім предметі, що порушувався, і видалося Владкові, що знайшов те, чого шукав. Цей живий предмет то була людська постать, що спішила з села проти нього. Звідки знав Владко, що це післанець від Ступосянського й що несе для нього телеграму? Він не знав цього, хіба що пізнав післанця по ході. Тільки чув, що сила, яка гнала його перемогою наперед, нагло втишується, що розгін слабне, — отже він станув. Тепер щойно спостеріг, що був увесь злитий потом і задиханий. Тепер щойно озирнувся за Регіною, що давно вже перестала кликати його по імені, але, напружуючи всі сили, спішила за ним, скакала з каменя на камінь, оббивала собі ноги, обтирала з чола рясний піт, але, ані на момент не думаючи про себе, гнала за улюбленим чоловіком, лякаючися, щоб йому знову що не сталося, й бажаючи на всякий випадок бути якнайшвидше при ньому з поміччю.

Та Владко, побачивши її, відвернувся до післанця. Його думка була безсильна, розбита й нездатна розуміти те, що виходило поза обсяг єдиного предмету, що становив предмет його тривоги. Тим часом післанець, побачивши Владка, так само звільнив крок; очевидно, він змучився, шукаючи його, а тепер, коли був певний, що за хвилину доручить телеграму, хотів відіхнути трохи. Лиш Регіна не звільнювала кроку. Бачучи, що Владко задержався, вона перелякалася ще гірше, думаючи, що

напад повториться знов, і крикнувши з тривоги, побігла, що сил ставало, до Владка.

— Владзю! Мій боже! — голосила вона, припадаючи до нього. Може тобі знову зле?

І сама вмліваючи з тривоги та змучення, старалась його піддержати.

— Ні, ні, ні! — відповів немов непритомний Владко, злегка відсуваючи її рукою набік. — Пожди, пожди! Там, бачиш?

— Що бачиш? Що там? — питала Регіна, споглядаючи наперед, але Владко не відповідав, лише стояв на місці нерухомий. А Регіна, не можучи встояти довше, сіла обік нього на камені, не спускаючи очей з його обличчя, готова в кожній хвилині скочити й нести йому поміч у разі повторного нападу, що його щохвилини побоювалася.

— Мають пан таліграф! — гукав здалека післанець, махаючи зложеною вчетверо й запечатаною чверткою паперу.

Владко автоматично простягнув руку до паперу.

— Ні, Владочку, ні! — крикнула Регіна, зриваючися з каменя й обіймаючи його. — Прощу тебе, закликаю тебе! Якщо кохаєш мене, не читай тепер цієї телеграми! Перечитаєш її вдома, за хвилиночку. Лиш тепер не читай! Дай її мені, я її не відкрию, я її тобі віддам, скоро лише станемо вдома. Лиш тепер не читай!

Владко поглянув на неї із здивуванням, немов би зовсім не розумів її слів і не розумів, чого вона хоче від нього, а відсунувши її лагідним, але сильним рухом руки набік, узяв телеграму, відкрив її зовсім спокійно, перечитав і — відідхнув трохи свободніше.

— Дуже хорий — забурмотав сам до себе. — Ну, це дуже добре. Дуже хорий! Ну, й що ж, поїдемо.

— Хто дуже хорий? — запитала Регіна.

— Хто? — повторив її питання Владко, немов би дивувався, що можна ставити таке питання. — Він, Начко.

— Ах, твій брат! Бідний! І що ж йому?

— Дуже хорий. Що йому має бути? Та живий, це головне. Ходи, поїдемо до Львова.

— Коли?

— Зараз, до нічного поїзду. Не бійся, в сам час до Устрик приїдемо, а завтра в четвертій по полудні будемо при ньому.

Звістка, що Начко дуже хорий, замість пригнобити й засмутити Владка, піднесла трохи його духа, подула на нього відсвіжуючим вітром. Він ожив трохи, розмовляв по дорозі з Регіною, хоча зовсім холодним і байдужим тоном, головно про те, як, що пакувати на дорогу, як швидко потраплять переїхати через мильовий ліс на Острій горі найганебнішим гірським шляхом. Ані сліду недавнього тепла, запалу й щастя, що прискало в кожному його слові, в кожному русі, — не полишилося. Був мов чоловік випущений на вільну стопу з тюрми, — хоча він не бачить довкола себе тюремних мурів, одначе чує душею, що вони не перестали бути для нього грізними.

З щирим жалем прощав своїх любих гостей старий Ступосянський, висловлюючи надію, що незабаром, по виздоровленні дорогого брата, всі трое завітають до нього на довше й у кращім, літнім часі. Владко був маломовний і байдужий. Бачилося, що його думки зовсім чим іншим зайняті. Через цілу дорогу говорив

мало з Регіною, лише безупинно запалював сірники й зиркав на годинник, чи не запізняться вони до поїзду, й не зважаючи на запевнення візника, що приїдуть на сам час, наглив його безустанно до поспіху.

До Устрик дійсно приїхали вони на сам час: по короткім жданні прийшов поїзд із Загір'я. У вагоні Регіна, змучена різnorodними враженнями цього дня й кількагодинною возовою дорогою, заснула. А Владко сидів, постійно вдивлений у просторонь, від часу до часу бурмотячи якісь слова без зв'язку й значення. Раз лише він поглянув на Регіну, що лежала проти нього на вагоновій лаві, вдивлявся в неї довго, довго, немов би старався пригадати собі щось, що давно проминуло, а нарешті заплакав. Чого він заплакав? Цього запевне сам він не був у силі в'яснити. Був це якийсь хвильовий, несвідомий, психічний відрух, що по нім його ум знову попав у стан автоматизму.

Рано збудилася Регіна, але надаремне просила Владка, щоб також заснув, — він ані не думав кластися. Так само не можна було наклонити його до снідання, коли вони станули в Перемишлі. Ані просьби, ані сльози Регіни не мали успіху; цих останніх Владко навіть не завважав. З байдужим, спокійним обличчям сидів він у ждальні. Щойно сигналовий дзвінок, звіщаючи, що надійшов львівський поїзд, поділав на нього, мов електричний ток. Він зірвався і, не дбаючи про ніякі пакунки, поспішав на перон: щойно дверник задержав його, заявляючи, що це лише перше дзвонення й що ще вагони не готові, а до всідання ще чверть години часу. Вислухавши цієї рації,

Владко з давньою байдужістю сів на кріслі й пересидів без слова, в формальнім остовпінні, аж до другого дзвонення. Тоді кинувсь до першого ліпшого вагона, мов жовнір до штурму; заледве успіла добігти за ним Регіна.

З зростаючим побоюванням слідила Регіна за кожним його ступенем, кожним рухом, словом, виразом обличчя. Її серце дрижало на саму думку, що тяжка хвороба Начка могла б відізватись і на організмі брата. А все ж було це вже тепер певним. Регіна чула в школі про таких близнюків, що хоча становлять окремі індивідуа, одначе вони получені з собою невидимими вузлами, спільно чують, люблять і ненавидять, спільно терплять і один без другого жити не може. Мав би ж Владко належати до таких дивних організмів? Із усього, що досі Регіна знала про життя обох братів, із невблаганою логікою висновувалося внесення, що дійсно так було,— і Регіна перший раз задрижала за здоров'я й за життя Начка, що від нього, хто знає, чи не залежало здоров'я й життя її улюбленого Владка.

Але в такім разі що значив учорашній напад, що його дізнав Владко так нагло й з такою страшною силою? Мав би ж він бути відгомонам якогось наглого випадку, що притрапився Начкові? Телеграма каже, що Начко дуже хорий. Але телеграма прийшла майже в тій хвилині, коли мав місце напад, отже мусіла бути надана значно вчасніше, ще перед полуднем. Отже вже перед полуднем Начко мабуть був дуже хорий, а в тім часі Владко був у найкращім здоров'ї й у пишнім гуморі. Мав би ж Начко пополудні вмерти? Але Владкові по одержанні телеграми зробилося трохи

краще. Це значить, що коли їх організми лучить таємнича єдність, то й Начкові мабуть зробилося краще. Так міркувала Регіна, гублячися в домислах і припущеннях і не спускаючи очей з Владка.

Дивно! В міру того, як вони зближалися до Львова, обличчя Владка почало роз'яснюватися, оживляється, очі наливалися лагідним блиском. Він почав розмовляти з Регіною, спокійно, але не так холодно, як досі. Усміхнувся навіть пару разів. Одначе про Начка ані про його слабкість не було навіть найменшої згадки.

Вони станули у Львові, і в тій хвилині, коли поїзд задержався, Владко поблід смертельно, стулив уста й кинувся до дверей. На його обличчі появилася знову той вираз тривоги та якогось невідомого й нездержаного розгону, з яким учора він біг напроти післанця з телеграмою. З трудом лише придержувала його Регіна, щоб не впав під колеса вагону, з трудом і тривогою в серці, не випускаючи його руки зо своєї, перепровадила його через стиск, що панував на пероні, та всадовила в ф'якрі. Владко не говорив нічого й свої шкляні, широко розпростерті очі нерухомо вліпив у пусту просторонь, тільки від часу до часу дзвонив зубами, немов у лихоманці.

— На Панську вулицю! — крикнула Регіна до ф'якра.

Ці слова подразнили Владка, мов уколєння іглою: він підніс голову й зміненим, глухим голосом вимовив:

— Швидше! Швидше!

Вони станули в меті. Владко зірвався з сидження. Регіна встала також, бажаючи йому товаришити.

— Лишися! — сказав їй коротко Владко, мірячи її тривожним зором.

— Владочку, позволь мені піти з собою!

— Лишися! — крикнув гнівно Владко й, відвернувшись, увійшов до сіней камениці. Регіна сіла назад, щоб вичікувати його повороту.

А Владко, перебігши сіни щодуху й убігши сходами на перший поверх, ішов далше звільна, оглядаючися, надслухуючи. Камениця була мало залюднена. Увесь перший поверх від фронту займав якийсь високий урядовець, кавалер, що жив лише з одним льокаєм і старою глухою кухаркою. Один флігель цього поверху займав Начко, а другий стояв порожній від місяця. В партері також небагато було мешканців, і флігель під Начковим помешканням так само стояв порожній. Камениця була спанська владжена; ремісники ані робучий люд на помешкання не приймалися, відмовлювано навіть льокаторам, що в них були дрібні діти. Отже не диво, що Владко йшов по галерії першого поверху немов здовж якоїсь катакомби: ніде ані голосу, ані людського обличчя.

Вікна в Начковім помешканні, що виходили на галерію, були заслонені зеленими фіранками, двері замкнені. Владко задержався перед ними в здивуванні. Але по хвилині вираз здивування уступив із його обличчя, даючи місце попередньому виразові сліпого напору наперед. Нічого не думаючи, нічого не згадуючи, видобув із кешені пальта в'язку ключів, що між ними були також дублікати ключів від усіх кімнат їх спільного колись помешкання. Відімкнув одні й другі двері й увійшов до кухні. Пусто. Відімкнув дальші двері й увійшов до сальоника. Пусто, все в порядку. Завагався, — чи

йти направо до бібліотеки, чи наліво, до їх спільної колись спальні, але й це вагання було коротке, майже несвідоме. Звільна відімкнув двері спальні й увійшов.

— А!— вимовив стиха з виразом не то здивування, не то якоїсь нутрішньої пільги. Близько вікна, профілем до нього звернений, а боком об стіл опертий, сидів Начко на кріслі з поруччям. Ліва рука оперта була ліктем на столі, а права звисла насторч униз. Обидві долоні були конвульсійно стиснені, але пістолет випав із правої й лежав на підлозі. Обличчя Начка було чорне мов земля; в правім виску видно було невеликий отвір, заповнений чорною, застиглою кров'ю, що непереривне її пасмо тягнулося здовж обличчя, засхло на сурдуті й дійшло аж до підлоги, де утворило невеличку чорну калюжу. Хоч уста були міцно стулені, одначе губи поси́ніли й сильно вже спухли. Запах трупа звільна починав наповнювати щільно замкнену кімнатку.

Владко хвилину стояв коло дверей, не спускаючи очей з брата, придивляючись йому з величезною цікавістю. Потім почав звільна, на пальцях, наближатися до нього, немов би лякався збудити сп'ячого. Коло стола стояло друге крісло з поруччям — його крісло. Сів на ньому й, сідаючи, кинув оком на останній лист Начка, адресований до нього. Та не читав його. Впали йому лише в очі грубими буквами написані слова вірша Словацького й мов цвях застрягли в його голові.

— Коли Лель помре—вишептав він у забутті й, звернувшись обличчям до брата, сів у тій самій, що й він, позиції.

— Коли Лель помре... помре... помре... — шептав він щораз тихіше, щораз поволіше,

вдивляючися в чорне, стигматом смерти назначене обличчя брата...

Досить довго ждала Регіна на вулиці на поворот Владка, нарешті не могла довше видержати. Не зважаючи на прикре враження, яке викликав на ній гострий тон останнього Владкового слова, встала й увійшла до камениці. Вона знала з Владкових описів, де лежало спільне їх колись помешкання, отже йшла просто й не потребувала питатися нікого. Дивна тиша в цілій камениці неміло вдарила її, а при вході до Начкової кухні навіть дрижаки прийняли її. Ще більше вдарила її гробова тиша, що панувала в тім помешканні, де мусів лежати хорий і куди недавно увійшов Владко. Страшне почуття блиснуло в її голові. Вона впала до спальні й нараз станула остовпіла, заламавши руки над головою. Один голосний, роздираючий оклик — і Регіна впала зомліла коло ніг Владкового трупа. Її крику ніхто не почув. Щойно по хвилині знетерпеливлений жданням ф'якер прийшов до кімнати й, побачивши страшний вид, закликав людей з вулиці, що очутили Регіну й відвезли її до Владкового помешкання.

Братів поховано разом. Регіна стала спадкоємницею їх маєтку та їх думок. У скромній глухій закутині, гірським сільці, живе вона віддана господарській праці й вихованню єдиного сина — посмертника, що колись має наново розпочати й далше вести працю, що її розпочали його батько й стрий і так нагло в самім початку перервали. Ціле сільце знає цю струнку ще, бліду й сумну постать, що завсіди ходить у жалобі і завсіди готова помагати кожному хорому, терплячому й потре-

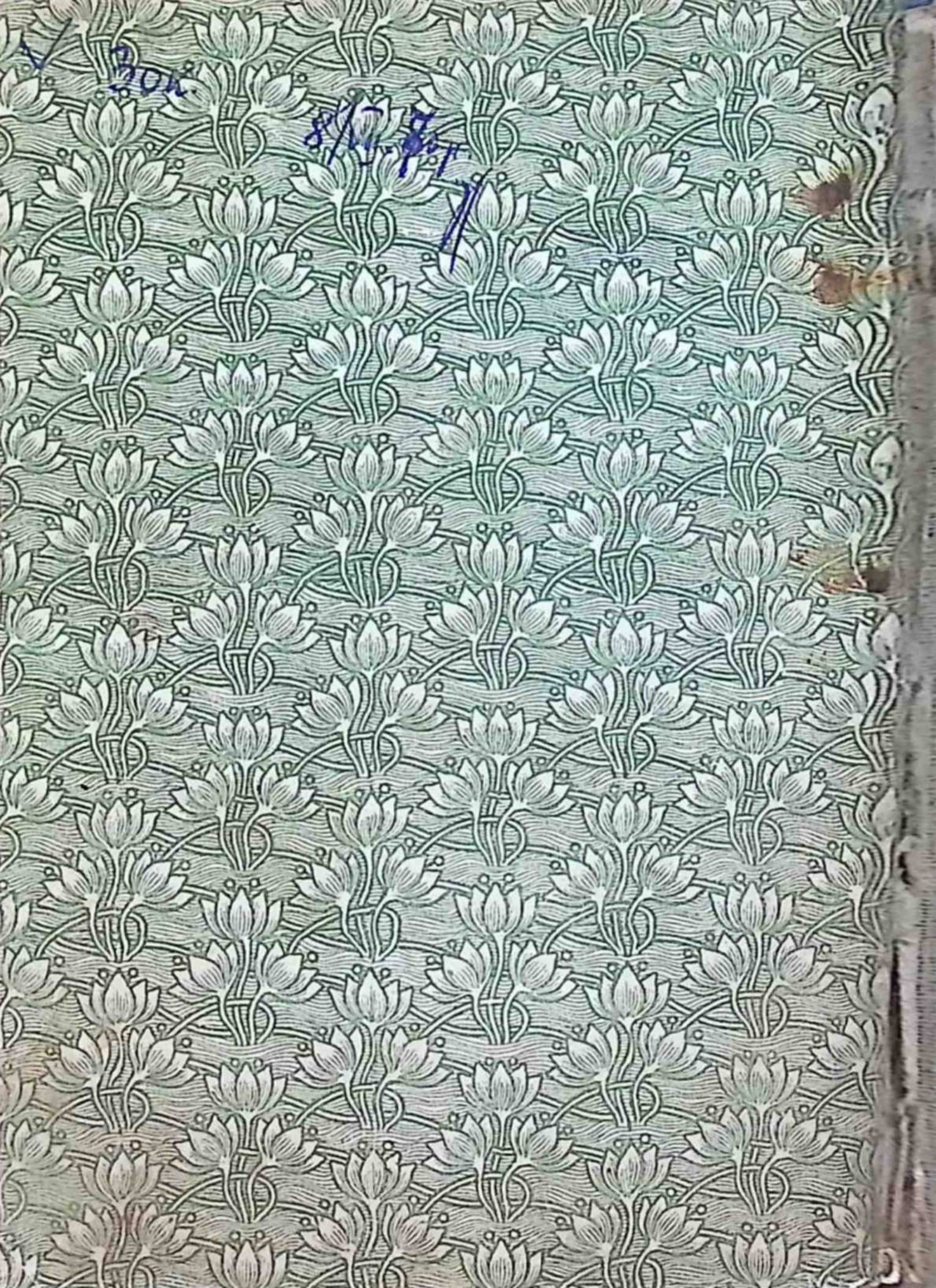
буючому. З її скромного дому пливають добродійства, пливе освіта на всю околицю. Тут є і шкілька й народня читальня, тут аптечка з найпотрібнішими ліками для хорих; тут селянки засягають поради в справі ручних робіт, одержують насіння ярини й придивляються уліпшеним господарським знаряддям; сюди й господарі часто приходять за порадою в громадських і навіть правних справах. Пані Регіна радо сама порадить, у книгах пошукає або навіть до містечка поїде, знайомих панів розпитається й селянську справу попре.

І її синок, вірний образ батька й єдина потіха, єдина любов її життя, той самий дух висав із молоком матері, в тих самих росте ідеях. Сільська стріха це для нього рідна стріха, сільські діти — товариші його дитячих забав, його першої науки, першої фізичної праці. На могилах сумного минулого розцвітає пишне й пахуче квіття будущини. Щастя боже, тобі, пахуче квіття! Щастя боже твоїй тихій і благословенній праці, Регіно!

*Набілем драматургом
М. М. М. М. Франка
Ч. № 3589*

Москва, 12. III. 1941 г.

Уважаемая
г-жа Маричева,

372328

0,30

295